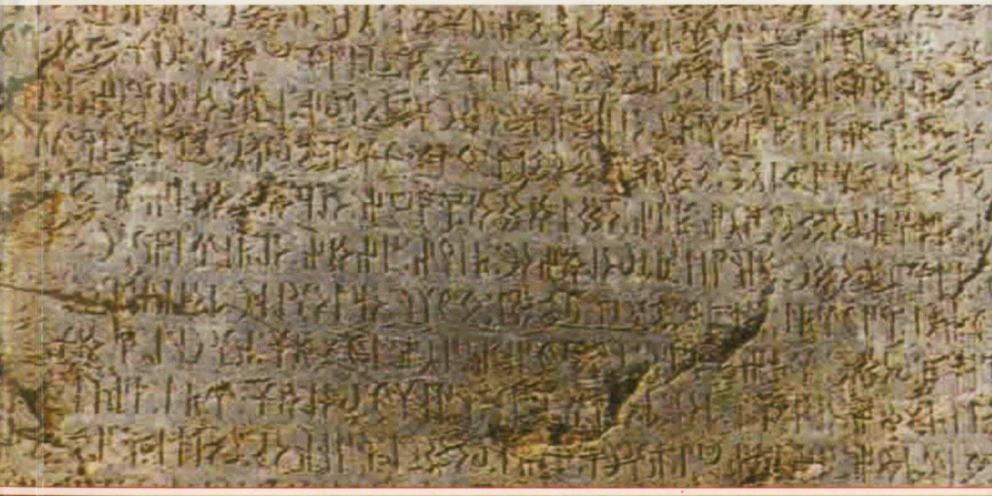
Doğan Aksan

Türkçeye Yansıyan

Türk Kültürü

b
Bilgi

SERTİFİKA NO 1206-06-005047

ISBN 978 - 975 - 22 - 0252 - 8
2008 . 06 . Y . 0105 . 3581

Birinci Basım
Haziran 2008

BİLGİ YAYINEVİ
Merkez: Meşrutiyet Cd., No: 46/A, Yenişehir 06420 / ANKARA
Tlf.: (0-312) 434 49 98 • Faks: (0-312) 431 77 58
Temsilcilik: İstiklâl Cd., Beyoğlu İş Mrk. No:187,
Kat: 1/133, Beyoğlu 34433 / İSTANBUL
Tlf.: (0-212) 244 16 51 - 244 16 53 • Faks: (0-212) 244 16 49

BİLGİ KİTABEVİ
Sakarya Cd., No: 8/A, Kızılay 06420 / ANKARA
Tlf.: (0-312) 434 41 06 • Faks: (0-312) 433 19 36

BİLGİ DAĞITIM
Merkez: Gülbahar Mh., Gülbağ Cd., No: 27/1, A-B Blok,
Gülbağ, Mecidiyeköy / İSTANBUL
Tlf.: (0-212) 217 63 40 - 44 • Faks: (0-212) 217 63 45
Şube: Narlıbahçe Sk., No: 17/1, Cağaloğlu 34360 / İSTANBUL
Tlf (0-212) 522 52 01 - 512 50 59 • Faks: (0-212) 527 41 19

www.bilgiyayinevi.com.tr • info@bilgiyayinevi.com.tr

PROF. DR. DOĞAN AKSAN

Türkçeye Yansıyan
Türk Kültürü

(Temel Kavramlar)

BİLGİ YAYINEVİ

kapak: bilgi yayınevi

Bu kitabın yayın hakkı,
yazarıyla yapılan sözleşme gereği
Bilgi Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden kitaptan alıntı
yapılamaz; yayınevinin yazılı izni olmadan
radyo ve televizyona uyarlanamaz;
oyun, film, elektronik kitap, CD
ya da manyetik bant haline getirilemez;
fotokopi ya da herhangi bir
yöntemle çoğaltılamaz.

baskı: cantekin matbaacılık
yayıncılık ticaret ltd. şti.
(0-312) 384 34 35 - 384 34 36

Değerli hekim, değerli yakınım
Prof. Dr. Rifat H. Gürsoy'a,
içten sevgi ve minnettarlıkla...

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 9
Önsöz 11
Giriş
Kültür Nedir? 15
Dil-Kültür 19
Yöntemimiz, Ele Alınan Kültür Kavramları 23

1. Bölüm: İnsan ve Toplum
"Kadın" Kavramı 29
"Erkek" Kavramı ve Türk Erkeği 38
"Evlenme" Kavramı ve Eşler 47
"Düğün" 61
"Gelin" 67
"Güveyi" 73
"Doğum", "Erkek Çocuk" 76
"Anne" Kavramı 84
"Baba" Kavramı 91

2. Bölüm: Yaşam Koşulları
Türklerde Beslenme Kültürüyle İlgili Başlıca Kavramlar 101
"Ekmek" Kavramı 103
"Et" 110

Süt ve Sütle Yapılan Yiyecekler 118
Peynir 122
Yoğurt 123
Ayran 126
İçkiler 129
Kımız 129
Şarap 131
Barınma ve Ulaşım 137
"Ev" 137
"At" Kavramı 143

3. Bölüm: Toplumda Gelenek-Görenekler, İlişki Sözleri
"Konuk" ve "Konukluk" Kavramları 155
"Komşu" ve "Komşuluk" Kavramları 162
İlişki Sözleri 169

4. Bölüm: "Tanrı" Kavramı, "Ölüm" ve İlgili Kavramlar
"Tanrı" Kavramı 175
"Ölüm" ve İlgili Kavramlar 187
Cenaze Töreni 192
Mevlid 195

5. Bölüm: Değerlendirme - Sonuç 199

Kaynak Kısaltmaları 209
Kaynakça 212
Sözcük Dizini 215

KISALTMALAR

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Lat.	Latince
örn.	örneğin
s.	sayfa
s.g.y.	sözü geçen yer
yay.	yayımlayan

Kaynak kısaltmaları kitabın sonundadır.

ÖNSÖZ

Bir toplumun dili, öylesine ilginç, öylesine çokyönlü bir düzendir ki, dildeki kavramların, bunlarla ilgili sözcük, deyim, atasözü ve çeşitli anlatım kalıplarının incelenmesi, o toplumun kültürünü, dolayısıyla kimliğini de ortaya koyabilmektedir.

Biz, ancak bir dilbilimci olarak, Türkçenin en eski ürünlerinden bugüne kadar gelen metinlerini elden geldiğince izleme yoluyla, Türklerin maddi ve manevi kültürünün temel kavramlarını, ana öğelerini belirlemeye çalıştık. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi temel alınmış, bazıları dile dönüşmüş onlarca lehçeden, ancak yeri geldikçe, kimi örneklere yer verilmiştir (Yöntemimiz, Giriş'te açıklanıyor).

Bu kitap bir yandan anadilimizle kültürümüz arasındaki sıkı bağlılığa ışık tutarken, bir yandan da Türkçenin tarih boyunca sahip olduğu sözvarlığının genişlik ve zenginliğini sergilemeye yöneliyor. Amacımız, bir kültür tarihi çalışmasına girişmek değil, kültür incelemelerine yararlı olmak, anadilimizin ürünlerinin sağladığı olanaklarla, geçmişten bugüne, kültürümüzün kimi niteliklerini halkımıza aktarmaktı. Dolayısıyla kitabımız, Türkçeye yönelen bir kültür araştırması denemesi, bir başlangıç olarak düşünülmelidir. Umudumuz, genç araştırıcıların, çeşitli bilim ve sanat alanlarını da kapsayan bu tür çalışmaları sürdürecekleri yolundadır.

Burada, kitabımızın basımını sağlayan Bilgi Yayınevi'ne, basım öncesindeki özenli emeklerinden dolayı Sayın Biray Üstüner'e, dizgi işlerini titizlikle üstlenen Sayın Faruk Kaya'ya ve düzeltmeleri yine titizlikle yapan Sayın Bekir Tekkaya'ya içten şükranlarımı sunmak istiyorum.

Doğan Aksan
Ankara, 21 Nisan 2008

GİRİŞ

KÜLTÜR NEDİR?

Latince **cultūra'ya**[1] dayanan ve Türkçeye Fransızcadaki sesletimiyle giren **kültür** sözcüğü yüzyıllardır, felsefe, insanbilim, toplumbilim, ruhbilim gibi değişik alanların bilginlerince ele alınan ve bugün çeşitli konularda terim oluşturan önemli bir kavramı anlatır. Özellikle Aydınlanma döneminden sonra, tanımı ve sınırları konusunda önemli çalışmalara girişilmiştir.

Kültürün tanımı ve kapsadığı alanlar üzerinde duran çeşitli düşünür ve bilginler arasından, XVIII-XIX. yüzyıllarda **Wilhelm von Humboldt, J.G. Herder, E.B. Tylor** gibilerinin adlarını sayabiliriz. Bunlardan **Herder**, kültürü tanımlarken onu bir toplumun, bir topluluğun yaşama biçimi olarak benimsemekte, Tylor ise toplumun inançları, sanatı, ahlakı, yasaları, gelenekleri ve o toplumun bireyi olan insanların alışkanlık ve eğilimlerini kapsayan bir bütün olarak görmekteydi. Dil ile kültür arasındaki bağlılığı ortaya koyan ve görüşlerine aşağıda değinecek olduğumuz **Humboldt, F. Nietzsche,** XX. yüzyılda, çalışmalarını "anadili" ve onun çerçevesinde oluşan dünya konusunda yoğunlaştıran **L. Weisgerber,** burada çok kısa olarak andığımız bilginlerdendir.

---

1) **Cultūra,** Latincede 'toprağı sürme, tarla tarımı, bakım' anlamlarındaydı. Dil Devrimi'nden sonra **ekin** sözcüğü de bu kavram için kullanılmaktadır ki, henüz tam yaygınlaşıp genelleşmediği için şimdilik biz de **kültür**'ü yeğliyoruz.

Ülkemizde de düşünür ve bilginler, kültürü ve içerdiği alanları belirlemişlerdir. **B. Akarsu** (1979:119), kültür kavramının tanımını "3. Bir toplumun kendi iç yasalarına göre biçim kazanması ve gelişmesi; 4. Bir toplumun yaşama biçimlerinin çeşitli alanlara yoğunlaşması" olarak veriyordu (1. ve 2. tanımlar, dar anlamıyla ilgiliydi).

Halkbilimci ve yazar **S.V. Örnek**'in tanımı ise şöyleydi: "Bir halkın ya da bir toplumun maddi ve manevi alanlarda oluşturduğu ürünlerin tümü, yiyecek, giyecek, barınak, korunak gibi temel ihtiyaçların elde edilmesi için kullanılan her türlü araç-gereç, uygulanan teknik; fikirler, bilgiler, inançlar; geleneksel, dinsel, toplumsal, politik düzen ve kurumlar; düşünce, duyuş, tutum ve davranış biçimleri, yaşama tarzı." (1971:148)

Ülkemizde kültür konularında derinleşen insanbilimci **B. Güvenç**'in doğrudan doğruya bu alanla ilgili birçok çalışması vardır.[2] Güvenç, "kültürün öğeleri" üzerinde dururken, etnolog ve halkbilimcilerin "kadrolar" adını verdikleri öğelerin 8 başlıkta toplandığını göstermektedir:

Töreler, kaynaklar
Aile, akrabalık ilişkileri
Bilgi (bilim, sanat, felsefe)
Yerleşmeler (köy, kent vb.)
Üretim-Tüketim
Din, Devlet, Hukuk (yönetim)
İnsan, Dil ve İletişim
Doğal (!) Çevre.

Bunların, ayrıca 88 kavramdan oluşan tablosunu da vermektedir (2002:74, 75).

2) Örneğin İnsan ve Kültür (1996[b]), Kültür ve Demokrasi (1996[a]), Kültürün ABC'si (2002). Kavram ve kuram olarak kültür, Tylor'ın tanımı, Murdock'ın 7 maddede topladığı kültürün özellikleri için ayrıca bkz. Güvenç 2002:54-57.

Biz, yalnızca bir dilbilimci olarak bu çizelgelerde yer alan ve Türk dilinde, Türklerin tarih boyunca sahip oldukları maddi ve manevi kültür öğelerini, değerlerini yansıtan kimi kavramlar üzerinde duracağız. Bunların incelenmesinin, Türk kültürünün çeşitli yönlerine olduğu gibi, değişik kavramların karşılıklarının, sözcük, deyim, terim ve atasözlerinin dilde geçirdikleri değişimlere de ışık tutacağı kanısındayız.

Üzerinde duracağımız kavramlar içinde, bir insanın yaşamını sürdürebilmesi için gerekli besin maddeleri, barınma konusu, savaş, savunma, ulaşım için gerekli olan "at" kavramı, insan ilişkilerinde öne çıkan "komşuluk", "konukluk" gibi kavramlarla inanç dünyasına ilişkin manevi kültür öğeleri de bulunmaktadır.

Ülkemize gelen, hele küçük yerleşim yerlerinde, kırsal kesimde bir süre geçiren yabancıların övgüyle söz ettikleri Türk geleneği, konuklara gösterilen sıcak ilgi ve konukseverliktir. Bu da bin yıllar ötesinden gelen Türk kültürünün önemli bir öğesidir ki, birçok belirtisiyle Türkçeye yansıdığını kitabımızda göstermeye çalışacağız.

Bir toplumun kendine özgü nitelikleri, insanın ancak, başka toplumlarla karşılaşmasında, bir araya gelmesinde belirginleşir; farklar ve uyumsuzluklar kendini gösterir. Bir yabancı ülkede karşılaştığı kültür öğelerinin insanda yarattığı tedirginlik, özellikle, ayrı toplumlardan gelen eşlerin evlenmeleri durumunda kendini gösteren uyumsuzluk hep farklı kültürlere mensup olmadan ileri gelir.

Bırakınız bir İngilizle bir Arabın, bir Fransızla Japonun evlenmeleri durumunda yaşananları, aynı ulusun değişik toplum kesimlerinden eşlerin oluşturacakları birlikte de önemli ayrımlar, kültürlerin çatışması, uyuşmazlıklar söz konusu olabilmektedir. Büyük kentlerde, çok iyi koşul-

larda yetişmiş bir genç kızın kırsal kesimden, küçük yerleşim yerlerinden gelme bir gençle evlenmesi sonucunda da –özellikle kırsal kesimdeki davranış biçimleri, gelenekler, akraba ve eş-dost ilişkilerindeki ayrımlar nedeniyle– önemli sorunlar yaşandığı görülmektedir.

Bir Batı ülkesinde katıldığım bir kutlama töreninde, toplumların gelenek-görenek ayrımlarına tanık olarak irkilmiştim. Amcaları, genç kız yeğenleriyle biraraya geldiğinde, onları dudaklarından öpüyordu. Aynı toplumda sonradan, kimi annelerin, çocuklarını dudaklarından öptüklerini görünce buna da şaşırdım. Bizim ülkemizden insanlar için bu görüntüler şaşırtıcıydı. Değil bir amcanın, yeğenlerine, bir babanın bile yetişkin kızlarına karşı böyle bir davranışı, ülkemizde görülemezdi.

Değişik toplumlarda selamlaşma biçimlerinden ilişki sözlerine (**kolay gelsin, güle güle oturun** gibi), sorulan bir soruya olumsuz yanıt verme biçimine kadar çeşitli davranışlar genel olarak kültür çerçevesi içinde görülmektedir (biz Türkler, olumsuz yanıt verdiğimizde başımızı yukarı kaldırırken Batı toplumlarında bunun için başın iki yana çevrildiği görülmektedir).

Bütün bu maddi ve manevi öğeler, davranış biçimleri, kültür değerleri olarak dile yansımaktadır; örneklerle bunlar üzerinde duracağız. Aşağıda, bu nedenle dil-kültür konusuna değiniyoruz.

DİL - KÜLTÜR

Bugüne gelinceye kadar birçok düşünür ve dilbilimci, bir ulusun diliyle onun kültürü arasındaki sıkı ilişki üzerinde durmuş, bunun önemine değinmiştir.

Aşağıda, gerekçelerine değineceğimiz gibi biz, bir dilbilimci olarak bu iki kavram arasındaki ilişkiyi bir **bağlantı** ya da **bağıntı** olarak değil, bir **bağımlılık** olarak kabul ediyoruz.

Konu üzerinde en çok duran bilginlerin başında, dilbilimin gelişmesinde önemli bir yeri olan ve dilin başlıca nitelikleriyle ilgili ilkeler koyan **Wilhelm von Humboldt** gelir (1767-1835). Ülkemizde, onun ve başka dilci-düşünürlerin aynı konudaki görüşleri **Bedia Akarsu** tarafından incelenmiştir (1955).[3] Kültürün tanımı ve nitelikleri üzerindeki gelişmelerde önemli payı bulunan **Herder**'le çağdaş sayılabilecek olan Humboldt'un ortaya koyduklarını şöylece, kısaca özetleyebiliriz:

Bilgin, dilin, yapılıp ortaya çıkarılmış, dolayısıyla bitirilmiş bir ürün, bir yapıt (Yun. **ergon**) değil, sürekli gelişme içindeki bir zihinsel etkinlik (Yun. **energeia**) olduğunu saptıyordu. Dili oluşturan toplumla dilinin birbiriyle sıkı bir biçimde bağlı olduğunu, dillerin, toplumların kültür çevrelerinin özelliklerine göre ve o özelliklerle birlikte geliştiklerini kabul ediyordu. Ulusların bütün manevi özellik ve karakterlerinin onların dillerinde ortaya çıktığını, dünya görüşlerinin de dillerinde belli olduğunu kabul ediyor-

3) Özellikle bkz. "Kültür ve Dil" Bölümü, s.74-84.

du. Ona göre, ulusların dünyayı kavrayışları, sözcüklerin anlamlarında beliriyor, bunlar, başka dillerdekilerle hiçbir zaman eşanlamlı olmuyordu (Gesammelte Schriften VII [1907]:190; bkz. Akarsu, s.55).

XX. yüzyılın ortalarında Alman dilbilimci ve düşünürü **L. Weisgerber** "anadili" konusunu kendi görüşleri ve oluşturduğu kuram doğrultusunda inceliyordu. İnsanın çevreyi, evreni kendi anadilinin penceresinden söze dönüştürdüğünü vurguluyor, daha 1929'da çıkan "Kültürümüzün Yapısında (oluşumunda) Anadili" adlı kitabında[4], sonraki yayınlarında ve Bonn Üniversitesi'nde izlediğimiz derslerinde anadilini "Bir dil topluluğu eliyle dünyayı söze dönüştürme"[5] olarak görüyordu. Weisgerber'e göre dil "Ruh yaratan, kültür taşıyan ve tarihsel gücü olan bir kuvvet" idi (1951:75).

Ülkemizde bu konu üzerinde duranlardan **Bozkurt Güvenç, "Dil ile kültür"** yerine **dil-kültür bağıntısı** demeyi yeğliyorum, çünkü dil ile kültür birbirine eşdeğer, iki bağımsız birim değil, tek bir varlığın, birbirinden ayrılmaz, biri ötekisiz olmaz iki parçası gibidir. Kültürde ne varsa dilde vardır. Dildeki her şey kültürden gelir. Kültür dilde yaşar, gelişir, birikir. Dil, kültürün hazinesi, bilinci, ruhudur" yolundaki görüşünü belirtiyordu (1996[a]:45). **Güvenç**, dili "kültürün en somut, en işlevsel simgeler bütünü" sayıyor, kültür ve insanbilimcilere göre, toplumsal kurumları birbirine bağlayan, toplumu toplum yapan gizemli bağın dil olduğunu vurguluyordu (a.y.).

Konu üzerindeki kendi görüşümüzü açıklarken biz, önce şu olgudan söz etmek istiyoruz. Türkleri hiç tanıma-

4) Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur.
5) Birçok yayınında, bu arada Weisgerber (1964;94)'te, bu çerçevedeki görüşleri yer almaktadır.

yan, Anadolu'yu ve Türkçe konuşulan öteki ülkeleri hiç bilmeyen bir yabancı, dünyanın herhangi bir yerinde iyi bir Türkçe öğrenimiyle bu dili öğrenecek olsa, yalnızca, sözvarlığını inceleyerek Türk kültürü üzerinde pek çok bilgi edinebilecek, uzakta olduğu halde bu kültürü tanıyacaktır. Nitekim, ülkemize hiç gelmemiş ya da bir-iki kez uğramış yabancı Türkologların bulunduğu da gerçektir.

Dünyaya gelen insanoğlu maddi ve manevi kavramları, kendi anadilinin kalıp ve değerleriyle algılamakta, içinde yer aldığı toplumun kültür öğelerini, dünya görüşünü, yaşam biçimini, inanç ve geleneklerini içeren kavramları diliyle edinmektedir. Örneğin, yetişmekte olan bir Türk için "ekmek" kavramı, "amca" ve "dayı" kavramlarının ayrı oluşu, kitabımızda yer vereceğimiz "konuk" ve "komşu" kavramları, taşıdıkları değerlerle, bir başka topluma ve onun dilindekilere göre önemli ayrımlarla algılanmaktadır. Buna birkaç örnekle daha değinelim:

Hint-Avrupa dil ailesinden Fransızca, İngilizce ve Almancada akrabalık adları incelendiğinde, bunlarla, Türkçedeki adlandırılışları, kavramlaştırılmaları arasında büyük fark ortaya çıkar: Bizim **enişte**, **bacanak** ve **kayınbirader** olarak ayrı ayrı sözcüklerle dile getirdiğimiz kavramlar için tek bir sözcük vardır (Fr. beau-frère, İng. brother-in-law, Alm. Schwager). Ayrıca, her biri ayrı kavramlar olarak yerleşmiş **baldız**, **elti**, **görümce** ve **yenge**'nin yerine de bu dillerin her birinde tek bir sözcük kullanılmaktadır. Bu dillerden başka bir aileden, Fin-Ugor dillerinden olan Fincede de **hala** ve **teyze** aynı göstergeyle (täti) anlatılmaktadır.

Renklerin adlandırılması konusunda da belirgin ayrımlar vardır. Türkler, Arapça kökenli **mavi**'den (mâî, 'suya ait, su rengi') önce de **gök** (eski **kök**) sözcüğüyle bu rengi anıyor, **yeşil**'i adlandırırken **yaş** ('yaş, taze, genç, yeşillik')

kavramından yararlanıyor, **kızıl**'ı ise **kız-** eyleminden türetiyorlardı. Halbuki Hint-Avrupa dillerinde yeşil, mavi, gri, sarı renklerin tek bir ortak kökten (*ĝhel-) türediği saptanmaktadır (Walde ve Buck'un sözlükleri).

Özellikle akrabalık adları, Türk kültürü ve Türklerde aile, akrabalık ilişkileri bakımından önem taşımakta, başka dillerden ayrılan adlandırmalarda toplumun dile yansıyan yönleri ortaya çıkmaktadır, kanısındayız.

Bir toplumun geçirdiği bütün kültür değişimleri dilde yankısını bulmaktadır. Türklerin Uygurlar döneminde Budizm ve Maniheizm dinlerini benimsemeleri, inançlarıyla birlikte bu dillerin kavramlarının, terimlerinin, birçok anlatım biçimlerinin Türkçeye girmesine yol açmıştır. İslam dininin X. yüzyılda Türklerce benimsenmesinden başlayarak bu yeni dinin kavramlarının, çoğunlukla Arapçalarıyla, kimi zaman Farsçalarıyla, kimi zaman da Türkçeden karşılanarak dile alındığı görülmektedir. Kitabımızda ele alınacak örneklerden de sözvarlığımızda terim, deyim, atasözü, ilişki sözleri, hayırdua ve ilenmelerde bu yeni dinin getirdiği öğelerin yoğunluğu farkedilecektir.

YÖNTEMİMİZ, ELE ALINAN KÜLTÜR KAVRAMLARI

Bu bölümün başında kısaca değindiğimiz gibi, halkbilim, budunbilim uzmanları, hatta toplumbilimciler, bir toplumun kültürünü incelerken birtakım maddi ve manevi kültür kavramları açısından gözlemlemeye girişirler. Bizim konumuz ve amacımız Türk kültürünün bir bütün olarak dile yansıyan yönlerini belirlemek olduğu için, ancak dil gereçlerine dayanarak kimi kavramlara yönelmeye ve sadece bir dilbilimci olarak beliren gerçekleri, elden geldiğince ortaya koymaya çalıştık. Bu bakımdan, ele aldığımız kavramların, geçmişten bugüne, Türk kültürünü eksiksiz yansıttığı savını öne süremeyiz. Böyle bir şeyin gerçekleştirilmesi, kuşkusuz, tarihçi, dilci, halk ve budunbilimcilerin ortak çalışmalarıyla, çok uzun süre içinde sağlanabilir kanısındayız.

Çalışmamızın 1. Bölümünde, İnsan ve Toplum başlığı altında, önce dil ürünlerimize yansıdığı kadarıyla Türk toplumunda "kadın", "erkek" ve "evlenme" kavramlarına yer verdik. "Düğün", "gelin", "güveyi", "doğum", "anne" ve "baba" kavramları bunları izliyor. Hemen belirtelim ki, böyle bir kavram sıralaması budunbilimci ve halkbilimcilerin sıralamalarından ayrılmakta, doğrudan doğruya dil ürünlerinin sağladığı gereçlerle mantıksal bir bağlantıya dayanmaktadır.

2. Bölüm, Yaşam Koşulları başlığı altında, Türk insanının yaşamını sürdürmesini sağlayan beslenmeyle ilgili başlıca kavramları ele alıyor. En eski çağlardan bugüne Türkler

için önemini hiç yitirmeyen "ekmek" kavramı en başta incelenmekte, bunu öteki yiyeceklerle içecek ve içkiler izlemektedir. Aynı bölümde barınma ("ev" kavramı) ve Türklerin en başta gelen ulaşım ve savaş aracı olan "at" kavramları inceleniyor.

3. Bölümde, Toplumda Gelenek-Görenekler, İlişki Sözleri başlığı altında "konuk" ve "konukluk" kavramlarıyla "komşu" ve "komşuluk" ele alınmakta, Türklerin ve Türkçenin kendine özgü niteliklerini sergileyen İlişki Sözleri üzerinde durulmaktadır.

4. Bölüm, "Tanrı ve "ölüm" kavramlarının incelenmesine ayrılmıştır.

Çalışmamızda, Türk dilinin bilinen en eski ürünleri olan Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları ile Uygur Türkçesinin metinlerinden yararlanılmış, Karahanlı döneminin değer biçilemeyen iki ürünü, Divan ve Kutadgu Bilig ile Eski Anadolu Türkçesinin bize kalan metinlerinden birçoğu incelenmiştir. Kültürümüzün dile yansıyan yönleri, bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü (standart) dilinin sözvarlığından ve çok zengin sözvarlığına sahip olan Anadolu ağızlarından da izlenmeye çalışılmıştır.

Burada hemen belirtelim ki, biz ancak temel kavramlar üzerinde durduk; Türk dilinin, bir bölümü ayrı bir dile dönüşmüş onlarca lehçesinin sınırsız dil gereçleri üzerindeki incelemeleri o alanların uzmanlarına bırakarak sadece birkaç yerde, bu lehçe gereçlerine değindik.

Kitapta, birtakım gerçekleri dil ürünlerine dayanarak belirlemeye yönelirken Türk kültürü üzerinde, başka alanların uzmanlarınca gerçekleştirilen yayınlara başvurmayı da ihmal etmedik. Bunlar arasında, Türk dili ve kültürü üzerinde pek çok yayını olan, rahmetli hocamız **Abdülkadir İnan**'ın yazı ve kitapları, Türk kültür tarihi konusunda

–gözlemlediğimiz kadarıyla– en geniş incelemeyi gerçekleştiren ve kavramları tarih kaynakları ve yer yer dil gereçlerinden yararlanarak çok ayrıntılı biçimde ele alan rahmetli **Bahaeddin Ögel**'in 9 ciltlik yapıtı da vardı (Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1991).

Konumuzu aydınlatan en önemli kaynaklardan biri olan Dede Korkut Kitabı üzerindeki çalışmasıyla birçok kavramı inceleyen rahmetli **Orhan Şaik Gökyay**'ın yapıtı (Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 1973²) ve **Semih Tezcan**'ın aynı kaynak üzerindeki çözümleyici, aydınlatıcı çalışmasından (Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul, 2001) da yararlandık. Belirtmemiz gerekir ki, bu kaynaktan alıntılarda, çok daha önceleri taradığımız **Muharrem Ergin** yayınında (1958) verilen Dresden nüshası sayfa numaraları (Drs. kısaltmasıyla) gösterilmiştir.

Kitabımızda yararlandığımız kaynaklar arasında, rahmetli arkadaşımız **Sedat Veyis Örnek**'in Türk Halkbilimi (Ankara, 1977) adlı yapıtı, TDK'nun övülecek ortak çalışma ürünleri Derleme Sözlüğü (12 cilt) ve Tarama Sözlüğü (8 cilt) de bulunmakta, Anadolu ağızlarımızın atasözü ve deyimlerini biraraya getiren, TDK yayını Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (2 cilt) derlemelerinin de anılması gerekmektedir.

Bugün, ölçünlü Türkçede yaşayan atasözleri ve deyimler üzerinde dururken **Ömer Âsım Aksoy** tarafından hazırlanan 2 ciltlik çalışma (Atasözleri Sözlüğü ve Deyimler Sözlüğü, Ankara, 1971 ve 1976), başlıca yardımcımız oldu. Aynı alandaki önemli çalışmalardan biri de **Metin Yurtbaşı**'nın 3 cilt tutan yayınlarında ortaya konmuştu (A Dictionary of Turkish Proverbs, 1993; Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, 1995; Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, 1996). Bu kitaplarda, **Ahmet Mithat, Ahmet Vefik Paşa, Şinasi** gibi, eski ata-

sözü derlemelerini yayımlayanların yapıtlarından da yararlanıldığı, kimi örnekler, bugünkülerle harman edildiği için bugün artık bütün bütün unutulmuş sözler de yer almakta, ayrıca, Anadolu ağızlarımızın atasözü ve deyimleri, ölçünlü dildekilerle birlikte verilmektedir. Bununla birlikte, yine de yararlanılabilen geniş oylumlu, önemli çalışmalardır.

(Burada sözü edilmeyen kimi çalışmalar için, örneğin geçmiş yüzyıllara ait derlemeler konusunda, Kaynak Kısaltmaları ve Kaynakça'dan yararlanılabilir.)

Rıza Zelyut'un Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği adlı kitabı, çalışmamızın tamamlandığı sırada yayımlandığı için bu yapıttan, geniş ölçüde yararlanma olanağı bulunmamıştır.

1. Bölüm
İNSAN VE TOPLUM

"KADIN" KAVRAMI

Tarih boyunca Türklerin bu kavramı yansıtan pek çok sözcük kullandıkları, çeşitli kaynaklarda yer alan bu sözcüklerin aynı zamanda, kadına verilen değeri –kimi zaman da bunun tersini– ortaya koyduğu görülmektedir.[6]

Hemen belirtmeliyiz ki, kadına verilen değer ve gösterilen saygı, o bir anne ise artmakta, onu yücelten sıfatların kullanılmasına da neden olmaktadır ("Anne" kavramına bkz.). Orhun yazıtlarında anneden söz edilirken bunu hep **katun** izliyor (ögüm İlbilge Katun 'annem İlbilge Katun', KTD 11 gibi), bunun, o dönemde 'hakan karısı, kraliçe, saygıyla anılan kadın' anlamına geldiği anlaşılıyordu. Uygur Türkçesi döneminde **katun**'un 'kraliçe' (örn. TTVII.52), hatta 'Tanrıça, İlahe' (örn. A.Y. III-5, 131.7) anlamlarına da rastlanıyordu.

Türkçede, en eski lehçelerden en yenilere kadar, kadını anlatan sözcüğün **ẖatun** (katun, katın, kadın...) olduğunu belirten Çağatay, bu sözcüğün Sogudça **ẖwāten**'den geldiği yolundaki görüşü tartışmayacağını belirtir.[7] Ancak, **ẖātun**'un Yeni Farsçadan alınma olduğunu ileri sürmektedir (a.y., s.17). Bizce, **ẖātun**'un Farsçadan alınma değil, Türkçe **katun**'dan bu dile, ses değişimiyle geçmiş olma olasılığı

---

6) S. Çağatay'ın, Türkçede kadınla ilgili öğeleri biraraya getiren çalışması (1961ª; 15-35), burada anılması gereken bir araştırmadır.

7) **Katun** sözcüğüne kökenbilgisi sözlüğünde (**gatun** biçimiyle, s.602-603) yer veren Clauson da bu görüşü benimsememekte, **katun**'un değişik dönemlerde, çeşitli lehçelerdeki biçim, yazım, kullanılış ve anlamları üzerinde örnekler vermektedir.

daha güçlüdür. **Kadın**'ın yanı sıra, anlam ayrımıyla yaşayan **hatun**'un anadilimize yeniden döndüğü anlaşılıyor. Orhun yazıtlarından Uygur metinlerine, Karahanlı Türkçesinden İbnü Mühenna Sözlüğüne (149), Eski Anadolu Türkçesinden günümüze gelen **kadın** (**katun**) ile birlikte **ẖatun** XIV. yüzyıldan XVII yüzyıla kadar birçok kaynakta, yalnız başına ve **ẖātun kişi** biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ülkemiz dışındaki lehçelerde **kadın** ve **hatun** sözcüklerinin biçim ve kullanım bakımından çoğu kez birleştiği görülüyor.[8]

Uygur dönemi metinlerinde, 'erkek' karşıtı olan, cins gösteren **tişi** (dişi)nin doğrudan doğruya **kadın** için de kullanıldığına, bununla ilgili olan ilginç sözlerin bulunduğuna tanık oluyoruz. Örneğin, ayıpsız, kusursuz bir kadın karşısında erkeklerin "boyunlarını bükmeleri" gerektiği şöyle dile getiriliyor:

> Ayıpsız tişike er boyunın sumış kerek
> (Bang-Rahmeti, bkz. Röhr. 6/389)

Yine aynı kaynaklarda, erkekleri yücelten, kadınları aşağılayan şu sözle de karşılaşıyoruz:

> Er yarok tetir, tişi kararıg tetir
> (Erkek ışıktır; kadın karanlıktır)
> (TT VI 320, bkz. Röhr. a.y.)[9]

Karahanlı Türkçesi dönemine geldiğimizde, Divan'da **tişi**'nin daha çok hayvanlarda, cins ayrımı için kullanıldığını görüyoruz. Türklerin İslam dinini benimsedikleri bu dönemde, Kutadgu Bilig'de **tişi** sözcüğünün içinde geçtiği

---

8) Türkiye dışındaki örnekler için bkz. Çağatay (a.y. s. 17); Clauson (Ety. D. a.y.). Örneğin Azeri'de **gadın** her iki kavramı da karşılamakta, Özbek, Tatar, Başkurt lehçelerinde de tek bir sözcük bulunmaktadır (Bkz. T. Lehç., S.). Eski Anadolu Türkçesinde **ulu ẖatun** 'hanımefendi' tamlaması da geçiyor (XIV., XVI. yz., Tar. S. VI.).

9) Uygur döneminde "kadın" için **uzuntonlug** 'uzun giysili' de kullanılmaktaydı (Bkz. Röhr, 6/389). **Kadın-erkek** ikilemesi ise **erli uzuntonluglu** olarak anlatılıyordu.

öğütler ve bir bölüm saptamalar ise doğrudan doğruya dinsel görüşler doğrultusunda "kadın" kavramına yönelmektedir. Örneğin kadını evden bırakmamayı öğütleyen, evden çıkarsa doğru yoldan ayrılacağını ileri süren beyitler bulunmaktadır (1303, 4513, 4518, 4520). Bunlardan biri, yaptığı benzetmeyle ilgi çekiyor:

Tişi aslı et ol, küdezgü etig
Yıdır et küdezmese bolmaz itig (4-519).
(Kadının aslı ettir, eti [iyi] muhafaza et;
Eğer bunu yapmazsan kokar; çaresi olmaz).

Öte yandan, kadına saygılı davranılması ve o ne istersе verilmesini dile getiren bir başka beyitte de evin kapısının sağlamlaştırılması ve evin erkeklerden uzak tutulması öğütlenmektedir (4520 beyit). Aynı yapıtta, kimi yerlerde ise korkak insanlar kadına benzetilmekte (2283); ayrıca nice güçlü erkeğin kadın yüzünden mahvolup toprağa girdiği vurgulanmaktadır (4523, 4525).

Karahanlı Türkçesinde kadını anlatan sözcüklerde, onun evle olan sıkı bağlılığının, adlandırmaya temel olduğunu görüyoruz.

Kutadgu Bilig'de geçen **evçi** sözcüğü, aynı zamanda, kadının kulu olmamak gerektiğini dile getiren şu öğütte yer alıyor:

Bolma evçi kulı (4496).

Aynı dönemde kullanılan **evlik** (evlük) sözcüğü, Kutadgu Bilig'de 'kadın, eş', 'ev hanımı' anlamlarındadır (örn. 4475, 4486, 4487, 4607). Aynı zamanda 'ev sahibi' için de kullanılmaktadır (Kutadgu Bilig, 164, Divan, I 106, 251). Evlenmek üzere seçilmesi düşünülen kadınların ne gibi nitelikler taşıması gerektiği, Kutadgu Bilig de, ayrı bir bölümde (LXII) ele alınmıştır. Divan'da **evlik** ile oluşturulmuş bir sav da bulunmaktadır:

Tünle bulıt örtense evlük urı keltürmişçe bolur
(I 251)
(Akşamleyin bulut kızarırsa, kadın, erkek doğurmuş gibi olur)

Kadınla ilgili göstergelerin bol olduğu Karahanlı döneminde karşılaştığımız sözcüklerden biri de **uragut**'tur.[10] Divan'da, birçok örnek tümcede (örn. I 38, III 205, 432...) çok sık geçen bu sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde artık unutulmaya başlandığı görülür. Divan'da **yolun**- eylemi (saç, kıl, tüy gibi şeyler için) açıklanırken verilen örneklerden biri, o dönemdeki ilginç toplumsal gerçeklerden birini ortaya koymaktadır, sanıyorum. **Uragut yolundı** (III 85) tümcesi "kadın, kocasına para vererek boşandı" biçiminde açıklanıyor.

Yine aynı dönemde kadını anlatan sözcüklerden biri de **işler**'dir. Yer yer **işi**'nin çoğul biçimi gibi (Kutadgu Bilig, 5080), yer yer de tekil gibi (Divan, III 57) kullanıldığına tanık olduğumuz sözcüğün Uygur döneminde 'kadın' ve 'prenses' demek olan **işi**'nin çoğul biçiminin genelleşmesiyle oluştuğu anlaşılıyor.[11]

Aynı dönemde, Kutadgu Bilig'de, kadını aşağılayan bir beyitle de karşılaşıyoruz ki, buna değinmeden geçemeyeceğiz. İnsanın, sözünde durması gerektiği yolunda öğüt verilirken şöyle deniyor:

Tilin sözlemiş sözde yanmaz eren
Sözinde yanıglı işiler sanı (5080)
(Erkekler, dille söylediği sözden dönmez
Sözünden dönenleri kadın say)

10) Clauson (Ety. D. s. 218) da aynı sözcüğün **tişi**'den daha "specific" olduğunu belirtir.

11) Saadet Çağatay, **uragut** ve **işler** üzerinde ayrı ayrı durmuştur (s.g.y.). Çağatay Yeni Farsçadaki **işi**'nin 'kadın, saygıdeğer kadın' büyük olasılıkla Türkçeden geçtiğini ileri sürmüştür.

Daha sonraki yüzyıllarda **katun** ve **ẖatun**'un yanı sıra, bugün ancak kadın cenazeleri için kılınan namazlarda duyulan **ẖatun kişi**'nin de yaygın olduğu görülmektedir. Örneğin XV. yüzyıla ait Tezkiretü'l-Evliya çevirisinde **ẖatun** sık geçerken (Olcay yayını 78^{b}, 80^{b}, 82^{a}) **ẖatun kişi** de kullanılmakta, aynı yüzyıllardan kalan birçok yapıtta da (bkz. Tar. S. IV) aynı duruma tanık olunmaktadır. Bu dönemde, Arapçadan alınan **avret** sözünün de yaygınlaştığını, birçok yapıtta (örn. Mevlid, Ateş yayını, 7/1-26; Tez. Evl., 72^{a}) yer aldığını, ses değişimi geçirip bugüne **avrat** biçiminde geldiğini görüyoruz. Ayrıca, 'zevcelik' anlamında **avratlık** ve çoluk çocuk yerine **avrat oğlan** ikilemesine XV. yüzyılda rastlanıyor (Tar. S. I).

Dede Korkut öykülerinde hem **kadın**, hem **hatun** sık geçmekte, Han eşleri **kadın** ve **hatun** olarak anılmaktadır (örn. Selcen Hatun, Drs. 189, 194; Boyı uzun bili ince Burla H̱atun, Drs. 54). Aynı dönemin ürünü Mevlid'de, Haz. Muhammet'in annesinden **Âmine H̱atun** olarak söz edilmektedir (Ateş yayını, 6/1).

Burada, İslamlığın benimsenmesinden sonra, daha çok yazın dilinde, Arapçanın güçlü etkisiyle, bu dilde kadın eş için kullanılan **zevce, harem, ehl, seyyide, helâl** gibi sözcüklerin alıntı öğeler olarak Türkçede yer alışı üzerinde ayrıca durmuyoruz (bunlar için ayrıca bkz. Çagatay s.g.y.).

Kadını aşağılayan, erkeğin, kendini üstün gördüğü anlayışı yansıtan ve oldukça eski olduğunu düşündüğümüz bir atasözüne değinmeden geçemeyeceğiz:

Kadın kısmının saçı uzun olur; aklı kısa.[12]

12) M. Yurtbaşı'nın (1996:148), Ebuzziya Tevfik'in 1885 tarihinde basılan Durûb-i Emsâl-i Osmaniyye adlı yapıtından aktardığı biçimi budur: Daha yaygın olanının "Kadının saçı uzun, aklı kısa" biçimi olduğunu sanıyoruz.

Kadınlara karşı, gerçekten haksız bir yargının anlatımı olan bu sözün eskiliğini gösteren tanıklardan biri, Türkiye Türkçesine iyice uzak olan Kazakçada, Kazan lehçesinde, Kırım Türkçesinde ve başka lehçelerde yaşamakta olmasıdır:

Kazaklarda:

Katınnıñ şäşi uzun aklı kıska (Çağatay, 1961:97)

Kazan lehçesinde:

Katınnıñ çeçı uzun aklı kıska (Taymas, 1968:52)

Ayrıca, Kırım Türkçesinde (Ülküsal, 1970:58).

XV. yüzyılda saptanmış bir başka atasözü ise kadına kulluk edilmemesi gerektiğini dile getirir:

Boz ata, avrete, oglana (çocuğa)
kulluk edenin yüzü ağarmaz (Ata., 339)

Aynı yüzyılda kullanılan şu atasözü de karısı ölenin kız almasını öğütler:

Kızlık (kıtlık) olsa buğday al, avret ölse kız al
(a.y., 556)

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilindeki atasözleri incelendiğinde, toplumda, kadın konusundaki değer yargılarının dile yansıdığı görülür. Bir yanda, az da olsa, kadının değerini dile getiren sözler vardır:

Kişiyi vezir eden de karısı, rezil eden de
(Aks., 1443)
Yuvayı dişi kuş yapar (Aks., 2076)
Kadının fendi, erkeği yendi (a.y., 1297)
Karın, kardeşten yakın (a.y., 1330)
Erkek arslan arslan da, dişi arslan arslan değil mi?
(a.y., 906)

Bunun gibi örneklerin yanı sıra, kadın-erkek ayrımını belirgin bir biçimde ortaya koyan, erkek karşısında kadını

güçsüz ve edilgin sayan sözlerle de karşılaşıyoruz. Önce, bunlardan birine değinelim:

Kadının yüzünün karası, erkeğin elinin kınası
(Türkçe Sözlük)

Ülkemizde yüzyıllar boyunca etkili olmuş bir görüşü anlatan bu söz, erkeğin karşı cinsle girdiği –kimi zaman yasa dışı olan– ilişkilerin olağan karşılandığını, bunların kadınlar için, bağışlanmayacak suçlar sayıldığını ortaya koymaktadır.

Avradı eri saklar, peyniri deri (Aks., 358) sözü ise kadının, erkeğin korumasına muhtaç olduğu görüşüne dayanmaktadır.

Erkeğin şeytanı kadın (Aks., 905)
Kadının sofusu, şeytanın maskarası (a.y., 1298)
Avrat malı, kapı mandalı (a.y., 359)
Avrat var, ev yapar; avrat var, ev yıkar (a.y., 361)
Avrat var, arpa ununda aş yapar
Avrat var, buğday ununda keş yapar (a.y., 360)
Kadının şamdanı altın olsa
mumu dikecek erkektir (a.y., 1299)

gibi örnekler de toplumun, kadını değerlendirmesini yansıtmaktadır.

Anadolu ağızlarımızın sözvarlığını incelediğimizde, her şeyden önce kadınla ilgili atasözlerinin çokluğu, bunun yanında da kadınla ilgili insafsız yargıların bulunduğunu görürüz. Önce bunlardan örnekler verelim:

Kadında vefa, borçluda sefa aranmaz
(Eğirdir-Isparta, Bl. I)
Karı, kesenin şıkırtısına,
kedi ağzın şapırtısına bakar
(Eskişehir dolayları, a.y.)

Kadıya yalan, kadına inan olmaz
(Silifke, Bl. II)
Kadının kazdığı kuyudan su çıkmaz
(Silifke, a.y.)
Kadından olursa evliya, sokma avluya
(Samsun, a.y.)
Karı hasta olacağına ben olsam,
ben öleceğime karı ölse
(Safranbolu, a.y.)[13]
Avrat attır, gemini boş tutma
(Iğdır, Bl. I)
Kocasız karı, beysiz arı
(Manyas, a.y.)
Erliyi eri döver, ersizi Tanrı döver
(Van, a.y.)
Karının kurnazı, çocuğu babasına yakar
(Fethiye, Bl. II)

Daha birçoğunu gösterebileceğimiz bu örnekler, erkeklerin mutlak egemen olduğu bir toplumun geçmiş yüzyıllardan artakalan değer yargılarının yine erkekler tarafından dile getirilişini ortaya koymaktadır. Bu atasözlerinin, ülkemizde gerçekleşecek çağdaşlaşma ölçüsünde ve günümüzün koşulları içinde yavaş yavaş unutulacaklarını sanıyoruz.

Aşağıdaki örnekler de yine kadınla ilgili, özgün bulduğumuz sözlerdendir. Kocasının evinde hor görülen kadının, aslında, bir ana-babanın değerli yavrusu olduğunu anlatan,

Kadın kocasının ayağının çarığı,
ana babasının başının sarığıdır (Eğirdir, Bl. I)

biçimindeki söz, bir gerçeği belirtmektedir. Şu bölge atasözleri de nitelikli kadınları yüceltmektedir:

13) Bu sözde ağır basan düşüncenin, evin direği sayılan kadının hastalanmasının yarattığı güçlüklerin belirtilmesi olduğunu sanıyoruz. Erkeğin bencilliği de vurgulanmış oluyor.

Kadının iyisi arpadan aş yapar;
kötüsü buğdaydan termoş yapar
(İspir-Erzurum, a.y.)

Karıdır erkeği şişiren, yağdır ekmeği pişiren
(Denizli dolayları, a.y.)

Kadın döşeğinden, yiğit eşeğinden belli olur
(Isparta dolayları, a.y.)

Avradın iyisi nene, üzümün iyisi tene (olur)
(Gaziantep, Bl. II)

Anadolu ağızlarında kadını anlatan en yaygın sözlerden biri, **eksiketek**'tir. Marmara bölgesi ve Batı Anadolu'dan İç Anadolu'ya, oradan kuzeye, doğuya ve güneydoğuya kadar pek çok yerden derlenen ve **eğsiketek, evsüketekli** gibi birçok değişkesi bulunan bu tamlama ilginç bir adlandırma ürünüdür (Derl. S.V.). Yine kadınla ilgili olan ve bir kimsenin karısını, eşini anlatan **ev şenliği** tamlaması ise iyi niyetli ve kadını yücelten bir adlandırmayı göstermekte, Balıkesir, Tokat, Eskişehir gibi illerden, Çorum, Artvin, Ordu dolaylarından derlenmiş bulunmaktadır (a.y.).

Buraya kadarki açıklamalarımızda, Türkçede, kadını yücelten ve onu aşağılayan yargıların belirtilerine ve kadınla ilgili adlandırmalara yer verdik. Burada son olarak, günümüzde olduğu gibi, kadınların eğitilmesi gereğini vurgulayan ve XIII. yüzyılda yazıldığı halde elimizdeki nüshaları XIV-XV. yüzyıla ait olan Atebetü'l-Hakâyık'taki bir beyti aktarmak istiyoruz. Bu beyitte bilgili ile bilgisizin eşit olamayacağı belirtildikten sonra bilgili kadın erkek, bilgisiz erkek de kadın sayılmaktadır:

Biliglig biligsiz kaçan teñ bolur
Biliglig tişi er, cahil er tişi (Arat yay., 88)

"ERKEK" KAVRAMI VE TÜRK ERKEĞİ

Tarih boyunca Türklerde erkeğin yeri, erkeğe verilen önem ve özellikle, erkekle savaşın, askerliğin özdeşleşmesi, bu kavramın geçtiği dil ürünlerinde kolaylıkla gözlenebilmektedir.

Anadilimizin en eski ve temel sözcüklerinden biri, daha Eski Türkçe döneminde çokanlamlı olduğu görülen **er** sözcüğüdür (bunun çoğulu olan **eren** ve **erkek**, aşağıda ele alınacaktır).

Elimizdeki en eski metinlerde **er**, şu anlamlara geliyordu: 'Adam', 'erkek', 'asker', 'kişi', 'kimse'. Bu sözcüğün kullanılışıyla ilgili birkaç örnek verelim.

Köktürklerin yaptığı savaşları, etkinlikleri anlatan Orhun yazıtlarında, İlteriş Kağan'ın, Türk halkının yok olmaması için başkaldırışı anlatılırken, kenttekilerin dağa çıktıkları, dağdakilerin kente inip önce 70, sonra da 700 kişi oldukları şöylece dile getirilir:

Yeti yüz er bolmış (KTD 13)

Er'in 'asker' anlamında kullanılışı ise savaşların betimlendiği birçok yerde görülüyor:

"Altı erig sançtı" (altı askeri mızrakladı, KTK 5); "Ulug İrkin azkıña erin tezip bardı" (Ulug İrkin az erle kaçıp gitti, KTD 34) bunlar arasındadır.

Orhun yazıtlarında **er**'in en ilginç kullanılışı, Kül Tigin'in, babasını 7 yaşındayken yitirdiğini anlatan satırlardadır. Babasının ölmüş olmasına karşın, "**Umay**[14] gibi" diye

14) **Umay** için, "Tanrı" kavramına bkz.

nitelenen annesinin kut'u sayesinde onun "erkeklik adını" elde ettiği şöylece dile getirilir:

Umay teg ögüm Katun kutıña
inim Kül Tigin **er at** buldı (KTD 31)

Er adı terimi, Yenisey yazıtlarında da karşımıza çıkıyor.[15] Örneğin Hemçik-Çırgakı yazıtında ilginç bir açıklamayla karşılaşıyoruz: Er adının **Yula** olduğunu, halkından ayrıldığı için büyük üzüntü duyduğunu belirten –adına yazıt dikilen– kimse, önceleri, erlik adına sahip olmadığı için cariyesinin uzaklara gönderildiğini söyler (Tekin yayını, 2., 3. satırlar). Bu kayıtlar, bir erkek için, belli bir aşamaya gelmeyi, övünülecek bir san elde etmeyi, saygın bir kişi olmayı sağlayacak etkinlik ve niteliklerin gösterilmesi sonucunda er adının alınabildiği kanısını uyandırmaktadır. Nitekim, aynı yazıtın sahibi, 1000 adamının bulunduğunu da belirtir (1. satır).

Erkeklerle ilgili bir başka terim ise **er erdem(i)**dir. Önce, **erdem** kavramına değinelim:

Orhun yazıtlarında da (İhe-Hüşötü B4) geçen **erdem**, Yenisey yazıtlarında da sık sık görülmektedir (örn. Elegest I, 6; Bay Bulun I, 1).

Bu sözcüğün, **er**'in türevi olduğu ve çeşitli anlamlara geldiği anlaşılıyor.[16]

15) Güney Sibirya'da, Yenisey nehri çevresinde bulunan ve Yenisey yazıtları diye anılan dikilitaşlar, bilindiği gibi, ölenlerin anısına dikilmiş, onların ağzından yazılmış Türkçe metinler oluşturmaktadır. Bizce, çeşitli nitelikleriyle, Orhun yazıtlarından önceki döneme ait olması gereken bu dil ürünlerinin daha sonraki dönemlerden, hatta Kırgızlardan kaldığı, bazı araştırıcılarca ileri sürülmüştür. Kişisel görüşümüz, şu kitapta da ortaya konmuştur: Aksan, 1994.

16) Clauson (Ety. D., s. 206), er'in türevi olduğunu belirttikten sonra, **erdem**'in, erkeğe özgü nitelikleri, cesareti, iyilik, fazilet ve iyi nitelikleri anlatan bir sözcük olduğunu kaydetmektedir. Uygur Sözlüğünün yazarı Röhrborn ise (IV, 411 ve ötesi), Uygur dönemi belgelerinde 'yeterlik, yetenek, sanat ve bilimde varlık gösterebilme, erdemli davranışlar, etkinlik, başarma yeteneği ve kahramanlık' gibi kavramları anlattığını belirtmektedir.

Kimi yabancı araştırıcıların dil ve anlatım bakımından ilkel olduklarını düşündükleri bu yazıtlarda, öteki birçok soyut kavramla birlikte **erdem**'den de söz edilmesi, bu düşüncelerinin yersizliğini ortaya koymaktadır (bkz. a.y.). Öte yandan, Arapçadan **fazilet** sözcüğü dile girmeden önce **erdem**'in dilde çok yaygın olduğu, XI. yüzyılda, Divan'da da sık sık geçtiği (örn. I 51, II 97) ve Arapçasının yeğlenmesiyle seyrekleştiği görülüyor. Ancak Dil Devrimi'yle yeniden canlanmıştır.

Er erdem(i) terimi de **er adı** gibi, bir erkeğin başardığı olumlu işleri, kahramanlıkları anlatmakta, bunun elde edilmesinin ona saygınlık kazandırdığı anlaşılmaktadır. Bunu gösteren bir kayıt da Yenisey yazıtlarından II. Altın Köl'de (sağ, 1. satır, Tekin yayını) bulunmaktadır. Adına yazıt dikilen kimse, er erdemi için Tibet Hanına elçi olarak gidip geri dönmediğini anlatır:

> Er erdem üçün Töpöt kanka yalabaç bardım;
> kelmedim.

Er erdemi teriminin Uygur dönemi metinlerinde de geçtiğini (bkz. Röhr. 6/391), XIV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **erlik erdemi** olarak yer aldığını görüyoruz (Fütūhü'ş- Şām çevirisi, bkz. Tar. S. III:257, 1504). Hemen ekleyelim ki, Türkçede, çeşitli dönemlerde 'yiğitlik, erkeklik' anlamında **erlik** sözcüğü de kullanılmıştır (örn. Divan I, 104; Tar. S. a.y.). Şimdi, **er**'in öteki türevlerine de değinebiliriz:

Değişik dönemlerde, **er** sözcüğünün **eren** biçimi de görülmektedir. Uygur Türkçesinde (örn. a.y. III:5, 187/7-8), Karahanlı metinlerinde (örn. Divan I, 230), daha sonraları (Atebe, 90) ve Eski Anadolu Türkçesinde (bkz. Tar., S. III) **eren** geçer. **Er** kadar sık kullanılmayan **eren**'in, **er**'in kural dışı çoğul biçimi olduğu, Kâşgarlı tarafından da belirtilmiştir (I, 35).

Erkek sözcüğüne gelince, bunun eski dönemlerden bu yana, insanlar için olduğu kadar, hayvanlar için de kullanılan bir genel ad olduğunu görüyoruz. **Er** ile olan ayrımı, burada ortaya çıkıyor. **Horoz** sözcüğü Farsçadan girmeden önce horoza **erkek takagu** ('erkek tavuk') dendiği, Divan'da gözlemleniyor (I, III; 447). **Erkek (ve irkek)**, Uygur kaynaklarından bu yana izleniyor (TT VII, 26; Alt. Gr. S. 59; Irk Bitig, 36; Divan III, 178; ayrıca Clauson, Ety. D. 229).

Türkçede 'erkek' özellikle de 'erkek evlat' anlamında kullanılan bir başka sözcük, **urı**'dır. Uygur ve Karahanlı metinlerinde geçer (bkz. TTX 52; A.Y. 597, 22; Divan I, 88; 251).

Tarih boyunca Türklerin yaşamının, kimi zaman savunma ve ülkeyi işgal edenleri kovma, kimi zaman yeni topraklar ele geçirme amacıyla yapılan savaşlarla geçmiş olması, erkeğin bir savaşçı olarak görülmesi, düşmanları öldüren erkeklerin tam bir erkek sayılması sonucunu doğurmuştur. Hatta, böyle bir kahramanlık göstermek, yeni yetişen bir gence ad verilebilmesi için gerekli görülmüştür (Dede Korkut'taki örneklerine aşağıda değineceğiz).

Köktürk yazıtları bir bakıma, savaşta düşmanlarını öldüren kahraman kağanların başarılarının anlatıldığı kitaplar gibidir. Örneğin KülTigin, elli bin kişilik orduyla üstlerine gelen Çinli Valiye yaya olarak hücum eder; Valinin yakınını eliyle yakalayarak Hakan'a teslim eder (KTD 31-34). 21 yaşında, bir başka savaşta bindiği üç at, arka arkaya ölür; kendisini zırhı ve kaftanından vuran 100'den fazla okun gelmesine karşın başına ok gelmez. Savaşlardan birinde 7 eri mızraklar; bir başkasında 9 eri öldürerek karargâhı düşman eline geçmekten kurtarır (TK 5 ve 9).

Yenisey yazıtlarında da ölenin niteliklerinin ve başarılarının anlatıldığı taşa yazılmış metinlerde benzeri örneklerle karşılaşırız. Örneğin Oya yazıtında (arka yüz, 2. satır),

ölenin ağzından, düşmanla yapılan çetin savaşta otuz er öldürdüğü söylenir.[17] Bir başka yazıtta ise yazıt sahibi, ülkesi uğruna savaşıp "er öldürmediğim yok" demektedir ("Elim ugrınta sü bolup er öldürmedüküm yok; Çeblig'de 8 er..." Elegest yazıtı, 8. satır; Tekin yayını).

Türk dili ve yazınının en eski ve en önemli kaynaklarından biri olan, Karahanlı döneminden kalma Divan'da **Türk** sözcüğü açıklanırken bir hadis tanık gösterilerek Tanrı'nın "Benim bir ordum vardır; ona Türk adını verdim... Bir ulusa kızarsam Türkleri o ulus üzerine musallat ederim" dediği belirtilmekte, Türklerin savaş gücü vurgulandıktan sonra Kâşgarlı, başka övülecek yönleriyle bu ulusun niteliklerini sıralamaktadır (I, 350-352).

Türklerin İslam dinini benimsemelerinden çok öncelere ait olan, ancak çok daha sonraları kaleme alınan, Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda (Bang-Rahmeti yayını), Oğuzların kağanı olan Oğuz'un olağanüstü yaradılışı anlatıldıktan sonra onun kahramanlıklarına yer verilir: Önce, at sürülerini ve insanları yiyen büyük gergedanı öldürür. Yaptığı çetin savaşlardan sonra, oğullarının da savaşları dile getirilir. Aynı destanın, Reşidü'd-dîn'in Câmi'ü't-Tevârih kitabının 2. cildinde yer alan ve İslamlığın benimsenmesinden sonraki dönemlere ait bulunan versiyonunda (Z.V. Togan yayını), yine Oğuz'un yaşamının savaşlarla geçtiği gözlemlenir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki ürünlerde **er** sözcüğünün 'koca', 'erkek', 'kişi', 'yiğit' ve 'bektaşi şeyhi' gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. **Erlik** ise 'yiğitlik', **erliksiz** sıfat da 'namert, insaniyetsiz' anlamlarına geliyordu (bkz. Tar. S. III). Kahramanlık göstermenin, bir ad sahibi olabilmek için gerekli olduğu anlaşılıyordu.

17) Bay-Bulun I yazıtında yetmiş er öldürdüğünü söyleyen yazıt sahibi, yetmiş yıl yaşadığını da belirtir (Kormuşin, 1997:169).

Dede Korkut öykülerinde, Dirse Han'ın 15 yaşındaki oğlu, çok güçlü ve ancak 6 kişinin zincirlerle tutabildiği boğayı büyük bir güç göstererek yener ve başını keser. Bu başarı üzerine Oğuz beyleri onun çevresine toplanırlar, Dede Korkut'un çağrılarak delikanlıya ad koymasını isterler; babasının, oğlana beylik vermesi dileğini de iletirler. Dede Korkut gelerek –boğa öldürdüğü için– **Bugaç** (Boğaç) adını verir (Drs. 17-18). Kitabın Vatikan nüshasındaki (V 12-13; Gökyay yayını s. 7) bir tümce, konumuz bakımından ilgi çekicidir:

> "Ol zamanda bir oglan baş kesüp
> kan dökmese ad komazlardı"

Kişilere, kahramanlıklarıyla ilgili ad verme geleneğinin başka belirtilerine de rastlıyoruz. Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nın İslamdan öncesine ait olan versiyonunda, Oğuz'un, karlarla kaplı dağa kaçan atını dokuz günde bulup getiren askerine **Karluk** adını vermesi (Bang-Rahmeti yay. 242. satır), bir kağanın kardeşine, kenti iyi koruyup sakladığı için **Saklap** adını koyması (a.y., 201) bunlar arasındadır.

Türkçenin sözvarlığında, içinde erkeklerin geçtiği atasözleri, yaşam boyu edinilen deneyimlere dayanılarak erkeklerin dostları ve düşmanlarıyla, eşleriyle, öteki insanlarla olan ilişkilerini ve onların çeşitli niteliklerini dile getirmekte, bunlar ele alınınca da aynı zamanda **er**'in değişik kullanımları gözlemlenmektedir. Birkaç örneğe değinelim:

Er'in 'insan' anlamında kullanıldığı şu atasözü, bir kimsenin, iyilik gördüğü insana olan minnet duygusunun kaybolmayacağını, bir iyiliğin altında kalınmayacağını anlatır:

> XV. yüzyıl: Er etmeği (ekmeği) er kursağında kalmaz (Ata. 403)

XVI. yüzyıl: Erün er kursağında lokması hiç
Dahı kalmış değül ir'ü eger giç
(Güvâhî, H. 2004)
Bugün: Er ekmeği (ya da lokması) er kursağında kalmaz (Aks., 896 ve 912)

Er sözcüğünün 'koca, erkek eş' anlamında kullanıldığı, XVI. yüzyılda derlenmiş bir atasözleri kitabında yer alan şu iki atasözünde görülüyor:

Ere avret geh (kâh) illik (dost, barış),
geh yagıdır (düşmandır) (Güvâhî, H. 1303)
Er olsa cimri, avret yüzsüz olur (a.y. 1294)

Yazın dilimizde geçen kimi atasözlerimizde **er**, yine aynı anlamdadır:

Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun (Aks. 901)
Erine göre bağla başını, tencerene göre kaynat aşını (a.y. 902)

Öte yandan, bugün, yazın dilimizle ilgili atasözleri derlemelerinde yer almayan, ancak yaygın olduğunu bildiğimiz "Yiğitliğin onda dokuzu kaçmaktır" biçimindeki atasözünde, zaman içinde meydana gelen değişim incelenince, burada geçen **kaçmak** sözcüğünün eski kaynaklarda "**hile**" olarak kullanıldığı görülüyor. Burada anlatılmak istenenin savaş sırasında başarı kazanmak için yanıltıcı davanışların, hilelerin önemli rolü olduğudur. Eski biçime bakalım:

XVI. yüzyıl: Ki olur erlik on; tokuzu hile
(Güvâhî, H. 706)
XVI. yüzyıl: Erlik ondur, dokuzu hiledir
(Ravzat'ül-Ahbār çev., bkz. Tar. S. III: 1505)
XVII. yüzyıl: Erlikse ondur; dokuzu hiledir
(Buluç, 61)

Burada geçen **erlik** sözcüğünün savaşta kahramanlık göstererek başarılı olmayı anlattığı, aynı dönemde **erlik günü** deyiminin de 'savaş günü' anlamında geçtiği görülüyor (Tar., S. III).

XV. yüzyılda geçen;

Er gördün kuşan, ev gördün kaşan (Ata. 591)

atasözünde ve XVII. yüzyıldaki;

Erin müşkili ere rastgelincedür (Buluç, 79)

ile anlatılmak istenen ise 'asker', 'savaşan kişi'nin karşılaşacakları güçlükleri belirlemek olmalıdır.

Bugün "ekmeğini taştan çıkarmak" deyiminin kaynağının bir atasözü olduğunu görüyoruz.

XVI. yüzyıl: Çıkarur etmegün taşdan er olan
(Güvâhî, 212)

Bu sözdeki **er**'in hem 'erkek', hem de 'insan' anlamında olduğunu sanıyoruz.

Bize çoğunlukla yazın dilimizdekilerden farklı ve özgün dil gereçleri sunan Anadolu ağızlarımızın atasözleri içinde "erkek" kavramıyla ilgili, özgün örnekler buluyoruz:

Er'in 'koca, erkek eş' anlamında olduğu örneklerden biri, Bor'dan derlenen ve erkeklerin, karılarının sağlıklı olmasını, başkalarının ise, ilişkide bulunulan kimselerin varlıklı olmasını istediklerini anlatan şu sözdür:

Er adamı sağ sever; el adamı var sever (Bl. II)

Aynı sözün daha iyi anlaşılmasını sağlayan değişkesi de şöyledir:

Koca karıyı sağ, komşu adamı var sever
(Malatya dolayları, Bl. I)

Daha çok, kadınların açısından dile getirildiği anlaşılan şu atasözünde ise erkeklerin, kadınların yaşamı üzerindeki güçlü etkisi vurgulanmaktadır:

Kocadır, gül eder; kocadır, kül eder (Samsun, a.y.)

Bir başka söz de yine aynı doğrultuda söylenmiş olmalıdır:

Erdir adamı ağartan; erdir adamı karartan
(Samsun, a.y.)

Erkeklerin, giriştikleri bir işte ihtiyatlı ve soğukkanlı, atların da dikkatli olmalarının değerli sayıldığı, şu atasözünde, değişik bir biçimde dile getiriliyor:

Erkeğin korkağı, atın ürkeği makbuldür
(Trabzon, Bl. II)[18]

Aşağıdaki sözde geçen **er,** 'koca, erkek eş' anlamında olabileceği gibi, 'insan' olarak da düşünülebilecektir:

Er gönlü ibrişim; dolaşırsa açılmaz
(Gaziantep, Bl. I)

Yazın dilimizdeki,

Oğlan dayıya, kız halaya çeker

sözünün Anadolu ağızlarındaki değişkeleri şöyledir:

Er yiğit dayıya çeker (Gaziantep, a.y.)
Er dayıya, kız bibiye çeker (Yozgat, a.y.)

18) Bu atasözünün yer aldığı derlemede (Bl. II), sözle, korkaklığın, ürkekliğin değil, ihtiyatlı ve dikkatli olmanın öneminin vurgulandığı açıklanmaktadır.

"EVLENME" KAVRAMI VE EŞLER

Bu toplumsal kurumu anlatan sözcükler, çeşitli dillerde başka başka kavramlara dayanılarak, kadın ve erkek açısından adlandırılmıştır:

Latincedeki **maritāre**, 'koca, erkek eş' anlamındaki **maritus**'a dayanmakta, aşağı yukarı 'kocaya verme' olarak düşünülmüş bulunmaktadır. Aynı dildeki **nūbere** eylemi ise kavramı kadın açısından değerlendirmektedir. Germen dillerinden Almancadaki **heiraten,** 'ev tedariki, ev bakımı' demek olan **hīrāt**'tan türemiştir. Yunancadaki **gaméo** ise koca yönünden 'karı almak' olarak düşünülen bir anlatım yolunu göstermektedir.

Bu kavram, anadilimizde doğrudan doğruya "ev"den yararlanılarak anlatım bulmuştur.[19] **Ev-len-mek, ev-lendir-mek, ev-er-mek**. İlginç bir benzerlik, Moğolcada da kavramın 'ev, çadır, yurt...' anlamındaki **ger** sözcüğüyle 'almak' demek olan **abḫu** birleştirilerek dile getirilmiş olmasında görülmektedir.[20]

En eski Türkçe metinlerde, bu toplumsal olayın anlatımında ilginç kullanımlarla da karşılaşılmaktadır.[21] Uygur Türkçesi döneminin önemli kaynaklarından birinde (TT

19) Türkiye dışındaki lehçelerin hepsinde aynı kavram yine **üy, öy** 'ev'den yararlanılarak anlatılır.

20) Bütün bu sözcüklerin incelendiği Buck, Walde ve Kluge gibi kaynaklardaki bilgiler şu kitabımızdadır: Aksan, 1971:96.

21) Orhun yazıtlarında, bir beye unvan verdikleri, eş olarak da kız kardeşleri prensesi "verdikleri" anlatılmaktadır: "...siñilim kunçuyug birtimiz." (KTD 20, BKD 17)

VII 37 ve 10), konuyu kadın açısından anlatan ve 'bir sorun çıkmadan koca bulmak' anlamındaki **erig** (kocayı) **uçuz** (ucuz) **almak** geçiyordu. Bir başka Uygurca kaynakta 'evli, karı koca' anlamında **er evçi** ikilemesiyle karşılaşılıyor. (Kuanşi, 138), bir metinde ise **er ebçi bolmak** 'evlenmek' deyimi görülüyordu (bkz. Röhr. 6-391).[22]

IX. yüzyılda (840) dikildiği kabul edilen Köktürk yazısıyla yazılmış, Uygurların Suci yazıtında (6. ve 7. satırlar) üç kızının ve üç oğlunun bulunduğunu söyleyen, adına yazıt dikilen kişi oğlunu evlendirdiğini **ebledim oglımın** sözüyle anlatır. Burada ilginç olan, ilk kez, bir geleneği anlatan **kalıñ** sözcüğünün geçmesi, **kızımın kalıñsız birtim** (kızımı kalıñsız verdim) tümcesinin yer almasıdır. Buradan, Türklerdeki "başlık" kavramının varlığı da ortaya çıkmaktadır ki, buna aşağıda değineceğiz.

XI. yüzyıla geldiğimizde "evlenme" kavramının Divan'da iki kez geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birinde, bir sav (atasözü) aktarılmakta, bu sözle, geceleri yürüyenin (yolcunun) gündüz sevineceği, küçükken evlenenin yaşlandığında sevineceği anlatılmaktadır:

> Tünle yorup kündüz sevnür,
> kiçikde evlenip uladgu sevnür[23] (III, 87)

Aynı yapıtta, kadının evlenmesini dile getiren **erlenmek** eylemi de geçmektedir:

> Uragut (avrat, kadın) erlendi (I, 257)

Konuya en geniş biçimde yer veren eski kaynaklardan, aynı dönemin ürünlerinden biri, Kutadgu Bilig'dir.

---

22) Kadın eşin adlandırılmasında **ebçi** (evçi) sözcüğü, kadınla ev arasındaki ilişkiyi öne çıkarır.

23) Aynı söz, XVI. yüzyılda "Erkenden evlenen ve seherde yola giren aldanmamıştır" (Güvahî, Viyana nüshası 237, bkz. H. 52) biçimindedir. Bugün de "Erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır." (Aks., 909)

Bu yapıtın kişilerinden olan ve anlayışın, aklın simgesi olan Ögdülmüş, yaşamın ve ahiretin simgesi olan Odgurmuş adındaki yakınına, nasıl evlenileceğini, hangi nitelikteki kızların alınması gerektiğini uzun uzun anlatır; öğütler verir (4475-4503. beyitler arası). Bölümün başlığı "Evlik (kadın eş) Negü Teg almaknı Ayur (nasıl alınacağını söyler) biçimindedir. Özetleyecek olursak, alınacak kızın soyunun, ailesinin iyi, kendisinin el değmemiş olması, kendisinden aşağı düzeydeki zengin olmayan biriyle evlenilmesi, güzellikten çok, huy, davranış güzelliğine bakılması, namuslu, iffet sahibi biri bulunduğunda onunla hemen evlenilmesi gerektiği öğütlenmekte, bunlar yapılmadığında çıkacak sorunlar anlatılmaktadır. Bu öğütlerden ikisini içeren beyitleri, o günün düşünce ve görüşlerini yansıtması dolayısıyla aktaralım (bugün de halkımızın çoğunluğunda aynı görüş egemendir):

Usa ev kızı al elig tegmedük
Seniñde adın er yüzin körmedük (4477)
(Senden başka erkek yüzü görmemiş ev kızı al)

Yüzi körki kolma kılınç edgü kol
Kılınç edgü bolsa yarutgay sini (4482)
(Yüzünün güzelliğini isteme [arama], iyi huy ara;
Huyu iyi olursa seni aydınlatır [mutlu eder])

Eski Anadolu Türkçesi dönemine (XIII-XV. yüzyıllar) geldiğimizde, birçok kaynakta, bugün genellikle yöresel ağızlarda duyduğumuz **evermek** 'evlendirmek' eyleminin yanında **evlenmek**, kadın açısından anlatım bulan **ere varmak, er almak** öğeleriyle karşılaşıyoruz. **Erlenmek** ise bir erkeği 'koca olarak kabul etmek' anlamındaydı. Erkek açısından düşünülerek **avratlığa almak** öğesi de kullanılıyordu (hepsi için bkz. Tar. S. III ve I). XI. yüzyılda, Divan'da

sık geçen **uragut** biçimindeki sözcük 'kadın', bu dönemde **avrat**'a (ar.) yerini bırakmıştı. XV. yüzyılda karı-koca için **er-avrat** ve evlenmeyi anlatan **er avrat olmak** geçiyordu.[24] İlginç adlandırmalar olarak evli kadın için **ev bekçisi** ve **evdeş** sözcükleri bulunuyordu (a.y. III). Dikkati çeken bir durum, bugün Anadolu'da (Eğirdir) **evdeş**'in 'karı koca' anlamında kullanılmakta olması, 'yuva kurmak' için de **ev bucak olmak** deyiminin (Bor) bulunmasıdır (Derl. S. V).

XV. yüzyıl kaynaklarından, İslam dininin ilkelerini ve bunlara uyan "pîr" ve "velî"lerin öykülerini anlatan Tezkiretü'l Evliyā çevirisinde (Olcay yayını) dikkati çeken, soylu ve ünlü kişilerin eşlerinden **hatun** ve **ulu hatun** (örn. 78ª) sözcükleriyle söz edilmekte, "kadın" kavramı **avrat** (örn. 79ª), 'kadıncağız" ise **karıçuk** (örn. 32ᵇ) sözcükleriyle dile getirilmekte olmasıdır.

Türk dili ve kültürünün en önemli kaynaklarından biri olan ve destansı Oğuz öykülerini biraraya getiren Dede Korkut Kitabı, yine Eski Anadolu Türkçesi ürünü niteliğiyle, "evlenme" kavramı ve eşlerle ilgili pek çok gereç içermektedir. Eşlerin övülen özelliklerinden nişanlılığa, evlenmeye, gerdeğe girmeye kadar birçok konuyu aydınlatan ipuçlarını bu kitapta buluyoruz. Kitabın içeriği üzerindeki incelemesinde **O. Ş. Gökyay,** bu kaynakta geçen bütün beylerin tek evli olduklarını, birden çok kadınla evlenmenin çok sonraları, yine de seyrek görüldüğünü belirtiyor (1973: CCCLXXXIII).

Dede Korkut'ta **evermek** (ivermek biçimiyle, örn. Drs., 170), **evlenmek** (ivlenmek, örn. Drs. 89), **nikâh itmek** (Drs. 62) eylemleri geçmektedir. Birçok öyküde **avrat** (kadın, karı), **kadın** 'kadın, itibarlı kadın', **dişi ehil** sözcükleriyle de karşılaşıyoruz.

---

24) XV. yüzyılın başlarında (1409) yazılan ünlü Mevlid'in bir beytinde Peygamber'in doğuşuyla Mekke şehrinin nurla dolduğu söylenmekte, "Nûra gark oldı **eri vü avreti**" (7/1-26) dizesi geçmektedir. (Ateş yayını)

Aynı yapıtta, Türk gelenekleriyle ilgili, ilginç parçalara da rastlıyoruz.

Kam Püre Oğlu öyküsünde, Oğuz zamanında evlenecek yiğidin bir ok attığı, okun düştüğü yere gerdek diktiği anlatılmakta,

> Beyrek Han daḫı oḫın atdı, dibine gerdeğin dikdi,
> Adaklusından ergenlik bir kırmızı kaftan geldi
> (Drs. 89)

denmektedir. Gerdeğin o çağda, evlenecekler için hazırlanan bir çadır, bir gelin otağı olduğu anlaşılıyor.[25]

Aynı kaynakta, evlenen kadının eşine olan bağlılığının gücünü ve namus anlayışını belirten yerler vardır: Uşun Koca Oğlu öyküsünde, kardeşini aramaya giden Seyrek, eşine, üç yıl içinde dönmezse öldüğünü bilerek evlenmesini söyler. Kadının yanıtı, altı yıl bekleyeceği yolundadır. Ayrıca **irkek siñegi üzerime kondurmayam** diyerek (Drs. 261) namus anlayışını açıklar.

Dede Korkut Kitabı'ndaki en ilginç bölümlerden biri, genç kızların fizik güçlerini, ata binip ok atmaktaki becerilerini ortaya koyan ve eşlerinin kendilerinden üstün olduklarını ispatlamalarını bekleyen tutumlarını anlatan Kam Püre Beg Oğlu öyküsündedir: Buradaki kahraman Beyrek, hiç tanımadığı "beşik kertme" nişanlısı Banı Çiçek'le karşılaşır. Kız, ona kendisini tanıtmayıp dadısı olduğunu söyler; birlikte ava çıkmayı, Beyrek'in atı onu geçerse, ok attıklarında üstün gelirse, güreştiklerinde Beyrek yenerse Banı Çiçek'i de yeneceğini belirterek yarışmayı önerir. Yaptıkları

25) Çeşitli sözcükler, **gerdek**'in Farsçadan (girdek) alındığını belirtir. Aynı kavram, XVI.-XVII. yüzyıllarda **gerdeklik** sözcüğüyle de anlatılmaktadır (Tar., S. III). Gerdek konusu, Abdülkadir İnan (1939:76; 359), O.Ş. Gökyay (1973: CCCLXXXV) tarafından da incelenmiştir. Yine XV.-XVII. yüzyıl kaynaklarında erkek tarafından alınan **gerdek değeri**'nden de söz edilmektedir (bkz. Tar., S. III). **Gerdeğe girmek** deyimi XIV. yüzyılda da görülüyor (Işknâme, Yüksel yay., 5019).

yarışmalarda ve güreşte üstün gelen Beyrek, kıza pes ettirir; bu durumda adını açıklayan Banı Çiçek'i üç kez öperek parmağındaki altın yüzüğü onun parmağına geçiren Beyrek'le kız nişanlanmış sayılır. İş, kız isteme törenine kalmıştır (Drs. 80, 81). Burada ilgiyi çeken genç kızın, gelecekteki eşinden beklediği güç gösterisi ve onunla güreşecek kadar güçlü oluşudur.[26] Öte yandan, genç kızların güçlü olduklarını belirten ve XI. yüzyılda kullanılan bir atasözü de burada anılmalıdır:

Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma
(Divan, I 474)
(Kızla güreşme, kısrakla yarışma)

Bu sözü açıklayan Kâşgarlı, kızların daha güçlü olmaları nedeniyle onlarla güreşilmemesi, kısrakların da atlardan daha çevik oluşları, daha çok sıçrayabilmeleri nedeniyle, kısraklarla yarışılmaması gerektiğinin öğütlendiğini belirtmekte, bununla ilgili bir öyküye de yer vermektedir. (a.y.)

Bu metinde, Eski Anadolu Türkçesi sözvarlığının zenginliğini ortaya koyan bir özellikle de karşılaşıyoruz: Farsçadan gelen **nişan** sözcüğü bulunmakla birlikte (Drs. 80), **nişanlı**'nın daha sonraları genelleştiği, **adaklu** (Drs. 89) ve **yavuklu** (Drs. 69) sözcüklerinin aynı kavram için kullanıldığı görülüyor. Bugüne kadar gelen ve halk ağızlarında 'nişanlı, sözlü' ve 'sevgili' anlamlarıyla yaygın bulunan (bkz. Derl. 5. XI) **yavuklu**, Köktürk, Uygur dönemlerinde 'yaklaşmak' demek olan **yag-** (yak-) kökünün türevlerinden biridir: Aynı kökten **yaguk** ise 'yakın, hısım' anlamında, Divan'da (I, 433) geçmekte, buna eklenen [–lİ] birimiyle 'nişanlı' anlamı yansıtılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde **yavuklu etmek** 'nişanlamak', **yavuklu olmak**

26) Gökyay (s.g.y., CCCXXV-VI), Türklerin ve başka ulusların destanlarında da kızların, evlenecekleri erkeklerden bekledikleri kahramanlıklar ve onların kendilerini yenmelerini isteyişleri konusundaki motiflere değinir.

'nişanlanmak' deyimleri yaygındı. Nitekim **beşik kertme yavuklu** Dede Korkut öykülerinde de geçiyor (Drs., 69).

Adaklu sözcüğüne gelince, tıpkı, bugün de kullandığımız **adak** gibi, halk arasında, özellikle Anadolu ağızlarında 'adanmış' ve 'nişanlı kız' anlamındaki **adaklı**'nın eski biçimidir (bkz. Derl. S. I). Uygur döneminde de yaşayan **ata**- (**ada**-) eyleminin türevlerinden biridir (bkz. Röhr. 4-256 ff.).

Dede Korkut'ta, bugün de Anadolu'da yaşayan **beşik kertme** geleneğinin geçmişiyle ilgili bilgiye rastlıyoruz. Daha beşikte olan kız ve erkek bebeklerin, birbirine yakınlık duyan, birbirini seven aileler tarafından, gelecekte evlendirilmeleri isteğiyle nişanlanmış sayılmaları, bir bakıma, daha beşikteyken nikâh işleminin yapılması anlamına gelmektedir. Bu söz vermenin belirtisi olarak beşiğin kenarına üç çentik atılması ya da bir yemin edilmesi, birlikte tatlı yenmesi gelenek olmuştur.[27] Dede Korkut Kitabı'nda, **bişik** (beşik) **kertme yavuklu** sözünde (Drs. 69) geçen bu geleneği biz bugün, Anadolu'nun kuzeyinden doğusuna, iç ve Batı Anadolu'ya kadar birçok bölgenin ağızlarında buluyoruz (bkz. Derl. S. II).

Evlilik birliğinde kadın eşlerin yeri konusunda, Türkçede ilginç ve anlamlı atasözleri bulunmaktadır. XV. yüzyılda kullanılan,

Avret düzdügi evi Tanrı yıkmaz
Avret bozdugu evi Tanrı yapmaz (Ata. 221)

sözünün yanında, bugün de yaşayan,

Yuvayı dişi kuş yapar (Aks. 2076)

ya da

Yuvayı yapan dişi kuştur

atasözleri aynı konuda, toplum içindeki yargıları yansıtmaktadır. Evlenen erkeğin en yakın yardımcısının ve sırda-

27) Bu gelenekle ilgili çalışmalar ve açıklamalar konusunda Gökyay'ın adı geçen çalışmasına (CCCLXXXII) başvurulabilir. Biz, yalnızca, dildeki belirtilerine değinmekle yetiniyoruz.

şının, eşi olduğunu anlatan, yine XV. yüzyıldaki şu söz de belirtilmeye değer:

Kartaştan karın yakın (Ata. 587)

Bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde evlenme, evlilik ve eşlerin niteliklerine, karşılıklı ilişkilerine değinen çeşitli atasözleri bulunmaktadır. Yukarıda yer verdiğimiz "Yuvayı dişi kuş yapar" sözünün yanında,

Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet
(Aks. 1198)

sözü de vardır. Öte yandan, bir kadının genel olarak eşinin geliriyle, rahatça yaşayabildiği, onu harcamada sıkıntı çekmediği yargısı şu sözle anlatım buluyor:

Baba (evlat, oğul) ekmeği zindan ekmeği,
koca (er) ekmeği meydan ekmeği (Aks. 397)

Aynı sözün kısa biçimi de vardır:

Er ekmeği meydan ekmeği (a.y. 896)

Evlenecek çiftlerin çeşitli niteliklerinin birbirine uyması, arada büyük ayrımların bulunmaması gerektiği, şu atasözüyle anlatım bulur:

Davul dengi dengine diye çalar (Aks. 698)

Her iki eşin de yoksul ve evlenmeye elverişsiz olduğu durumlarda evlenmelerinin doğru olmayacağı görüşü ise

İki çıplak bir hamamda yaraşır (a.y. 1197)

sözüyle dile getirilir. Buna karşılık, şu atasözü genel ve yerleşik bir kanı sayılabilecek olan şu yargıyı içermektedir:

Allah, ev yapanla evlenene yardım eder
(Yurtbaşı, 1994:93)

Türk toplumunda evlenecek kızların eş seçimi konusunda ana-babanın, aile baskısının olduğu, daha doğrusu bulunması gerektiği ise bir atasözüne yansımıştır:

Kızı kendi haline bırakırsan,
ya davulcuya varır, ya zurnacıya[28]

Evliliğe karşı olanların ya da hiç değilse, içinde bulunduğu durumda evlenmeyi düşünmeyenlerin kullandığı

Bekârlık sultanlık (Aks. 467)

sözünün yanı sıra, tam tersi durumda olanların söylediği

Bekârlık maskaralık (a.y. 461)

sözü ve bunu destekleyen

Bekârın parasını it yer; yakasını bit (a.y. 533)

atasözümüz, ölçünlü dildeki sözvarlığı içinde yer alan örneklerdendir.

Anadolu ağızlarımızın atasözleri içinde, ölçünlü dilde rastlanmayan özgün örnekler bulunmakta, bunların arasından, özellikle, çocuklarını evlendiren ana-babalar açısından dile getirilenleri dikkati çekmektedir. Birkaçına değinelim:

Özellikle, evlenen erkek çocukların ana-babadan uzaklaşmaları şöylece belirleniyor:

Oğlum oldu, gülüm oldu; everdim elin oldu;
ayırdım, komşum oldu (Fatsa-Ordu, Bl. I)

Aşağıdaki örnekler de yine aynı açıdan değerlendirmeleri gösteriyor:

Kız evlâdı yerine düşerse bir eğerli at, yerine
düşmezse bir uyuz it (Niğde, a.y.)

Kızını seven kocaya, oğlunu seven hocaya
vermesin (Uşak ve Sivas dolayları, a.y.)

28) Aksoy (1423), **kendi haline** yerine **gönlüne** sözcüğünü kullanmıştır.

Kızı methederek evlendirirler; gelinin iyisini
gören az olur (Şavşat-Artvin, a.y.)
Oğlan gider, it getirir; kız gider, yiğit getirir
(Gaziantep, Malatya dolayları, a.y.)

Evlenen çiftlerin huy ve davranışlarının birbirine uygun olduğu –bizce, zamanla birbirine yaklaştığı– gerçeği şu atasözüyle anlatılıyor:

Er ile avradın toprağı bir yerden kalkar
(Çıldır-Kars, Bl. II)

Şu atasözleri de yine Anadolu ağızlarında, evlenenlerle ilgili sözlerdendir:

Kız, kocayı bir şey sanırmış; gittiği gece
usanırmış (Suşehri-Sivas, Bl. I)
Kocasından yüzlü olan düğünde, hocasından
yüzlü olan oyunda belli olur.
(Silifke-İçel, Bl. II)

Türkiye Türkçesinin deyim varlığı içinde, "evlenme" kavramına ilişkin çeşitli deyimlerle karşılaşıyoruz. Bu toplumsal kurumu **bir yastığa baş koymak** biçiminde, ad aktarmalı (métonymique) anlatımla dile getiren, **yuva kurmak, dünya evine girmek** gibi, deyim aktarmalarından (métaphore'lardan) yararlananlar bulunduğu gibi, kavramı ana-baba açısından söze dönüştüren **yuvadan uçurmak** gibi örneklere de rastlanmaktadır. **Başını bağlamak** (**başı bağlı**: evli), **başgöz etmek** örnekleri de aynı kavram alanına aittir. Evlenecek kızlar açısından **gelin gitmek, gelin gelmek,** erkekler açısından **güveyi girmek** deyimleri de burada belirtilmelidir.

Genç kızların evlenmelerinin gecikmesi, baba evinde, yaşlanıncaya kadar kalmaları ise şu ilginç deyimle karşılanıyor: **Başı bacadan çıkmak**. Daha çok, ölçünlü dilde kullanılan deyimin Anadolu ağızlarında, bu durumda olanları anlatan karşılığı, Karadeniz bölgesinde yaygın olan ve Doğu Anadolu yörelerinde de rastlanılan **kaluk** (kalgın, kalmış... değişkeleri) sözcüğüdür (Derl. S. VIII).

"Evlenme"yle İlgili Öteki Kavramlar
"Kalıñ" Kavramı

Bu bölümün başında, Uygurlardan kalma Suci yazıtında geçen "Kızımın kalıñsız birtim" tümcesi üzerinde durmuştuk. Çeşitli kaynakların (örn. Divan, III, 371-72) 'çeyiz' anlamında açıkladıkları bu **kalıñ** terimi bizce, üzerinde durulması gereken niteliktedir: İslam dinine girildiğinde, İslam hukukunun kimi ilkeleriyle ilgili terimlerin Türklere geçtiğine tanık oluyoruz. Bu çerçeve içinde, Ar. **mehr** terimiyle, evlenecek erkeklerin, gelin adayının tarafına para ya da mal olarak bir bedel vermesi benimsenmişti. **Mehr-i muaccel** denen ve nikâhta verilen para ya da malı gösteren kavramın Türkçede **kalıñ**,[29] **ağırlık** ve sonradan **başlık** sözcükleriyle karıştığı anlaşılıyor. Eski Anadolu Türkçesinde her üç Türkçe karşılığa da rastlıyoruz (Tar., S. I ve IV). Öte yandan, İranlıların kullandığı **kâbin** de aynı anlamdaydı.

Bugün, Anadolu dışındaki Türk lehçelerinde, bizdeki **başlık, kalıñ**'ın çeşitli biçimleriyle karşılanmaktadır (Kazak **kalıñmal**, Kırgız **kalıñ**, Özbek **kalin**, Türkmen **galıñ**, Uygur **kalın**, bkz. T. Lehçesi S.). Türkmencede "çeyiz"in karşılığı **kalın**'dır.

29) H. Eren (Eti. S.), bu sözcüğün kökeninin bilinmediğini belirtir, ancak Türkçeden Farsça ve Tacikçe gibi komşu dillere de geçtiğini ekler. Clauson (s. 622) 'damadın, gelinin ailesine ödediği para' olarak açıklar.

Bugün, Anadolu ağızlarında **kalın** biçimi 'çeyiz' anlamında (Sivas, Kayseri, Derl. S. XII) yaşamakta, evlenecek erkeğin kız tarafına, pazar günü armağan götürmesi de **kalın götürmek** (Sivas, a.y. VII) deyimiyle anlatılmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra, şunları söyleyebiliriz:

Kalıñ, zamanla eski anlamını yitirmiş, Ar. **cihāz**'dan gelen **çeyiz**'le, kimi kaynaklarda olduğu gibi, karıştırılmıştır. Türk lehçelerindeki karşılıklar, eski 'başlık parası' anlamının bugün de o lehçelerde sürdüğünü, ölçünlü Türkçede ise **çeyiz**'in doğrudan doğruya, evlenen kızların yeni evlerine götürecekleri hazırlıklarını anlatan bir terime dönüştüğünü göstermekte, bugün, Anadolu ağızlarımızda çok yaygın olan **başlık** (Derl. S. II) ve **ağırlık**'ın, eski bir Türk geleneği olan **kalıñ**'ın yerini tuttuğunu ortaya koymaktadır.

Anadolu Ağızlarında

Anadolu ağızlarımız, evlenmeyle, düğünle, gelin-güveyiyle ilgili gelenek-görenekleri, çok eskilere uzanan inanışları dile yansıtan ve yüzlerce terimden oluşan geniş bir sözvarlığına sahiptir. Öyle ki yalnızca bu özel terimleri inceleyen bir araştırıcı, ölçünlü dilde bulunmayan, her biri bir kültür öğesi olan bu kavramlarla geniş bir halkbilim gereçleri zenginliği içinde olduğunu görerek şaşıracaktır. Bu sözvarlığından, ölçünlü dilde rastlanmayan kimi örneklere burada yer vermek istiyoruz:

Aynı zamanda ilginç bir türetme örneği olan **ergencelik**, 'dul bir kadının genç bir erkekle evlendiğinde eşine verdiği armağan, tazminat' olarak açıklanmakta, Samsun ve Kahramanmaraş dolaylarından, Gaziantep ve Hatay'dan derlenmiş bulunmaktadır (Derl. S. V).

Söyletmelik ise 'düğün gecesi, gelini konuşturmak için damadın verdiği armağan ve para' anlamına gelmekte,

Isparta'dan Bolu'ya, Konya'dan Sivas'a kadar pek çok yerde kullanıldığı görülmektedir (Derl. S. X).

El öpmelik (ya da **öpümlük**) terimi, gelin ya da güveye, kaynana ya da kaynata tarafından verilen armağanı anlatmaktadır (Derl. S. V).

Evirlik, 'düğünden 5-10 gün sonra kız ve erkek evlerinin birbirlerine verdikleri ziyafet' anlamında, Kütahya, Kocaeli, İstanbul, Kastamonu dolaylarında kullanılmaktadır (a.y.).

Gelinlik tutmak (**gelinlik etmek**) 'gelinin, bir süre, kocasının akrabalarının yanında başını örtmesi ve konuşmaması' (Isparta, Amasya, Ordu, Giresun ve Erzincan dolayları, Derl. S. VI).

Düğüncelik 'düğün yapanlara komşuları tarafından yapılan erzak yardımı' (Fatsa-Ordu, Derl. S. IV).

Aşboğaz 'erkek evinden kız evine gönderilen düğün erzakı' (Samsun dolayları, Ünye-Ordu, Derl. S. I). Aynı sözcükle kurulmuş **gelin aşboğazı** tamlaması ise 'gelinin beraber getirdiği eşya, çeyiz' anlamındadır (Samsun dolayları, Derl. S. VI).

Bayrakı ekmeği 'düğün günü yenen yemek' (Burdur dolayları, Kayseri, Derl. S. II).

İndirme (**indirmelik**) 'damadın evine gelen geline, attan inerken erkek evi tarafından verilen armağan' (Antalya dolayları, Tarsus, Lüleburgaz, Derl. S. VII).

Gelin uğuru 'gelinin, damadın evine gidişi sırasında duvağı üzerinden serpilen un, üzüm gibi şeyler' (Burdur ve Samsun dolayları, Derl. S. VI).

Duma 'ikinci kez evlenirken duvak takan kadın' (Bursa, Derl. S. IV).

Düğüncü 'bekâra kız arayan kadın ve erkek' (Ordu dolayları, Derl. S. IV).

Düğürmek 'kız istemek' (Mersin dolayları, a.y.).

Gelingöre 'nişan hediyesi' (Nizip-Gaziantep, Derl. S. VI).

Gelinertesi 'gelinin geldiğinin ertesi günü, gelini görmek için yapılan toplantı' (Yalvaç-Isparta, a.y.).

Şu iki terim de gelini baba evinden almaya gelen güveyi tarafının düğün alayını anlatmakta, yurdun değişik yörelerindeki farklı adlandırmayı göstermektedir: **Gelinci** (Çorum, Malatya, Kayseri dolayları, Derl. S. VI); **Seymen** (Çal-Denizli, İzmir, Manisa, Balıkesir dolayları, Derl. S. X).

Burada, ancak bir bölümünü verebildiğimiz bütün bu örnekler, Türkiye sınırları içinde evlenme, düğün, çeşitli etkinlikler, gelin ve güveyiyle ilgili olan, çok eskilere dayanan, bugün de yaşayan gelenek-göreneklerin ne ölçüde zengin ve ayrıntılara inen bir terim varlığı oluşturduğunu göstermektedir.

"DÜĞÜN"

Bugün **düğün** adını verdiğimiz toplumsal etkinlikle, kurumla ilgili olarak en eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkan sözcük, **toy**'dur (**düğün**'e aşağıda değineceğiz). Anadolu ağızlarımızda olduğu gibi, Türkiye dışındaki lehçelerde de (**toy, tuy** biçiminde) yaşamakta olan sözcüğün zaman içinde yeni anlamlar kazanarak bugünkü anlamına geldiği görülüyor.[30]

XI. yüzyıla, Karahanlı Türkçesine geldiğimizde **toy**'un 'ordu karargâhı' anlamıyla karşılaşıyoruz (Divan, III; 1419). Aynı anlamla birlikte, 'halk, topluluk' için de bu sözcükten yararlanıldığına (Kutadgu Bilig, 2347), aynı kaynakta 'kalabalık' anlamının bulunduğuna ve **ulug toy** tamlamasının 'büyük kalabalık' demek olduğuna tanık oluyoruz (5340). Daha sonraki yüzyıllarda, Eski Anadolu Türkçesinde hep 'şenlik, şölen' anlamına geliyor (bkz. Tar. S. V).

Bugünkü **düğün** sözcüğümüz, 'düğümlemek' demek olan **tüg-** eyleminin türevi olarak 'düğüm' anlamındaydı. Bu anlamı Uygur Türkçesinden beri (örn. U. II, 83, 1) izleyebiliyor, Divan'da buluyoruz (örn. I 524, II 134). **Tügün**'ün **düğün** biçimiyle bugüne kadar geldiği ve evlenen tarafların birbirlerine bağlandıkları düşüncesinden hareketle, evlenme dolayısıyla yapılan şenlikli toplantıları anlatmaya

30) Clauson (Ety. D. s. 566), **toy**'un köken anlamının 'kamp, çadırlar topluluğu' olduğunu, sırasıyla 'kamp biçiminde yaşayanlar topluluğu', 'topluluk', 'geniş topluluk', sonunda 'şölen' anlamını aldığını belirtir. Sözcük, Uygur metinlerinde de (örn. TT II, 8, 15; VIII, 100) izleniyor.

başladığı anlaşılıyor. Eski Anadolu Türkçesinde **düğün**'ün yaygınlaştığı, **toy**'la birlikte **ikileme** (hendiadyoin) olarak kullanıldığı görülüyor. **Toy düğün eylemek, toyuna, düğününe okumak, toy u düğün, toy ve düğün** gibi sözler, XIV. yüzyıl metinlerinde karşımıza çıkıyor (bkz. Tar. S. V).

Aynı dönemin seçkin ürünlerinden Yunus Emre Divanı'nda **düğün**'ün 'şenlik, mutluluk, düğün' anlamlarında olduğunu görüyoruz. Yunus Emre, **dost** (burada 'Tanrı') yüzünü görünce yasının bütünüyle mutluluğa dönüştüğünü şöyle anlatır:

Gördi gözüm dost yüzüni
Yas kamu düğündür bana
(Timurtaş 1972 yayını, s.47)

XIV.-XV. yüzyıllar arasında yaşamış olan, **Şeyhî** mahlâsıyla şiirler yazan **Yusuf Sinan**'ın Divan'ında **düğün** (Tarlan yay. s. 61) ve **toy** 'ziyafet ve düğün' anlamlarıyla (a.y.s. 60), birlikte geçer.

XIV. yüzyılın geniş boyutlu mesnevisi Işkname'deki kahramanlar (Ferruh ile Hümâ), başlarından geçen pek çok olaydan sonra evleneceklerdir. Bu yapıtta da aynı kavram için hem **toy**, hem de **düğün** kullanılıyor:

Ki yarın cümle âlem toya gelsün
.....
Yarağ eyle düğün içün örü tur
(Ayağa kalk, düğün için hazırlık yap)
(Yüksel yay., 8360. ve 8361. beyit)

Bu yapıtta, Vezirin yaptığı düğün hazırlıkları, olağanüstü abartmalı anlatılır: Gökte uçan, yerde yürüyen her şey (kuşlar ve kesim hayvanları) sağlanır; insanlar yağa, bala batarlar; sahra, şekerle öylesine dolmuştur ki, anka, kanat vurduğunda uçamaz (8365-8370. beyitler arası).

Dede Korkut öykülerinde bir yandan **toy** sözcüğü 'ziyafet, şölen' anlamında kullanılıyor, bir yandan **toylamak** 'ağırlamak, yedirip içirmek, şölen vermek' eylemi ve **toy etmek** yaşıyor, bir yandan da **toy düğün** ikilemesi sık geçiyordu. (Dirse Han Öyküsü'nde [Drs. 9], Bayındır Han'ın yılda bir kez "toy ettiği", Oğuz Beyleriyle çok geniş bir yemekli toplantı yaptığı anlatılır.) Burada, düğün süresiyle ilgili kayıtlara da rastlanır: "Salur Kazan Tutsak Olup..." başlıklı öyküde "Yedi gün yedi gece **toy dügün** idüp yime içme oldu" (Drs. 290) denmektedir. "Kam Püre Beg Öyküsü"nde ise, masal metinlerinde çok geçen bir anlatımla "kırk gün kırk gece **toy düğün** eylediler" ile (Drs. 121) karşılaşılır. Aynı metinde (Drs. 102) ve başka kaynaklarda **toy düğün** ikilemesinin kullanıldığı görülür. Bu yapıtta, hanların düzenledikleri toplantılarda, adeta kalıplaşmış bir anlatımla, gelenleri ağırlamak üzere kesilen hayvanlardan söz edilir: "Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı" (Dirse Han Öyküsü, Drs. 10; Kanlı Koca Öyküsü, Drs. 200).

Kitapta **düğün** sözcüğünün geçtiği öyküler incelendiğinde, bugünkü anlamının, özellikle, öykü kahramanıyla birlikte, birçok erkeğin evlendirildiği bir tören için kullanıldığı, yukarıda değindiğimiz Kam Püre Beg öyküsündeki (Drs. 121) kırk gün kırk gece süren töreni anlattığı anlaşılıyor. Böylesine bir betimlemenin, Türk masallarında sık yer aldığı da burada anımsanmalıdır. Ayrıca, şu noktaların da dikkati çektiğini belirtmeliyiz:

Dede Korkut Kitabı'nda, küçük ve büyük olmak üzere, iki ayrı düğünden söz edildiği görülüyor: Önce **kiçi düğün**, sonra da **ulu düğün** (Drs. 94 ve 96). **O.Ş. Gökyay**, bunlardan ilkinin, **kalın**'ın miktarının ve ödeme zamanının belirlenmesi, düğün tarihinin saptanması amacıyla yapılan tören olabileceği görüşündedir (1973:CCCLXXXV).

Bu yapıtta, Oğuz hanlarının gerçekleştirdikleri, beyleri biraraya getirmek üzere düzenledikleri toylarla ilgili bir özellik de ortaya çıkıyor: Salur Kazan, aynı adı taşıyan öyküsünün başında, beyleri toplamış, çevreyi çok zengin bir biçimde donatmış, doksan keçe çadır diktirmiş, doksan yerde ipek ala halı döşetmiştir. İçkili bir şenlik yapılacaktır; altın kadeh ve sürahiler hazırlanmıştır. Oğuz beylerine hizmet edecekler ise, olağanüstü süslenmiş, 9 güzel "kâfir kızı"dır. Bu kızların betimlendiği satırlar şöyledir:

> "Tokuz kara gözlü, ḫūb yüzlü, saçı ardına örülü, göksi kızıl dügmelü, elleri bileğinden kınalu, parmakları nigarlu (kınayla yapılmış süslü), mahbub (sevimli) kâfir kızları." (Drs. 36)

Toy ve **düğün** sözcükleri, ilginç kullanımlarıyla bugünkü Anadolu ağızlarımızda yaşamaktadır. Bir kez, **toy**'un yaygınlığı dikkati çekicidir; doğrudan doğruya 'düğün' anlamında olduğu yöreler bulunmaktadır (Iğdır, Diyarbakır, Sivas dolayları, Derl. S. XII). Düğün sahiplerini anlatmak üzere **toy babası** (Şavşat-Artvin), **toy sahabı** (Iğdır) tamlamaları kullanılmaktadır. İkilemeli biçimdeki **toy düğün**, Antakya ve Bor'da 'gösterişli, yemekli düğün' (a.y.) ve 'şenlik' (Bor, a.y.) anlamındadır. **Toylamak** ise en eski anlamını korumakta, 'ağırlamak' anlamına gelmektedir (Çorum, Bor, a.y.). Şimdi, "düğün" kavramının günümüzdeki dile yansımasıyla ilgili örneklere değinebiliriz:

"Düğün" kavramı, bugünkü Türkiye Türkçesinin sözvarlığındaki atasözleri ve deyimlere de yansımıştır. İkileme biçiminde **düğün dernek** ve **düğün bayram** kullanımları da bulunmaktadır. Ölçünlü dilden şu atasözlerini gösterebiliriz:

El ile gelen düğün bayram (Aks., 872)
Düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya (a.y., 816)
Düğünde Fatmacığı kim bilir? (a.y. 815)
Düğün aşıyla dost ağırlanmaz (a.y., 814)

(Aynı atasözünün deyim biçimi "Düğün aşıyla [pilavıyla] dost ağırlamak" olarak kullanılmaktadır.)

Eşeği düğüne çağırmışlar, "ya odun eksik, ya su" demiş (a.y. 927)

Ölçünlü dildeki deyimlerin genel olarak ikilemeli kullanımlarla; "sevinç veren olay' ve 'toplantı' anlamlarındaki **düğün** sözcüğüyle kurulduğu görülüyor:

Düğün bayram etmek (Aks. Dey. 4083)
Düğün dernek, hep bir örnek (a.y. 4086)

Türkçenin en ilginç deyimlerinden biri, aynı zamanda aile içi ilişkilerin ölçüsünü ve bir kimseden, umulmadık iyi bir davranışla karşılaşmayı anlatan şu sözdür:

Bayram değil, seyran değil, enişte beni neye öptü? (a.y. 3082)

Şu deyim ise üstlenilen yükümlülüğün, yapılacak işin gerektirdiği çabanın gösterilmesi için söylenmektedir:

Düğün bizim; oyna kızım (a.y. 4084)

İnsanların huy ve devamlı davranışlarını betimleyen deyimlerimizden birinde ise düğün, bir araç olarak kullanılmaktadır:

Düğüne gider, zurna beğenmez; hamama gider, kurna beğenmez (a.y. 4087)

Anadolu ağızlarımızın atasözü ve deyimleri arasında da aynı kavramı içeren özgün örnekler vardır. Birkaçına değinelim:

Düğünün borcuyla ramazanın harcını
Allah kayırır (Dazkırı-Afyon, Bl. I)

Düğünün tadı el ilen, harmanın tadı yel ilen (olur)
(Uşak dolayları, Bl. I)

Düğün günü edik bulunmaz (Ayaş-Ankara, Bl. II)

(Aynı atasözü Şile-İstanbul'da, **etlik bulunmaz** biçimindedir. Bu farklı sözcüklerin kullanıldıkları yerlerde değişik anlamlarda oldukları görülüyor: **Edik** 'patik', çocuk ayakkabısı; **etlik** 'buzağı' [Bkz. Derl. S. V]).

Deyimler bakımından da Anadolu ağızları, değişik yörelerin kendine özgü örneklerini içermesi dolayısıyla dikkati çeker: Örneğin, gittikleri düğünden beklediklerini bulamayanların söyleyebileceği,

Düğün evi taktuk, el oynadı (yedi); biz baktık
(Samsun ve Giresun dolayları, Bl. I)

bunlardan biridir. Ortada olan gerçeklere ve olaylara uygun davranmayanlar için söylendiği anlaşılan,

Düğün evinden haberi yok; samanlığa
keşkeş götürür (keşkeş: keşkek)
(Ordu dolayları, Bl. I)

bunlar arasındadır. Şu deyimleri de eklemek istiyoruz:

Düğünde tutmacığa kim bakar?
(tutma: 'hizmetçi, uşak, işçi')
(Yeşilyurt-Malatya, Bl. II)

Düğün evinde deva var, acık acık eve var
(Sivas dolayları, Bl. I)

"GELİN"

Türkçede **gelin** sözcüğünün geçtiği en eski belge, Köktürk yazıtlarından Kül Tigin yazıtıdır (KTK 9). Sözcük orada, çoğul olduğu anlaşılan **keliñün** biçimindedir. Kökeninin **gel-** eylemi olduğu görüşü, bugün de dilde **gelin gelmek** deyiminin bulunduğu düşünülürse, kolayca benimsenebilir.[31]

Uygur döneminde **kelin** biçimiyle (örn. TT VI, 40; VIII, 51) kullanılan sözcüğün yurdumuzda olduğu gibi, Türkiye dışındaki bütün lehçelerde de kavramı karşılayan tek sözcük olarak (gelin-kelin) yaşamakta olması, onun temel bir öğe olduğunun kanıtıdır, sanıyoruz.

Karahanlı Türkçesi döneminde **kelin** yine tek ve temel sözcük niteliğindedir (örn. Divan 1404). Bu kavramla ilgili eksiltili bir atasözüyle karşılaşılır: **Kizlençü kelinde** (III, 242). Bununla anlatılmak istenen, iyi şeylerin, onları kocası için saklayan gelinde bulunduğudur ('Gizli, gelinde').

Kutadgu Bilig'in dizeleri arasında, insanın, girmediği, alışık olmadığı bir ortamda gelin gibi olacağı, dilsiz gibi dilinin tutulacağını anlatan bir beyit de vardır:

> Kişi kirmedük ilke kirse kalı
> Kelin teg bolur er agın teg tili (494)

Bir başka beyitte ise –dünyanın insanı kandıran yönlerinden söz edilirken– onun, süslenmiş, hazırlanmış bir gelin gibi gönüle heyecan verdiği söylenir:

31) Araştırıcılar, genellikle sözcüğün, eski biçimi **kel-** olan **gelmek** eyleminden **-n** ekiyle türediğini kabul etmektedirler (Bkz. H. Eren, Eti., S. 152). Clauson (Ety., D.719), daha önce, aynı görüşü benimsiyordu.

Bezenip bu dünya özin körkitür
İtinmış kelin teg köñül yükitür (3540)

Aynı yapıtta geçen bir beyitte ise gelinin ve kahraman bir erkeğin mutlu oldukları, övünecekleri olaylar arasında bir bağ kurularak karşılaştırmaya gidilir:

Kelin kız sevinçi küden tünleri
Kür alp er küvençi çerig künleri (2380)
(Gelin kızın sevinci zifaf geceleri, cesur,
kahraman erkeğin övüneceği de asker günleridir.)

Divan'da, yine gelinle ilgili bir başka atasözüyle de karşılaşıyoruz. Bu sözde geçen **yüfüş** sözcüğü, o dönemde geline, yakınlarının verdikleri armağanları anlatıyor; **yüfüşlüg** ise 'armağanlı, varlıklı' anlamına geliyordu. "Yüfüşlüg kelin küdegü yafaş bulur" (III, 11) atasözü, yapıtta açıklandığına göre, güveyi, gelini varlıklı görüp ona saygılı davranacağı için gelinin de güveyiyi **yafaş** 'yavaş, yumuşak huylu, saygılı' bulacağını dile getiriyordu.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine geldiğimizde aynı sözcüğün sıklıkla kullanıldığını görüyoruz. Yunus Emre'den aktaracağımız şu güçlü dörtlük, bir yandan yukarıda, Kutadgu Bilig'den aldığımız beyitte olduğu gibi, dünyanın, yaşamın çekiciliğini anlatmakta, bir yandan da gelinlerin giydikleri gelinliklerin renklerini (Anadolu'da uzun süre giyilen ve kimi yörelerde bugüne kadar gelen gelinlik renklerini) betimlemektedir:

Bu dünya bir gelindir,
Yeşil kızıl donanmış
Kişi yeni geline,
Bakıbanı doyamaz (Aksan, Yunus Emre, Ş.G. 2005:123)

Aynı dönemin kaynaklarından Dede Korkut'ta da gelinin kırmızı kaftan giydiği anlatılır (Kem Püre... öyküsü, Drs. 114).

Gelinler kırmızı giydiğinden, kızlar da
kolay sanırmış[32] (Bl. II)

Yine Dede Korkut öykülerinde (a.y. Drs. 117) Beyrek'in anne ve babasının, onlara müjde getiren gelinlerine hitap ederken kullandıkları sözcükler dikkati çekicidir:

Dilüñ içün öleyin gelinçügüm
Yoluña kurban olayın gelinçügüm

Öte yandan, gelinlerin kendi düğünlerinde oynamaları geleneğini aynı kaynakta buluyoruz (Drs. 113, 114).

Geçmişte kullanılan bugün unutulan atasözlerimizden biri, eşi olacak erkeği hiç tanımadan nikâhlanan gelinin durumunu dile getirmektedir:

XV. yüzyıl: Gelini ata bindür, güvegi (güveyi)
yolu kancaru (ne tarafta?) der (Ata. 470)

Bir başka atasözü ise, gelinlerin evlilikte çektikleri acemilikleri sonradan anımsayarak hayıflanmalarını anlatmaktadır:

XV. yüzyıl: Bir dahi (daha) gelin olsam
Yatış turuş (kalkış) öğrendim
(acemilik çekmem) (Ata. 145)

Bugün, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi, Anadolu ağızlarımızda da "gelin" kavramıyla ilgili, atasözü ve deyimlerden oluşan, genişçe bir sözvarlığıyla karşılaşı-

32) Alanya ağzında ilginç bir biçimi var:
"Gelinler ala paça geymiş, gızlar aslı var sanmış" (Hacıhamdioğlu, 3, 61).

yoruz. Kimi zaman, başka alanlarda olduğu gibi, bu kavram alanında da aynı sözün değişkelerini ağızlarda buluyoruz.

Bu sözvarlığının incelenmesi, aynı zamanda aile içi ilişkileri de içeren kimi gerçeklerin, Türk insanının gözlem ve deneyimlerinin dile yansıdığını ortaya koyacaktır. Birkaç örnek üzerinde duralım:

Ölçünlü dilde oldukça sık geçen şu sözlerde "gelin" kavramı araç olarak kullanılmıştır.

Suçu gelin etmişler; kimse güvey girmemiş
(Aks. 2315)
Gelin girmedik ev olur; ölüm girmedik ev olmaz
(a.y. 996)
Gelini ata bindirmişler, "ya nasip" demiş
(a.y. 997)

Aşağıdaki örnekler ise, doğrudan doğruya, gelinlerin yeni çevrelerindeki durumları, aile içindeki konumları, tutum ve davranışlarıyla ilgilidir. Hemen belirtelim ki, aynı doğrultuda, ölçünlü dildeki örneklerden daha fazlasını ağızların sözvarlığında buluyoruz. Önce, ölçünlü dildeki şu atasözlerine değinelim:

Gelin altın taht getirmiş;
çıkmış kendisi oturmuş (Aks., 994)
Gelin eşikte, oğlan beşikte[33] (a.y. 995)
Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse
gelinin başını yarar (a.y. 1359)
Kaynana öcü, oğlan cici (a.y., 1358)
Yerine düşmeyen gelin yerine yerine;
boyuna düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir
(a.y., 2032)

33) Gelinlerin çabucak çocuk sahibi olduklarını anlatan bu sözün ağızlarda alaylı bir biçimde dile getirildiğini görüyoruz: "Gelin gelir işiyinen boklucana beşiğiynen" (Karabük, Bl. 1).

Anadolu ağızlarının sözvarlığında da aynı doğrultuda, ilginç atasözleriyle karşılaşıyoruz. Atasözlerinden birkaçına değinelim:

Gelin övünür, kaynana dövünür (Gaziantep, Bl. I)
Gelin, kaynana toprağından yaratılmış
(Aralarındaki benzerlikleri anlatan
bu söz Burdur'dan derlenmiştir; Bl. I)
Gelin duvakta, uşak (çocuk) kundakta (belli olur)
(Bitlis, Bl. I)
Gelin bindi deveye; gör kısmeti nereye
(Hakkâri, Kayseri, Sivas dolayları, Bl. I)
Gelin olmak isteyen kız "öleyim" der;
evlenmek isteyen oğlan "gurbete gideyim" der
(Niğde, Bl. I)

Deyimler incelendiğinde, Anadolu insanının çeşitli durumları, ilginç anlatım biçimleriyle söze dönüştürdüğü görülür. Örneğin, birbirlerine her yönden uyan eşler ve arkadaşlar için şu deyim oluşturulmuştur:

Gelin oynamayı severdi, güveyi de çalgıcı çıktı
(Kayseri, Bl. II)
Gelin getirdim oynayı oynayı;
gelin gösterdi çatal aynayı (Bor, Bl. II)
Gelinde ağız (dil) yok; kaynanada din, iman
(Van, Bl. I)
Gelin yüklü, kız nişanlı, karı Allah Allah diyor
(Gaziantep, Bl. I)

Alanya folkloru üzerindeki çalışmasında Alanya ağzının özgün sözvarlığını bir araya getiren **T. Hacıhamdioğlu** (1982-85), aynı ağzın atasözlerinden, ilginç örnekler vermektedir. Bunlardan biri, yukarıda değindimiz, ölçünlü dildeki "gelin altın taht getirmiş..." sözünün değişkesidir:

Gelin isgemle getirir, üstünde gendi oturur (3, 60)

Bir başka söz ise değer verilen gelinin sözünün geçtiğini anlatmaktadır:

Gelin çiçek, sözü geçek (geçerli, değerli) (a.y.)

Aynı yapıtta yer alan şu söz ise önemli bir öğüt içeren özgün bir atasözüdür:

Geline etme, gızında bulursun;
öveye etme, özünde bulursun (a.y.)

"GÜVEYİ"

Çoğu kez gelinle birlikte anılan ve yerini, zaman zaman Farsçadan alınma **damat**'a (da:ma:d) bırakan **güveyi** (**güvey** biçimi de yaygındır), Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olup kökeni üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[34]

Bilinen en eski biçimi olan **küdegü**, Uygur Türkçesi kaynaklarında (örn. TT, IV 44, Alt. Gr.), Karahanlı döneminde (örn. Divan, III, 12, 166; Kutadgu Bilig, 50) geçmektedir. Sözcük, Eski Anadolu Türkçesinde d>y değişimiyle **güvegü** biçiminde, yaygın olarak kullanılmış sonraki yüzyıllara da gelmiştir (bkz. Tar. S. III; ayrıca Kit. İdr. 27; İbn. Müh. 144). Bu kavramla ilgili ve güveyinin oğul yerine geçmeyeceğini anlatan bir atasözü birçok kaynakta geçmektedir:

Kül depeçük olmaz, güyegü oğul olmaz
(Dede Korkut, Drs. 3)
XV. yüzyıl: Kül depecük olmaz,
güyegü oğul olmaz (Ata. 613)
XVI. yüzyıl: Gönül virme güyegü olmaz oğul
(Güvâhî, H. 1117)

34) A. İnan, Ramstedt, Poppe gibi dilcilerin görüşlerini eleştirmiş, **küdegü**'nün **küt-** ya da **küdez-** kökünden ('gütmek, korumak, çobanlık etmek') **-e -gü** ekiyle oluşturulduğunu, 'çoban' anlamına geldiğini ileri sürmüştür (1987:335-40). Gerekçesi, hayvancılıkla uğraşılan dönemlerde güveyilerin, alacakları kızın ailesine bir süre hizmet etmekle yükümlü olmaları yolunda bir geleneğin bulunması, hizmetin de sürüleri gütme, yani çobanlıkla yerine getirileceğidir. O. Şaik Gökyay'ın açıklaması (1973:217), sözcüğü **küy-** eylemine bağlaması nedeniyle yerinde olmamalıdır. İnan'ın açıklaması akla yakındır; Eren de (Eti S.) **küde-** kökünden **-gü** ekiyle türetildiğini benimsiyor (s. 168). Clauson da (Ety. D. 703) aynı görüştedir..

Burada, hemen ekleyelim ki, bu yargıya karşın, Anadolu'da, birçok yerde, **oğulluk** sözcüğünün, 'üvey oğul' ve 'erkek evlâtlık' anlamlarının dışında, 'güveyi' anlamında kullanıldığını söylemeliyiz (Gölhisar-Burdur, Tokat, Eskişehir, Akkuş-Ordu, Antalya ve Muğla dolayları, Derl., S. IX).

XV. yüzyıla ait atasözleri derlemesinde, güveyi girmekle ilgili, bir başka sözle de karşılaşıyoruz:

> Güyeği (lik) kim etmez, kızı kim dilemez
>
> (Ata., 461)

Dede Korkut Kitabı'nda, evlenecek güveyi adaylarının ok atmaları geleneğinden söz edilmektedir. Bamsı Beyrek öyküsünde iki kez, bu geleneğe değinildiği görülüyor: Bunlardan ilkinde, nişanlanan erkeğin attığı okun düştüğü yere, gerdeğe gireceği otağın dikileceği anlatılmaktadır (Drs. 89). İkincisinde ise düğünde damadın, arkadaşlarıyla birlikte ok attıkları, damadın yüzüğünün hedef alındığı belirtilmektedir (Drs. 107).

Aynı kaynakta ve aynı öyküde Dirse Han'ın eşi, Dirse Han'a oğlundan haber almak amacıyla şöyle seslenmektedir:

> Han babamuñ güyegüsi
> Kadın anamuñ sevgüsi (Drs. 24)

Buradan bu dönemde annelerle damatları arasındaki bağ ve iyi ilişkiler konusunda ipuçları çıkarılabilir kanısındayız. Bugün, Anadolu'da yaşayan şu atasözü de bu yargıyı pekiştirir niteliktedir:

> Ananın dostu damat, babanın dostu evlât
>
> (Beyşehir, Bl. I)

XV. yüzyılda Farsçadan çevrilen, ilginç ve özenli diliyle anılan, Mercimek Ahmet'in Kābusnāme çevirisinde (s. 249), iyi bir güveyi adayı ortaya çıktığında, ondan çok "kalın" istenmemesi, "kız satıcı" olunmaması öğütlenmektedir.

Bilindiği gibi Türkçede, karısının ailesinin evinde oturan damatlar **iç güveyisi** (iç güveyi) olarak adlandırılmaktadır. Bu tamlamayı içeren atasözü ise bu durumun erkek için kolay olmadığını –bir toplumsal yapı eleştirisi gibi– ortaya koymaktadır:

İç güveyisi iç ağrısı (Aks. 1191)

Öte yandan, kendisine, nasıl olduğu sorulan kimsenin verdiği **iç güveyisinden hallice** biçimindeki şaka yollu yanıt da aynı yargıyı pekiştirir niteliktedir.

Bu kavramla ilgili olarak dikkati çeken bir yön, güveyinin konu edildiği atasözleri ve deyimlerin geline ilişkin olanlara oranla çok daha az oluşudur. Ölçünlü dildeki birkaç örneğin dışında, Anadolu ağızlarımızda şu örneklere rastlanmaktadır:

Damadının dişine vurmayan, sonra başına vurur
(Ulaş-Sivas, Bl. I)

Gelinin güzelliği güveyinin harcından
(Mudurnu-Bolu, a.y.)

Ağızlarda görülen bir deyim de yetişkin kızı olanlar için kullanılmaktadır:

Güvey ellerini şaplatacak (Manyas-Balıkesir)

"DOĞUM"; "ERKEK ÇOCUK"

Yaşamın başlangıcı ve en önemli evrelerinden biri olan dünyaya gelme olayı, Eski Türkçe döneminde, aynı zamanda 'aşmak, geçmek', 'oluşmak', 'yükselmek' gibi anlamları da olan **togmak** (**tugmak**) eylemiyle anlatılıyordu. Orhun yazıtlarında aynı eylemin türevi **toga** 'aşarak' ulacının (KTD 35, 87) yanı sıra 'gün doğusu' anlamındaki **kün togsık** (BKD 8) ile karşılaşılıyordu.[35]

Doğrudan doğruya 'dünyaya gelmek' anlamını Yenisey yazıtlarından Altın Köl'de (II. yazıt) buluyoruz:

> On ay iltdi ögüm oglan tugdum (Sağ, 1. satır)
> (On ay taşıdı annem, [ben] oğlan doğdum)

Uygur belgelerinde aynı eylemin **tugum** (doğum), **tugumlug, tugmaksız, tugyuk** gibi türevlerine rastlanıyor.[36]

Erkek çocukların doğumu, dünyanın birçok ülkesinde, özellikle, belli bir hükümdar sülalesinin sürdürülebilmesi, bir hükümdarın yerini bırakabileceği bir oğula sahip olma isteğinin gerçekleşebilmesi bakımından büyük önem verilen bir konu olmuştur.

Türklerde de bin yıllardan bu yana süregelen, özellikle kırsal kesimde bugün bile değişmeyen bir değer yargısı, erkek çocukların kız çocuklarına yeğlenmesidir. Erkekle-

35) Bu sözcük T. Tekin'in yayımlarında **kün tugsık** olarak yer almakta. Ergin ve Çağatay'ın yayımladığı metinlerde **k. togsık** olarak veriliyor.

36) **Tugum** 'doğum' için bkz. Hs. Ts. III 441; A.Y. III= 5 133-4.

rin baba ocağını tüttürmeleri, yaşlanan babalarının yükünü üstlenebilmeleri bunda etkili olmalıdır. Ülkemizde bugün bile kız çocuklarına gereken değeri vermeyen, kaç çocuğu olduğu sorulduğunda erkeklerin sayısını söyleyenlerin bulunduğu da görülmektedir. Erkek doğuruncaya kadar durmadan doğum yapan, erkek çocuk doğuramadığı için üzerine kuma getirilen kadınlarımız vardır.[37] Bu durumun en eski kanıtlarından, bu değer yargısının en eski tanıklarından birini, XI. yüzyılda, Divan'da görüyoruz:

Kâşgarlı, kitabında (I429), bir kadın doğum yaptığında ebeye şu sorunun sorulduğunu yazar:

Tilkü mü togdı azu böri mü?
(Tilki mi doğdu, yoksa kurt mu?)

Bununla öğrenilmek istenen, doğan çocuğun kız mı, oğlan mı olduğudur. Ancak Kâşgarlı, "kıza, aldattığı ve yaltaklandığı için tilki, erkeğe de yiğitliği nedeniyle kurt dendiğini" belirtir.

Aynı yüzyılın önemli ürünü Kutadgu Bilig'de bir yandan, oğullara da kızlara da bilgi ve edep öğretilmesi gerektiği yönünde bir öğüt veriliyor;

Ogul kızga ögret bilig hem edeb (4506)

bir yandan da kızların evlenmeksizin uzun süre evde tutulmaması öğütleniyor; evde kalanların doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi olacağı belirtiliyor (4510 ve 4511). İnanılan bir şey de iyi bir soydan gelen kimsenin iyi bir insan olarak doğacağıdır:

Urug edgü bolsa er edgü togar (1959)

37) Bu konunun halkbilim açısından şu yapıtta, geniş olarak ele alındığını belirtelim: S. V. Örnek, 1977: 136 ve ötesi.

Türklerin destanlarından, Oğuzname'lerden biri olan Oğuz Kağan Destanı, elimizdeki metinden çok daha eski dönemlerde oluşmuştur. İslamlığın Türklerce benimsenmesinden çok daha öncelere ait olan bu destanın bilinen tek nüshası, **W. Bang** ile **R. Rahmetî Arat** tarafından yayımlanmıştır (1932'de, Almanca olarak Berlin'de, 1936'da, Türkçe olarak İstanbul'da).[38] Uygur yazısıyla yazılmış olan bu metinde Oğuz Kağan'ın ve oğullarının doğumu, kahramanlıklarından söz edilir.

Tam bir destan havası ve anlatımıyla yazılan destanda Oğuz Kağan, perilerden daha güzel bir çocuk olarak doğar; annesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmez; çiğ et, çorba ve şarap ister. (Reşîdü'd-din'in yapıtında yer alan Oğuz Kağan, İslam dinine sıkı sıkıya bağlı bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Kara-Han'ın, padişah olduğunda doğan oğludur. Doğduğunda, üç gün üç gece annesinin sütünü emmez; annesine, eğer emmesini istiyorsa biricik Tanrıyı "ikrar ve itiraf" etmesini söyler. Kadının bu isteği yerine getirmesinden sonra Oğuz, annesinin göğsüne yapışıp emmeye başlar.) (Bkz. Togan yayını, s.17)

Uygur yazısıyla yazılmış metinde Oğuz Kağan dua ederken, gökten inen bir gök ışığın içinde görünen güzel bir kızla birlikte olur; kız hamile kalır: "Töl bogaz boldı" (7/62-64). İlginç olan, üç oğlan doğurmasıdır: "Üç irkek oğulnı togırdı" (8/26). Onlara **kün** (güneş), **ay** ve **yultuz** (yıldız) adları verilir. Oğuz Kağan, bir av sırasında gördüğü bir başka, çok güzel kızla karşılaşır; o kızdan da yine üç oğlu olur. Bu oğullara da **kök** (gök), **tag** (dağ), **teniz** (deniz) adları konur (10/86-88).

Çocuk sahibi olmamanın hoş görülmediği, erkek çocuğu olmanın bir üstünlük nedeni sayıldığı kaynaklardan biri

38) Aynı destanın İslamlığın benimsenmesinden sonraya ait olan biçimi, Reşîdü'd-din'in Camiü't-Tevârih adlı yapıtının II. cildinde yer almaktadır. Türkçe çevirisi ve açıklamaları için bkz. A.Z. Velidi Togan, Oğuz Destanı (İstanbul, 1972).

Dede Korkut Kitabı'dır. Bu kitaptaki Dirse Han Oğlu Bugaç öyküsünde, yılda bir kez çok büyük bir şölen veren Bayındır Han, çağrılılardan oğlu kızı olmayanların kara otağa, oğlu olanların ak otağa, kızı olanların da kızıl otağa "kondurulması" buyruğunu verir (Drs. 10). Gerekçesi şudur:

> Oglı kızı olmayanı Allah Ta'âla karga-yaptur/
> (hor görmüştür, lânetlenmiştir); biz dahi kargaruz
> (a.y.)

Çocuğu olmadığı için kara otağa alınan çağrılılardan Dirse Han şöleni terk edip eve döndüğünde eşine durumu anlatır. Kusurun kimde olduğunu sorar; önce, övücü sözlerle yücelttiği kadına acı sözler söyler. Burada ilginç olan, Dirse Han'ın büyük bir şölen vermesi, aç görse doyurup çıplakları giydirmesi, borçluyu borcundan kurtarması yolunda eşinin sözünü yerine getirmesi ve "hācet dilemesi"dir (Drs. 14). Farsçadan çeviri (<hācet ẖvāsten) bu söz, 'Tanrıdan, dileğini yerine getirmesi için istekte bulunmak, Tanrıya dua etmek' anlamındadır. Eşinin dediğini yapan Han, bir süre sonra bir erkek evlada kavuşur.

Bilindiği gibi bazı kimseler, bir konuda yemin ederken, karşısındakini ikna edebilmek, ona güvence verebilmek için bugün de bu yemini güçlendirecek sözler söylerler (Çocuklarının, yakınlarının ölüsünü görmek, gözleri kör olmak, Kur'an tarafından çarpılmak gibi şeylere sözünü tutmazsa razı olmak gibi). Dede Korkut'un iki öyküsünde, bu doğrultuda ve kalıplaşmış sözler biçiminde aktarılan benzerlerini buluyoruz. Her iki öyküde de gerdeğe girecek olan kahramanlar söz konusudur: Kan Turalı öyküsünde kahraman, annesinin, babasının yüzünü görmeden gerdeğe girmeyeceğine yemin ederken "yer gibi deşilmek, toprak gibi savrulmak", kendi kılıcı ve okuyla vurulmak gibi durumlara razı olduğunu belirtmekte,

"Oglum togmasun, togar ise on güne varmasun"
(Drs. 190)

sözlerini söylemektedir.

Uşun Koca Oğlu öyküsünün kahramanı Segrek de tutsak olan kardeşinin sağ olup olmadığını öğrenmek için sefere çıkacakken ailesinin engellemesine ve onu evlendirmelerine karşın gerdeğe girmek istemez; kardeşinin yüzünü görmeden gerdeğe girmeyeceğine yemin ederken yine kendi kılıcıyla, okuyla vurulmaktan söz eder. Yeminini pekiştirmek için oğlunun doğmamasını, doğarsa "on yaşına varmamasını" (Drs. 260) bile kabullenebileceğini belirtir.

Eski Anadolu Türkçesi ürünlerinde, erkek evlat sahibi olmanın önemini vurgulayan başka kaynaklar da vardır. Örneğin Mehmed'in Işknāmesi'nde **Numan Şahin** büyük derdi budur.

Doğum konusuyla ilgili, günümüzden önceki metinler incelenirken belirtilmesi gereken kaynaklardan biri, **Süleyman Çelebi**'nin, XV. yüzyıl başlarında yazdığı ve Haz. Muhammet'in doğumunu, niteliklerini ve ölümü konusunu işlediği Mevlid'dir. Bu manzum yapıt, halka yakın Türkçesi, etkileyici konu ve anlatımıyla, yüzyıllardan beri Türk halkınca benimsenmiş olup, bugün de çeşitli vesilelerle okunmaktadır. Mevlid'in ilginç bölümlerinden biri, Hazreti Muhammet'in doğumuna ayrılan bölümdür.

Ol gice kim doğdı ol Hayrü'l-beşer
Anası anda neler gördü neler (Ateş yay. 7/24)

beytiyle başlayan bu bölümde Peygamber'in annesi Amine Hatun'un gözüne görünenler anlatılır: Evinden ansızın bir nur çıkarak cihanı doldurur. Havaya, bir meleğin eliyle, sündüs'ten (işlemeli ipek kumaştan) bir döşek döşenir. Üç yere (doğu, batı ve Kâbe'nin damına) birer bayrak dikilir.

Duvar yarılıp üç huri görünerek Mustafa'nın gelişini birbirlerine müjdelerler.

Eski Anadolu Türkçesinde 'gebe kalmak' anlamında **oğlana kalmak**, 'doğum sancısı' için de **oğlan burusu** deyimlerinin kullanıldığını görüyoruz (bkz. Tar. S. V'teki alıntılar). Burada, **oğlan** ve **oğul** sözcüklerinin Eski Türkçe döneminden bu yana hem kız, hem de erkek çocukları anlattığını, erkek çocuk kastedildiğinde **urı ogul** ya da **irkek ogul** dendiğini anımsamak gerekir. Bu adlandırma bugün, ölçünlü dilde **kız oğlan kız** 'bakire' ve halk ağızlarında **oğlan yatağı** 'dölyatağı, rahim' öğelerinde hâlâ görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde, çocuk dünyaya getirecek kadınlar için **gebe** ve Arapçadan alınan, 'taşıyan, yüklü' anlamına gelen **hamile** sözcüklerinin yanı sıra, anlam aktarmalarından yararlanan **iki canlı** ve **yüklü** de kullanılmaktadır.[39] Anadolu ağızlarımızda **ağır ayak, ağır ayaklı, ağırlıklı** ve **ağır canlı** gibi yine aktarmalı anlatıma dayanan öğelerle karşılaşıyoruz (Derl. S. I). Doğumu yaklaşan kadınların durumu da **aylı günlü** ve **aylı** biçiminde, Anadolu'nun birçok yöresinde dile getirilmektedir (bkz. a.y.).

Çocuk sahibi olmanın, özellikle de erkek evladı olmanın, Türk toplumunda taşıdığı öneme yukarıda değinmiştik. Bu değer yargısının bugün de pek değişmediğini, özellikle kırsal kesimde kadınların çocuk dünyaya getirebilmek için dinsel-büyüsel ve halk hekimliğiyle ilgili önlemlere başvurdukları, yatırlardan, türbelerden, hoca ve büyücülerden yarar umdukları görülmektedir (Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Acıpayamlı 1975[2], Örnek, 1977).

39) **Hamile** sözcüğü, **gebe**'ye göre daha örtülü, daha resmi ve ince bir anlatım ortaya koyuyor. **Gebe**'nin hayvanlar için de kullanılan bir sözcük oluşu da bu düşünceyi destekliyor.

Ölçünlü dildeki atasözlerimizde aynı isteğin, aynı değer yargısının anlatım bulduğuna tanık oluyoruz. Örneğin,

Oğlan doğuran övünsün; kız doğuran
dövünsün (Aks. 1635)

atasözü bunlardan biridir. Ancak, küçük yerleşim yerlerinin, kırsal kesimin ağızlarında aynı konuyla ilgili atasözlerinin çok daha fazla olduğu görülüyor. Birkaç örnek verelim:

Oğlan büyür, koç olur; kız büyür, hiç olur
(Samsun, Bl. II)
Oğlan olsun da keçeden olsun
(Divriği-Sivas, Bl. II)
Oğlum olsun da ot kökü olsun
(Sivas dolayları, Bl. II)
Oğulsuz ocakta tütün tütmez
(Van, Bl. I)
Oğlan doğuran kızı ele vermezler
(Gaziantep, Bl. I)

Yüzyıllar boyu, çocuk ölümlerinden yılan halkımızın, çocuklarının yaşamaları yolundaki istekleri de şu bölgesel atasözünde dile getiriliyor:

Doğan anası olma; duran anası ol! (Van, Bl. I)[40]

Doğum sırasında katlanılan acı ve eziyet, bölge ağızlarındaki şu atasözlerine de yansımıştır:

Doğuran avrat, Azrail'i yenmiş (Gaziantep, Bl. I)
Dokuz kadın birikse, zahmeti doğuran çeker
(Niğde, Bl. II)
Kadın ister ki, bey doğura (Silifke, Bl. II)

40) Ö.A. Aksoy'un atasözleri derlemesinde (Aks.), 779 numarada yer alan "Doğan anası olma, doğuran anası ol" biçimindeki sözün aslının, eski sözlerin yüzyıllarca saklandığı bölge ağızlarından biri olan Van ağzındaki bu biçimi olduğu kanısındayız.

Deyimlerimize gelince, bu sözlerde de ölçünlü dilde olsun, ağızlarda olsun, "doğum" ve "doğmak" kavramlarından yararlanıldığı görülmektedir. Bugün, ölçünlü Türkçede **doğmamış çocuğa don biçmek** biçiminde yaşayan deyimin, XV. yüzyılda **"Togmaduk koduğa (sıpaya) tura** (deri ya da ipten örülmüş kamçı) **biçme!"** sözleriyle ve atasözleri kalıbında kullanıldığını görüyoruz (bkz. Ata. 204). Bugün, çeşitli nitelikleriyle büyük hayranlık uyandıran kimseler için söylenen **analar neler doğururmuş** ve **anasından doğduğuna pişman etmek** gibi deyimler, yine sözvarlığımızda, aynı kavramla ilgili deyimler arasındadır.

Burada, bir konuya da kısaca değinmek istiyoruz:

Ülkemizde ad vermeyle ilgili geleneklerden biri, özellikle, çocuklarını yitirmiş ana-babaların, yeni doğan çocuklarına ad verirken ortaya çıkmaktadır. Verilen adlardan biri olan **Satılmış**, yeni doğanın, çocukları yaşayan bir aileye, simgesel bir ücret verilerek, simgesel bir biçimde, kimi zaman küçük bir törenle satılmasıdır. **Yaşar, Duran, Dursun, Durmuş, Durali, Ömür, Hayat** gibi adlar da ailelerin, çocuklarının yaşaması dileğini yansıtmaktadır.[41] İlginç olan bir örnek ise, Türkçe bir ad olan **Dursun**'a, Ar. dişil eki eklenerek oluşturulmuş **Dursune**'nin, yaşaması istenen kız çocuklarına verilmesidir.

41) Ad vermeyle ilgili geniş bilgi için bkz. Örnek, 1977:149-160. Türklerde ve Altay kavimlerindeki uygulamalar ise Gökyay'da (1973:CCCLXXXVI ve ötesi) ele alınmaktadır.

"ANNE" KAVRAMI

Bu kavramı dile getiren en eski Türkçe sözcük, **ög**'dür; bugüne kadar, ancak annesi olmayanı anlatan **öksüz** sözcüğünde yaşayarak gelmiştir.

Elimizdeki en eski metinlerde anneden, hep yüceltici sözlerle bahsedildiği görülmektedir. Köktürklerin 732 tarihinde dikilen KülTigin yazıtında, metni yazdıran Bilge Kagan, kardeşi KülTigin'in 7 yaşında babasını kaybettiğini, annesinin onu yetiştirip "er adını" edinmesini sağladığını belirtmekte, annelerini kutsal **Uma**y'a benzetmektedir (Umay için, kitabımızın Tanrı bölümüne bkz.).

> Umay teg ögüm katun kutıña (KTD 31)
> (Umay gibi annem hatun'un kutu sayesinde)

Aynı yazıtın bir başka yerinde, Türkler Çinlilere bağımlı duruma geldikten sonra, kutsal Yer Su'nun, babaları **İlteriş Kagan** ile anneleri **İlbilge Hatun**'u göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırdığı anlatılır (KTD 11). Bir başka satırda da aynı yükseklere kaldırmadan söz edilmektedir (KTD 25).

Bu yazıtlarda **anne** sözcüğünü hep **katun** izlemektedir ki, bunun "kraliçe" ya da "saygıyla anılan kadın" olarak yorumlanması doğru olmalıdır.[42]

Yenisey yazıtlarında da anneden hep **ög** sözcüğüyle bahsedildiğini görüyoruz. Örneğin Altın Köl I. yazıtında,

---

42) Bu konuda bkz. Çağatay 1961ª:17. Tonyukuk yazıtında (1. taş, kuzey 31) geçen **katun** da doğrudan doğruya 'hakanın eşi' anlamındadır. A.Y. III=5'te ise (131-7,182.5) Tanrıça, İlahe sözcükleriyle karşılanmıştır.

yaşamı kendi ağzından anlatılan yazıt sahibi şöyle demektedir (L1).

On ay iltti ögüm e külürti ilimke erdem üçün men yırıldım ([Ah] anneciğim, on ay beni [karnında] taşıdı; getirdi. Erdem için [niteliğimden ülkemi yararlandırmak için] ayrıldım).

Öteki Yenisey yazıtlarında da (örn. Çakul I, ön yüz, 2) geçen **ög** sözcüğü sonraları Uygur kaynaklarında da görülmektedir (Örn. TTI 216). Uygurlar dönemi fal kitabı Irk Bitig'de **ögüm ötin alayın** 'annemin öğüdünü alayım' sözüne rastlanmaktadır (90. satır).

Uygur Türkçesi döneminde **ög** ile birlikte **ana**'nın da kullanıldığını görüyoruz (örnekler için bkz. Röhr. 2/28). Bu metinlerde **anam hatun** (A.Y. 620, 632) ve **ögey ana** (üvey ana) (USp 133, 0,8)'dan başka **ög ana** ikilemesi de (A.Y. 495, 4) geçmektedir.

XI. yüzyıla gelindiğinde **ög**'ün yerini **ana**'nın aldığını gözlemliyoruz. Divan'da ana, çeşitli yerlerde geçiyor (örn. I 169, III 33). Bu kaynakta, ana ve babayla ilgili olan ilginç atasözleriyle de karşılaşıyoruz. Onların işledikleri bir suçun cezasını çocuklarının çekeceğini anlatan atasözü, bunlardan biridir:

> Atası anası açıg alımla yise oglı kızı tişi kamar (III 272)
>
> (Babası anası ekşi elma yese, oğlunun kızının dişi kamaşır)

Aradan 1000 yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına karşın bu atasözünün pek az farkla bugüne kadar gelmiş olması, gerçekten ilginç ve şaşırtıcıdır. Bugün, ölçünlü dilde,

> Baba koruk (erik, ekşi elma) yer; oğlunun dişi kamaşır (Aks. 399)

biçiminde yaşayan söz, özgün anlatımına çok daha yakın sözcüklerle Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır:

Babası (acı) elma yese, oğlunun dişi kamaşır
(Erfelek-Sinop; ayrıca Gümülcüne, Yunanistan, Bl. I)

Divan'daki ilginç atasözlerinden biri de bir şeyini kaybeden insanın onu her yerde, annesinin koynunda bile aradığını anlatan,

Yitüklig anası koy'un açar (III 18)

sözüdür ki, bunu da Gaziantep ağzımızda ve değişik sözcüklerle Trabzon ağzında buluyoruz:

Yitiği[43] olan anasının koynunu arar
(Gaziantep, Bl. 1)
Yitiren koynunda arar (Trabzon, Bl. I)

Divan'da, iki akıllı insanın biraraya geldiğinde söylendiği ileri sürülen ve birinin kurnazca tutumu karşısında ötekinin de kurnazca davrandığını anlatan,

Anası tevlük, yuvka yapar, oglı tetik, koşa kapar
(III 33)

(Anası hiyleci, ince yapar, oğlu akıllı, çift kapar)

sözüdür. Aynı atasözü yine Gaziantep ağzında ananın yerini üvey annenin almış olduğu şu biçimiyle yaşamaktadır:

Analık usta, yumağı ince yapar, oğlu akıllı,
çift kapar (Bl. I'de deyimler arasındadır)

Halkımızın bugün de çeşitli dinsel törenlerde okuttuğu, etkilendiği, Haz. Muhammet'in doğumunu anlatan **Süleyman Çelebi**'nin Mevlid'inde (1409'da yazılmıştır), **ana** sözcüğü bir bölümün başlangıcında geçmektedir. Peygamber'in annesinden ve doğumdan söz eden bu bölümde, aruz ölçüsüne uymak ve **dâne** (tane) ile uyak oluşturmak kaygısıyla **ana**, **âne** biçiminde kullanılmıştır:

43) Bl. I'de yanlış dizildiği anlaşılan **yiğidi** biçimi gösterilmiştir.

Âmine Hatun Muhammed ânesi
K'ol sedefden oldı ol dür dânesi (Ateş yay. 6/1)

Bu dizelerde Âmine Hatun inci tanesini doğuran sedef olarak anılmaktadır. Metnin başka yerlerinde de onu yücelten dizeler vardır.

Aynı dönemin önemli ürünü Dede Korkut Kitabı'nda da annelerin hep yüceltildiğine, kahramanların, annelerinden, belli anlatım kalıplarıyla söz ettiklerine tanık oluyoruz. Dikkati çeken bir özellik de bir annenin bir savaşa girişip kahramanlık göstermesinin yansıtılmış olmasıdır: "Kazan Bey'in Oğlu Uruz" öyküsünde, tutsak düşen Uruz'u kurtarmak için Bey'le birlikte, eşi Boyu Uzun Burla Hatun da harekete geçer; kırk ince belli kızla birlikte kara aygırına biner, kara kılıcını kuşanır, yola çıkar (Drs. 148). Savaş sırasında kâfirin kara tuğunu kılıçlar, yere indirir; büyük bir çarpışma sonucunda başarı elde edilir; oğul kurtulur (Drs. 153).

Bu destan öykülerinde annelerden övgüyle söz edilirken sık sık bir anne figürü çizilir: **Ağ pürçeklü** (ak kâküllü) **anam** (örn. Drs. 28, 223,224,282). Bunlardan birinde anne, şu sözlerle övülür:

Berü gelgil, ak südün emdüğüm kadunum ana
Ağ pürçeklü, izzetlü canım ana (Drs. 228)

Öte yandan, Salur Kazan'ın tutsaklığının anlatıldığı öyküde, babasının sağ olduğunu gizleyen annesine, oğlunun söyledikleri de ilginçtir: Gerçeği annesine kızarak, büyük bir acı duyarak öğrenen oğul, eğer "anne hakkı Tanrı hakkı olmamış olsaydı" onun başını keseceğini söyler:

Ana hakkı Tañrı hakkı değül –imiş– ise
Kara polad öz kılıcım tartayidüm
Gafil'lüçe görklü başun kese-yidüm (Drs. 282)

Türkiye Türkçesinin sözvarlığı incelendiğinde, geçmiş dönemlerde olduğu gibi bugün de "anne" kavramıyla ilgili pek çok atasözü ve deyimle karşılaşılır. Ölçünlü dildekilerin yanı sıra Anadolu ağızlarında da çok özgün ve ilginç atasözleri bulunmaktadır. Bunların içinde, annenin niteliklerinin çocuklarına da geçtiğini, birçok bakımdan insanların yetişmesinde annelerin önemli payının olduğunu anlatan eski atasözleri de görülmektedir. Örnekler verelim:

XV. yüzyıl: Anasını gör, kızın al; kıyısın gör, bezin al (Ata. 7)

XVI. yüzyıl: Ki demişler anasın gör, kızın al;
kıyısına nazar eyle, bezin al (Güvâhî, 1330)

Bugün: Anasına bak, kızını al; kenarına
(kıyısına, tarağına) bak, bezini al (Aks., 249)

Anadolu ağızlarımızda bugün değişik biçimleriyle yaşayan bir başka atasözümüze de ilk kez, Dede Korkut'ta rastlıyoruz:

XV. yüzyıl: Kız anadan görmeyince öğüt almaz;
oğul atadan görmeyince sufra çekmez (Dede Korkut, V. 3)

XV. yüzyıl: Oğul atadan görmeyince sofra salmaz (Ata. 113)

Aynı söz, bugün, ölçünlü dilde,
Oğlan atadan (babadan) öğrenir sofra açmayı;
kız anadan öğrenir biçki biçmeyi (Aks. 1633)
biçiminde saptanmaktadır. Buna karşılık, bu sözün Bitlis ağzına kadar, hemen hiç değişmeden gelmiş olduğuna tanık oluyoruz:

Kız anadan görmeye, öğüt almaz;
oğlan babadan görmeye, sofre sermez (Bl. I)

Aynı sözün Çankırı, Artvin, Van, Sivas, Aydın dolaylarından derlenen, burada söz konusu etmediğimiz değişkeleri de bulunmaktadır (Bl. II; ayrıca Alanya Folkloru, 3/61).

Bugün ölçünlü dilde oldukça sık kullanılan,

Ana gibi yâr olmaz; Bağdat gibi diyar olmaz
(Aks., 239)

Ananın bahtı kızına (a.y. 247)

Ana ile kız, helva ile koz (a.y. 240)

gibi atasözlerinin dışında, Anadolu ağızlarımızda da ilginç ve özgün örneklerle karşılaşıyoruz:

Ana ile kız döğüşmüş, konşu da sahi sanmış
(Gaziantep, Bl. I)

Anasına göre danası olur
(Giresun, Artvin, Amasya, Kırklareli dolayları, Bl. I)

Anasız çocuk, kanatsız kuş gibidir
(Konya dolayları, Bl. I)

Analı oğlak (kuzu) yarda (gökte) oynar (gezer);
Anasız oğlak (kuzu) yerde oynar (gezer)
(Adana, Mersin, Amasya, Isparta, Sivas dolayları, Bl. I)

Ana tavuğa kış deme, civcivlerinden olursun
(Amasya dolayları, Bl. I)

Bunlar gibi daha birçok atasözü arasında, annenin ilk çocuğu olmanın verdiği sıkıntıları dile getiren,

Anamın ilki olmadan dağlara tilki olaydım
(Nizip, Bl. II)

sözü gibi özgün örneklere de rastlanıyor.

Sözvarlığımız içindeki deyimler incelendiğinde, atasözlerine oranla daha geniş yer tutan, anneyle ilgili deyimlerin bulunduğu görülmektedir. Bu özellik, ölçünlü dil için de Anadolu ağızları için de geçerlidir. İnsanımız, çeşitli durumları, davranış ve nitelikleri söze dönüştürürken kendisi için değerli ve önemli bir varlık olarak anneyi ön plan-

da tutmaktadır. Ölçünlü dilde **anası ağlamak**, **anasından emdiği süt burnundan gelmek**, **ananın ak sütü gibi helal olmak**, **ana kuzusu**, **ana yüreği**... gibi deyimlerde bu eğilim görülmektedir. Davranışları insana güvensizlik veren, kendisinden her türlü kötülük beklenen kimseleri niteleyen **anasının ipini satmış** deyiminde de annesine bile kötülük edebilen bir insan tipi, ölçü olarak alınmıştır. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Anadolu ağızlarımızdaki deyimler arasında da "anne" kavramının temel oluşturduğu örneklere ve ölçünlü dilde bulunmayan özgün sözlere rastlıyoruz. Bunların içinde, birçok yörede yaygın olarak kullanılan **anası ne ki, danası da ne ola?** (Elazığ, Malatya, Ordu, Niğde, Diyarbakır, Sivas dolayları, Bl. I) deyimi, yine insanın yetişmesinde annenin payını vurgulamaktadır. **Anası ölmüş tay gibi yatmak** deyimi ise (Gaziantep, Bl. II) tembel tembel oturmayı anlatmakta, ana-babasından çok farklı özellikleri olan, geçmişi bilinen kimseler de şu deyimle anılmaktadır: **Anan belli, baban belli, nerden geldin dandın** (hoppa) **gülü?** (Isparta dolayları, Bl. I).

"BABA" KAVRAMI

Elimizdeki belgelere göre, Türklerin 'baba' anlamına gelen en eski sözcükleri **kañ** ve **ata**'dır. Orhun yazıtlarında hep **kañ** geçerken (örn. KTD 11,12,25) **ata**'ya rastlanmaz. KülTigin ile Bilge Kagan'ın babaları İlteriş Kagan'dan söz edilirken onun hep yüceltildiği dikati çekmektedir. Örneğin yazıtların bir yerinde (KTD 11), "yukarıdaki Türk Tanrısı ve kutsal Yer Su'nun, Türk ulusu yok olmasın diye, İlteriş Kagan'ı, anneleriyle birlikte göğün tepesinden tutup daha yükselttikleri" anlatılmakta, onun baş kaldırışı, savaşları ve başarılarına yer verilmektedir. (KTD 12, 25) Yenisey yazıtlarında da "baba" kavramı için hep **kañ** kullanılmaktadır (örn. Uybat III, arka yüz 1; **kañsız**: Köj.-Hovu 2; Barık II 2).

Uygur metinlerinde **kañ**'la birlikte **ata**'nın kullanıldığı görülüyor (örn. A. Y. III= 5, 135-136; A.Y. 620-5; Kuanşi, 186). Özellikle 'ana-baba' anlamında **ata-ana** oldukça sık geçmektedir (Röhr. 4/254-255).

Burada, aynı anlamda iki ayrı sözcüğün bulunması konusuna değinmek gerekiyor: **Röhrborn** (a.y.), **A. von Gabain**'in **ata**'yı konuşma diline ait, **kañ**'ı ise eski ve törensel olarak nitelemesinden söz etmekte, Uygur döneminde **kañ**'ın **ata**'dan daha çok nezaket anlattığını belirtmekte, çocukların, babalarından ve kayınbabalarından bahsederken onu kullandıklarını ileri sürmektedir. Bu yargı, bizce de doğru olmalıdır; Köktürk metinlerinde hep **kañ**'ın geçmesi bu nezaket (daha doğrusu saygının) belirtisi olarak düşünülebilir.

XI. yüzyıla, Karahanlı Türkçesine geldiğimizde **kañ**'ın unutulduğunu, ancak, onun kalıntısı olarak **kañdaş** 'babaları bir olan' (kardeş) sözcüğünün yaşadığını görüyoruz (Divan III, 382). Buna karşılık **ata**, her iki önemli kaynakta da (Divan ve Kutadgu Bilig) sık geçmektedir. Divan'da bu sözcüğü içeren ilginç atasözleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, babasının giysileri artık oğula uyar duruma geldiğinde çocuğun babasını istemeyeceğini (ya da artık ona muhtaç olmayacağını) anlatan şu sözdür:

Ata tonı ogulka yarasa atasın istemez (III, 87)

Çocukların babalarına çekeceklerini belirten

Ata oglı ataç togar (II, 80)

atasözü de bir başkasıdır.

Bir başka ilginç söz de babaları bir kardeşlerin iyi geçinmediklerini (birbirlerine kuvvetle vurduklarını), buna karşılık anaları bir olanların yardımlaştıklarını dile getirir:

Kañdaş kuma urur; igdiş örü tartar (III, 382)

Kutadgu Bilig'de "baba" kavramıyla ilgili bir öğüt ve zamanın kötülüğünden söz eden bir beyit buluyoruz:

Oğulug kısa tut ata bolguçı
Saña külmesüni kidin kelgüçi (1227)
(Ey baba olan, oğulu iyi terbiye et,
arkadan gelenler sana gülmesin)

Atalık kılur kör ataka oğul
Oğul beg bolup kör ata boldı kul (6485)
(Bak! Oğul babaya babalık eder;
oğul bey oldu bak, baba kul oldu)

Daha sonraki dönemlerde ve Türkçenin değişik lehçelerinde aynı kavramı yansıtan en yaygın sözcüğün **ata** olduğunu görüyoruz. 1303 tarihini taşıyan, Türkçenin Kıpçak grubunun önemli kaynaklarından biri olan ve Hıristiyan Kumanların ilahilerini, bilmecelerini içeren Codex Cumanicus'ta da "baba" kavramı için hep **ata** kullanılmıştır. İki örnek verelim:

Ave Maria canıñnı
Yarıttı ata nurı
(Kuun yayınından 137/4, bkz. Çağatay, 1963:113)

Ave kız kimden atasız
Kurtley turıp beymiz Yesus
(Aynı yayından, bkz. Çağatay, 1963: 116)

Eski Anadolu Türkçesi dönemi yazın dilinde kavramın hemen yalnızca **ata** sözcüğüyle dile getirildiğini görüyoruz (örn. Sultan Veled, Mansuroğlu yay., 102; Işkname, 5326; Şeyhî Divanı s. 33). "Ana-baba" ise bugünkünden farklı biçimde ve XI. yüzyılda olduğu gibi **ata-ana** olarak anlatım buluyordu: "Atadan anadan ırak düşmişem" (Süheyl ü Nevbahar, Mordtmann yay., bkz. Çağatay, a.y. 296) dizesi buna bir örnektir.

Baba sözcüğü, **ata** ile birlikte, Dede Korkut Kitabı'nda geçmektedir (değişik yerlerde, örn. Drs. 125, 126, 143). Burada, **baba** üzerinde kısaca durmak gerekiyor, sanıyoruz:

Bilindiği gibi, anadillerini edinmekte olan bebeklerin ilk çıkarabildikleri sözcükler, /p/, /b/, /m/ gibi çiftdudak ünsüzlerini, bunlara ek olarak /f/, /v/ gibi diş-dudak, /t/,/d/ gibi dişeti seslerini içeren ve hece yinelemeleriyle oluşan sözcüklerdir. Türk çocuklarının, genellikle **anne**'den önce söyleyebildikleri **baba**'nın böyle bir çocuk sözcüğü olduğu

kanısındayız. Başka dillere bakıldığında, benzeri ses yapısındaki örneklere rastlarız (örn. Lat-pater>ltl. **padre**; İng. **father**, Alm. **Vater** gibi Hint-Avrupa ve **baba** gibi, Swahili dili sözcükleri, ayrıca birçok Avrupa dilinde çocukların babalarına **papa** olarak seslenmeleri).

Dede Korkut'taki kahramanlardan biri (Uruz), babasına şöyle seslenir:

> Kara başum kurban olsun babam saña (Drs. 124)

Ancak, aynı öyküde, oğluna gereken hüner ve kahramanlıkları gösteremediği için üzüldüğünü belli eden babasına, Uruz'un eleştiri ve suçlama içeren sözleri ilgi çekicidir:

> Deveçe böyümişsin, köşekçe (deve yavrusu kadar) aklun yok
> Depeçe böyümişsin, tarıça (darı kadar) beynüñ yok (Drs. 125)

Buna karşılık, öykülerde babadan söz edilirken genel olarak "ağ sakallı" imgesinin kullanıldığı ve saygılı anlatıma yönelindiği görülür. Aynı kaynakta oğulların, babalarına **ağam** sözcüğüyle de hitap ettikleri (örn. Drs. 129) yerler vardır. Kitabın başında, saygı gören bir düşünür, bilinmeyenlerden haber veren, halka akıl hocalığı yapan bir ozan olarak Dede Korkut'un söylediği özdeyişler arasında, babanın ününü sürdürme konusunda olanlar da ilgi çekmektedir:

> Ata adını yoritmayan ḫoyrad oğul
> ata bilinden inince inmese yig (Drs. 4)

Bu özdeyişte, baba adını sürdürmeyen kötü huylu, kaba oğulların dünyaya hiç gelmemeleri yeğlenirken bunun tersi, ata adını sürdürenlerin "devletli" olarak nitelenerek yeğlendiği şu tümceye de yer verilmiştir:

Ata adın yorıdanda devletlü ogul yig (a.y.)

Ana-babaların çocukları üzerindeki etkileri ve yaşam boyunca onların davranışlarını yönlendirmeleri konusuyla ilgili, eski bir atasözümüz bugüne kadar gelmiş ve Anadolu ağızlarımızın birçoğunda yaşar durumdadır. Dede Korkut'ta şöyle geçer:

Kız anadan görmeyince ögüt almaz;
oğul atadan görmeyince sufra çekmez (Drs. 3)

XV. yüzyıla ait atasözleri derlemesinde,

Oğul atadan görmeyince sofra salmaz (Ata. 113)

biçiminde yer alan bu söz bugün Bitlis, Çankırı, Artvin, Van, Sivas, Aydın dolaylarında, ayrıca Alanya ağzında, çeşitli değişkeleriyle kullanılmaktadır (bkz. Aksan, 2006[b]:166).

Türkiye Türkçesinin bugününe gelinceye kadar geçen zaman içinde **ata**'nın kullanılışında azalma, **baba**'da ise artış görülmektedir. Atasözlerimizde **baba** sözcüğü ile kurulmuş olanların bugün daha çok olduğu dikkati çekiyor. Buna karşılık, Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde **baba**'nın değil, **ata**'nın yaygın ve yerleşik sözcük olduğu, Azerî lehçesinden Kırgız, Özbek lehçelerine, Yeni Uygurcaya kadar aynı sözcüğün ve değişkelerinin kullanıldığı görülüyor.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde atasözleri, genellikle, babaları yücelten, onlara gereken saygıyı göstermeyi öğütleyen sözleri içerir. Onların, çocukları için özveride bulundukları, ancak talihlerini değiştiremedikleri, şu atasözünde dile getirilmiştir:

Atalar çıkarayım der tahta, döner dolaşır
gelir bahta (Aks. 315)

Buna karşılık, çocukların, babalarına ilgi göstermeyip yardım etmedikleri şu sözle anlatılır:

Baba oğluna bir bağ bağışlamış; oğul babaya
bir salkım üzüm vermemiş (Aksoy, 403)

Buna yakın bir yargı ise şu atasözünü oluşturuyor:

Bir baba dokuz oğlu besler, dokuz oğul bir
babayı beslemez (Aks. 508)

Çocukların, babadan kalan malın değerini, onun hangi emeklerle elde edildiğini bilmedikleri de şu sözde anlatım bulur:

Babasından mal kalan, merteği (direği)
içinden bitmiş sanır (Aks. 404)[44]

Babayla ilgili atasözlerinin sayısının, Anadolu ağızlarında daha yüksek olduğu görülüyor. Burada, bunlardan birkaçına değineceğiz:

Bir insanla ilişki kurulacağı zaman onun babasının bilinmesinin önemli olduğu, çeşitli bölgesel atasözlerinde dile getirilmiştir. Örneğin,

Atası ne ise ötesi de odur (Giresun dolayları, Bl. I)
Babasının mezarını bilmediğin adama kız verme
(Niğde, Bl. II)

bunlar arasındadır. Bir çocuk için babanın önemi ve onun olmadığı bir yaşamın güçlüğü ise şu sözlerde anlatılmaktadır:

Atasız uşak (çocuk), yularsız eşek (gibidir)
(Isparta, Konya ve Malatya dolayları, Bl. I)
Atası olmayanın sahibi zor çıkar
(Konya dolayları, Bl. I)

Samsun'dan derlenen şu atasözü ise babanın onurunu korumanın gerektiğini dile getiren sözlerden biridir:

Atan eşek ise de palanını üstüne atma (Bl. I)

44) Aynı söz, Silifke ağzında "babasından dam kalan" biçimindedir (Bl. II).

Anadolu ağızlarında da babadan kalan malla ilgili birçok sözle karşılaşıyoruz. Burada, bunlardan birini vermekle yetinelim:

Baba mirası mum gibi çabuk söner
(Malatya dolayları, Bl. I)

Aşağıdaki bölgesel atasözü ise çocuklara, babalarının insaniyetinin değil mirasının kalacağını söylemektedir:

Babadan adamlık değil, miras kalır
(Giresun dolayları, Bl. I)

Deyimler konusuna gelince, ölçünlü dildeki baba ocağı, baba yurdu, devlet baba, baba yarısı (amca) gibi deyimlerin yanında, ağızlarda ilginç örneklerin de bulunduğu görülmektedir. Örneğin hayırsız olmayı anlatan,

Babasının tarlasını ıslatmadan geçmek
(Sivrihisar, Bl. I)

bunlar arasındadır. Avcılıkta babasını geçmeyi dile getiren özgün bir deyim ise şöyledir:

Babasının sakalına tavşan asmak
(Nazilli, Bl. II)

Bu örneklere, daha başkaları da kolaylıkla eklenebilir.

2. Bölüm
YAŞAM KOŞULLARI

TÜRKLERDE BESLENME KÜLTÜRÜYLE İLGİLİ BAŞLICA KAVRAMLAR

İnsan topluluklarının, toplumların beslenme kültürleri genel olarak, yaşadıkları toprakların özelliklerine, bitki örtüsü ve hayvan varlığına (flora ve fauna'ya) sıkı sıkıya bağlı olup aynı zamanda birtakım alışkanlıklarla da ilişkilidir. Tarıma elverişli yörelerde yaşayan, tarımla uğraşanların besinleri genellikle, bitkisel nitelikteyken ancak hayvancılığın yapılabildiği topraklarda başlıca tüketimin hayvansal besinlerde olduğu görülür. Çin, Kore, Tayland, Japonya gibi ülkelerin, iklimin nemli ve toprakların sulak olduğu bölgelerinde geniş ölçüde, pirinç yetiştirilip tüketilirken Anadolu'da olduğu gibi, dünyanın birçok ülkesinde, Amerika'nın değişik yörelerinde buğday ve buğdaygiller, baklagiller tarımda ağırlığı oluşturmaktadır. Balığın ve çeşitli deniz ürünlerinin önemi ve değeri, deniz ve ada ülkelerinde, tarımın hiç yapılamadığı topraklarda, tarımcı toplumlarda görülmediği ölçüde yüksektir.

Kitabımızın Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, toplumların yaşamında maddi ve manevi kültürle ilgili kavramlar, çeşitli yönleri ve nitelikleriyle toplumların diline yansımaktadır. Dolayısıyla bu kavramlar, tarihçi ve kültür tarihçilerinin yazdıklarının yanı sıra dil gereçlerinden yararlanılarak kolaylıkla ortaya konabilmektedir.

Elimizdeki belgeler, Türklerin bir yandan büyük hayvan sürülerine sahip olan, yaşamlarını yaylak ve kışlaklarda geçiren, aynı zamanda, kendi yiyeceklerinin, atların, küçük ve büyükbaş hayvan sürülerinin beslenmelerini sağlamak üzere tarımla da uğraştıklarını göstermektedir.[45] Aşağıdaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere, beslenmede ayrı bir yeri olan ekmeğin yapımında, çeşitli yemeklerin hazırlanmasında buğdayın ve öteki tarım ürünlerinin payı küçümsenmeyecek ölçüde iken hayvansal besinler de en çok tüketilenler arasındadır. Burada hemen belirtmeliyiz ki, Türk boylarının yaşadığı çeşitli Asya topraklarının niteliklerine göre tarım ve hayvancılıkla uğraşma oranları değişebilmektedir. Beslenme kültüründe de buna bağlı olarak farklılıklar bulunuyor. Aynı durum, geniş Anadolu topraklarımızda yaşayan halkımızın beslenmede ağırlık taşıyan maddeleri açısından da söz konusudur: Batı Anadolu'da zeytinyağı –bölgede yetiştirilen zeytine bağlı olarak– önemli bir besin maddesiyken Doğu ve İç Anadolu'da hayvansal yağ, yemek kültüründe başlıca kavramlardan biridir.

Şimdi, Türklerin beslenme kültürüyle ilgili başlıca kavramlara değinelim:

45) B. Ögel, tarım bölgeleri arasında, Orhun ırmağı ve çevrelerinin önemli bir yer tuttuğunu, Altay dağlarının geniş vadilerinde bile, yaygın biçimde tarım etkinliklerinin bulunduğunu belirtmekte, Tanrı dağları bölgesinin doğal bir tarım bölgesi olduğunu kaydetmektedir. Ögel, İbn-i Fadlan'a dayanarak daha batıdaki Türklerde köklü bir ekmek kültürü bulunduğunu da ekliyor (1991[4]:36).

"EKMEK" KAVRAMI

Türklerin yaşamında ve Türk maddi kültüründe en önemli kavramlardan biri, "ekmek"tir. Sözvarlığımızı, en eski metinlerimizden bugüne, titizlikle inceleyen bir araştırıcı, deyim, atasözü ve çeşitli kalıplaşmaları biraraya getirdiğinde bu gerçeğin kanıtlarını da ortaya koymuş olur. Öyle ki, yalnızca **ekmek kapısı, ekmek parası, ekmek teknesi, ekmeğini kazanmak** deyimleri bile, ekmeğin yer yer 'geçim', 'yaşam', 'yaşamı sürdürebilme' anlamlarını kazandığını göstermektedir. Ancak Uzakdoğu ülkelerinde pirinç, Eskimo'larda balık, Türklerde ekmeğe verilen değere yaklaşabilir, sanıyoruz.

Biz burada Türklerin bilinen en eski çağlardaki yaşamları üzerindeki bilgilerin araştırılmasını tarihçilere, kültür tarihçilerine, budunbilim ve insanbilim uzmanlarına bırakarak yalnızca, Türkçenin bize sunduğu verileri biraraya getirip değerlendirmek amacındayız. Ancak, şu kadarını belirtelim ki, tarihçiler bilinen en eski dönemlerinde de Türklerin hem hayvancılık, hem de tarımla geçindiklerini, at sürülerine, küçük ve büyükbaş hayvan sürülerine sahip olduklarını, aynı zamanda –en eski metinlerde de dilde görülen **tarıg** 'ekin, hububat, darı', **tarıgçı** 'çiftçi, ekinci', **tarıglag** (bugünkü **tarla**) sözcüklerinden de anlaşılacağı gibi– tarımla da uğraştıklarını kaydetmektedirler. Ekmeğin en önemli besin maddesi olduğu da dildeki, sözvarlığındaki yerinden anlaşılmaktadır.

Bugünkü **ekmek** sözcüğümüzü ilk olarak Uygur metinlerinde, **ötmek** biçiminde görüyoruz (örn. Man. III 12). Sözcüğün bu biçimi, XI. yüzyılda Divan'da da (örn. II 276, III 57) geçmekte, çok yaygın olduğu anlaşılan **etmek** şekli aynı yüzyılın iki ana kaynağında sık sık karşımıza çıkmaktadır. (Divan'da örneğin I-102, II-112, III-287; Kutadgu Bilig'de çoğunlukla **tuz** ile birlikte, örn. 1191, 2319, 4219)[46] **Etmek**, Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonraları yaygın olarak kullanılmış, XIX. yüzyıl metinlerine kadar, kaynaklarda yerini almıştır (bkz. Tar. S-III). Bugün Anadolu'da **etmek**'in yanı sıra **epmek, etmeh, etmeyh** biçimlerine de rastlanıyor (Derl. S. V.).

Divan'da geçen bir kayıt, sanıyoruz o dönemdeki ekmeğin niteliği ve pişirilme koşulları konusunda da bilgi vermektedir:

İşler ötmek yaptı (III-57)
(Kadın ekmek yapıştırdı)

Bu tümcedeki **yapmak**, XI. yüzyılda 'örtmek, kapamak' anlamındaydı; kitabın çevirmeni B. Atalay'ın tümceyi "kadın tandıra ekmek yapıştırdı" biçiminde açıkladığı da göz önüne alınırsa, o dönemdeki pişirme yönteminin bugüne kadar geldiği anlaşılmaktadır: Bugün Anadolu'da ve Türklerin yaşadığı pek çok ülkede hamurun ince açılarak tandıra ya da saca yapıştırılması yoluyla ekmek pişirilmektedir.

Bugün, ölçünlü dilde, geçimini bir insandan ya da onun işinden sağlamayı anlatan (birinin) ekmeğini yemek deyimi kullanılmaktadır. Aynı deyimin biz, XI. yüzyılda Kutadgu Bilig'de karşımıza çıktığını görüyoruz. Beyin ekmeğini yiyip işini gören bir kimse için,

Begi etmegi yip işin işler er (2590)

46) Clauson (Ety., D. 60) **ötmek**'in en eski biçim olması gerektiğini, **-mek**'in de eylemlik eki olmadığını söylemektedir.

dizesi geçmektedir. Yüzyıllar öncesinden bugüne kadar gelen ilginç deyimlerimizden bir başkası da bir insana yemek yediren ve iyilik eden kimsenin, o iyiliği gören kimsedeki hakkını dile getiren **tuz ekmek hakkı**'dır. Kutadgu Bilig'deki,

Ötediñ maña sen tuz etmek hakını (5889)
(Bana tuz ekmek hakkını ödedin)

dizesi de bunun kanıtıdır. Aynı deyim, kitapta sık kullanılmaktadır (örn. 2321, 5797).

Öte yandan **tuz ekmek** ikilemesinin aynı dönemde 'yiyecek, yemek' anlamında çok sık geçmesi (örn. aynı kaynakta 1191, 1328, 2319, 4219, 4537) yine ekmeğin beslenme konusundaki önemini göstermektedir, sanıyoruz.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, aynı dönemde **tuz**, tıpkı Arapçadaki **milh** gibi, 'tatlılık, lezzet, güzellik' anlamlarına geliyor;[47] 'sevgili, güzel' anlamında da **tuz kıya** kullanılıyordu (Divan, III 357).

Tuz ekmek ikilemesinin daha sonraki dönemlerde de hep 'yiyecek, gıda' anlamında kullanıldığına tanık oluyoruz. XIV. yüzyıl sonlarında yazılan Işknâme'de bununla ilgili birçok beyit vardır. Örneğin, bir kentin şahı, eceli geldiğinde bütün beyleri teker teker çağırıp onlarla helalleşirken şöyle der:

Ki sizüñle yidüm tuz etmegi ben
Muayyen görmişem uş gitmegi ben
(Yüksel yay. 4537)

Aynı yapıtta, aynı ikileme başka beyitlerde de geçer (4525, 8115).

Tuz etmek bilmemek erlik degüldür (4525)

dizesinde yine tuz ekmek hakkının kastedildiği görülüyor.[48]

47) Ar. **milh** 'tuz'; bunun sıfatı **melîh, melîha** ve ad biçimi **melâhat**, güzelliği anlatan sözcüklerdir.

48) Aksoy'da (1922 No.) "Tuz ekmek hakkını bilmeyen kördür" atasözü de yer alıyor.

Dede Korkut'taki,

Mere yüzüñüz ag olsun,
Agañuzuñ etmegi size halal olsun (Drs. 102)

sözleri ise ekmeği helal etme inancının belirtisidir.

Işknâme'deki şu beyit de ekmek kavramının Ar. **nimet** sözcüğüyle de anlatım bulduğunu göstermektedir:

Bu birkaç günde yidük daḫı gördük
Elinden ni'met ü ilinden eylük (Yüksel yay. 8115)

Çeşitli kaynaklardan, Türklerde birçok metinde geçen aru (arı) buğdaydan yapılmış buğday ekmeğinin üstün tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin XIV. yüzyılın ünlü hekimlik kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerif'te iyi gıdanın aru (arı) ekmek olduğu, bunun da âfete uğramamış arı buğdaydan yapıldığı belirtilir (bkz. Tar. S. I, **arı** maddesi). Buna karşılık arpa ekmeğinin –çoğu zaman **acı** diye nitelenen– soğanla birlikte, yaşamı darlık, sıkıntı ve tutumluluk içinde geçenlerin yiyeceği olduğu anlaşılıyor. Dede Korkut Kitabı'nda, Kazan Bey'in oğlu Uruz tutsak olduğunda, elleri arkasına bağlı, boynuna urgan takılmış olarak yürütülen oğluna Kazan Bey şöyle der:

Arpa etmegi acı soğan öyünçügi diyeyin mi?
(Drs. 146)

Süleyman Çelebi'nin bugün hâlâ okunan ve 1409'da yazıldığı anlaşılan Mevlid'inde, Haz. Peygamber'in niteliklerinden söz edilirken, onun alçakgönüllü, kanaat sahibi olduğu ve arpa ekmeği yediği dile getirilmektedir:

Hem tevâzu'la kanâattı işi
Arpadandı etmeği vü hem aşı (Ateş yay. 12/22)

Sözvarlığımız incelendiğinde ekmekle ilgili pek çok örneğin bulunduğu görülür. Bunların içinde atasözleri, de-

yimler, hatta ilenmeler yer almaktadır. Önce, atasözlerimizden birkaç örnek verelim:

Aşağıdaki atasözü, aile bireyleri arasında, gelir kaynağı açısından ilişkiler üzerinde bir gözlemi dile getirmekte, bu sözde ekmek, aşağı yukarı 'gelir', 'geçim kaynağı' anlamını taşımaktadır. Bir yandan, geçimi babası ya da evladınca sağlanan kimselerin bundan duydukları acı, bir yandan da evli kadının, eşinin gelirini bir meydan sofrasında çekinilmeden yenen bir yemek gibi harcayabildiği anlatılmaktadır:

Baba (evlat, oğul) ekmeği zindan ekmeği,
koca (er) ekmeği meydan ekmeği (Aks., 397)[49]

Ekmekçi sözcüğü, şu atasözünde, herhangi bir işin mutlaka uzmanına verilmesi gerektiğini belirtmek üzere kullanılmaktadır:

Ekmeği ekmekçiye ver, bir ekmek de üstüne
ver (yarısını yerse helal olsun)[50]

Bir işte elde edilecek sonucun emek harcamakla olanaklı olduğu, yine ekmeğin kullanıldığı şu atasözünde anlatılmaktadır:

Toprağı işleyen, ekmeğini yer (a.y. 1919)

Bir şeye mutlak gereksinmesi olan kimsenin, elindeki olanağı kullanmaktan kaçınmayacağı anlatılırken yine aynı kavramdan yararlanılıyor:

Açın koynunda ekmek durmaz (a.y. 47)

Yoksulların yaşamında biricik dayanağın umut olduğu,

49) Aynı yapıtta "Er ekmeği meydan ekmeği" değişkesi de yer alıyor (897).
50) Anadolu ağızlarımızda aynı sözün değişkeleri bulunuyor:
Ekmeği ekmekçiden al, beş kuruş da üste ver (Tirebolu, Bl. I).
Ekmeği fırıncıdan al da bir noksan olsun (Akkuş, a.y.).
Ekmeği ekmekçiye pişirt, bir ekmek de fazla ver (Bitlis, a.y.).

Umut, fakirin ekmeği (a.y. 1934)

atasözünde dile getiriliyor.

Açın gözü ekmek teknesinde (a.y. 44)

sözü de aynı sözcüğe dayanan birçok örnekten biridir. Burada, "açlık" kavramıyla ilgili olan ve daha XI. yüzyılda,

Aç ne yemes, tok ne temes (Divan I, 79)

biçiminde kullanıldığını gördüğümüz atasözümüzün bugün de yaşadığını kaydetmeden geçemeyeceğiz:

Aç ne yemez, tok ne demez (Aks., 57)

Ölçünlü dildeki pek çok örneğin yanı sıra, Anadolu ağızlarında da ekmekle ilgili ilginç atasözlerinin yaşadığı görülüyor. Bunlardan birkaçından söz etmek istiyoruz:

Ekmeğin iyisi deneden (taneden), yiğidin iyisi anadan olur (Emirdağ, Bl. II)

Ekmek bezeden (pazı, hamur topağından), kız tezeden (teyzeden) belli olur (Silifke, a.y.)

Ekmeğin kestiğini kılıç kesmez (Suşehri, a.y.)

Ekmeği evinden al, arkadaşı köyünden (Maçka-Trabzon, Bl.II) gibi.

Deyimlerimiz incelendiğinde de aynı kavramdan yararlanan pek çok örnekle karşılaşıyoruz. Bunlar arasında, bir-ikisine yukarıda değindiğimiz, doğrudan doğruya 'geçim', 'yaşamını sürdürebilme' anlamına gelen ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yerleşik şu örnekleri sayabiliriz:

Ekmeğinden olmak, ekmeğini çıkarmak, ekmeğini eline almak, (birinin) ekmeğini yemek, (birinin) ekmeğiyle oynamak, (birini) ekmeğinden etmek, ekmeğini kazanmak... Özellikle, somut ve etkileyici ve bir anlatım sağlayan **ekmeğini taştan çıkarmak** dikkati çekmektedir.

Çeşitli durumları, soyut kavramlarla ilgili kimi olguları anlatmada da aynı sözcükten yararlanıldığı görülüyor. Ör-

neğin bir kimseye, beklemediği, ancak ona yararlı olacak, onu sevindirecek bir olanak vermiş olmayı anlatan **ekmeğine yağ sürmek**, bunlardan biridir.

Tam tersine bir durumu, insanlar için felaket olacak bir tutumu dile getiren **kanına ekmek doğramak** yine somut ve etkileyici bir anlatım sağlamaktadır. Eski olduğu anlaşılan bu deyim, XVI. yüzyıl Divan şairlerinden **Revânî**'nin şu dizesinde, sevgilisinin gamzelerinden söz edilirken geçiyor:

Kanıma gamzelerin göz göre etmek doğrar
(Bkz. Tar. S. III, 1565)

Aynı deyim, bugün Gaziantep ağzında ve kimi Karadeniz ağızlarında da yaşamaktadır.

Anadolu ağızlarının sözvarlığı incelendiğinde "ekmek" kavramının yine birçok deyimde yer aldığı görülmektedir. Ölçünlü dilde **ekmek elden, su gölden** biçiminde geçen deyim, Eğirdir'den, **ekmek haydan, su çaydan** biçiminde derlenmiştir (Bl. I). Trabzon'dan derlenen **ekmeği tuzsuz olmak** ise (a.y.), yapılan iyiliğe karşı nankörlük görmeyi anlatmaktadır. İlginç deyimlerden biri de ücret almadan çalışan kimseler için kullanılan **ekmeği yanından zeytin silker** (Denizli) sözüdür ki, kişisel çıkarını düşünmeme durumunu da düşündürmektedir.

Daha birçoğu gösterilebilecek olan bu örneklerin yanında, bir ilenme örneği de vermek istiyoruz: **Ekmek tavşan, sen tazı olasın** (Yeşilyurt-Malatya, Bl. I), bir kimsenin, geçimini sağlayamayacak, çaresiz kalacak duruma gelmesi dileğini çok somut bir biçimde anlatmaktadır.

"ET"

Elimizdeki belgeler, Türklerin en önemli besinlerinden birinin **et** olduğunu gösteriyor.[51] Çeşitli dönemlerde, değişik Asya topraklarında hayvancılıkla uğraşan Türk toplumlarının mevsimlere göre, geniş hayvan sürülerini besleyecek uygun otlaklar bularak hayvanlarını yetiştirdikleri, bu sürülerin, sahipleri için önemli bir servet sayıldığı anlaşılıyor.

Büyük ve küçükbaş hayvanların, atların, develerin yanı sıra geyik ve tavşan gibi av hayvanlarının etlerinin de tüketildiği, kimi kaynaklarda, sürek avları düzenlendiği konusunda kayıtlar bulunduğu görülüyor.

Türklerde beslenme maddeleri ve koşullarıyla ilgili en eski kayıt, Köktürk yazıtlarından Tonyukuk'ta (I. taş, batı 8. satır) bulunmaktadır: Türklerin İlteriş Kağan yönetiminde Çinlileri, Kıtay ve Oğuzları yendikten sonra, Karakum'da, düşmanla çepeçevre sarılmış durumda oturdukları anlatılmakta, yaban hayvanları ve tavşan yiyerek yaşamlarını sürdürdükleri belirtilmektedir. Vezir Tonyukuk, bugünküne yakın bir anlatımla halkın aç olmadığını şöyle dile getiriyor: **Bodun boguzı tok erti** (Halkın boğazı toktu).

Genellikle kısa yazılmış mezar taşı-anıtlar olan Yenisey yazıtlarında, adına taş dikilen kimselerin ağızından, kendilerinin pek çok at ve öteki hayvan sürülerine sahip olduk-

51) Türk Kültür Tarihine Giriş adlı, geniş boyutlu (9 cilt) yapıtında Bahaeddin Ögel, "Türklerde Etli Yemekler" bölümünde (IV. cilt, 1991; s.325-405). Özellikle yemek çeşitleri, bunların pişirilme özellikleri üzerinde uzun ve ayrıntılı bilgi vermektedir. Biz burada, yalnızca dil ürünlerinde, etle ilgili yerlerdeki bilgilere dayanarak, bu çalışmada geçmeyen kimi kayıtlardan yararlanarak konuyu incelemek istiyoruz.

ları anlatılmaktadır. Bu yazıtlarda ayrıca, şu hayvan adları da geçer:

Toñuz 'domuz' (Uybat VI, 3. satır), **ingen** 'deve' (Altın Köl I, 6. satır), **botu** 'deve yavrusu' (Abakan 12. satır; Elegest I, 2. satır); **buga** 'geyik' (Uybat VI, 1. satır)

Uygur Türkçesi döneminden kalma metinlerde, besin maddesi olarak **et** geçer (TTI 15; Alt. gr.); ayrıca, 'mezbaha' anlamında **etlik** sözcüğü bulunmaktadır (TTIV 45).[52]

XI. yüzyılda Türkçenin sözvarlığını ayrıntılarıyla ortaya koyan **Kâşgarlı**, bize, etle ilgili terimler, pişirme ve etli yemekler üzerinde önemli bilgiler vermektedir. Divan'da geçen ve aşağıya, bir bölümünü aldığımız sözvarlığı öğeleri, o yüzyılda –öncesinde ve sonrasında olduğu gibi– Türklerin beslenmesinde etin yerini belirleyecek niteliktedir, sanıyoruz:

Pışıg et 'pişmiş et' (III 23); **boş et** 'pörsümüş et' (III 124), **yiğ et** 'çiğ et' (III 149), **süllüg et** 'iyi pişmemiş et' (III 134), **toñ et** 'soğukta kalmış, donmuş et' (III 356), **kedrim et** 'derisi yüzülmüş et' (III 484), **yazok et** 'pastırma' (III 16)[53] gibi tamlamaların yanında, etle ilgili şu sözleri de buluyoruz:

Et şışka takıldı 'et şişe dizildi' (II 174), **et tıncıdı** 'et koktu' (III 276), **et yıdhlandı** (a.a; III 110), **et söklündü** 'et kebap edildi' (II 248), **et kaklatmak** 'eti kurutmak' (II 348), **söklünçü** 'kebap' (II 309), **sögüş** 'kebaplık oğlak ya da kuzu' (I369). Öte yandan, kesim için beslenen koyuna **etlik koy** ya da **etlik** (I 101) adı veriliyor; 'kas, adale' anlamına **kuñ et** terimi (III 358) kullanılıyordu.

Oğuz Kağan Destanı'nın, Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonraki versiyonunu içeren biçimi, bilin-

52) Aynı dönemde **et** sözcüğü için ayrıca bkz.; A. Y. III-5, 163, 2; Ölmez-Röhrborn Xuanzang III, 785 (20).

53) Kâşgarî, sözcüğün **yaz ok ye** sözünden alındığını, 'baharda ye!' demek olduğunu, ilkbaharda hayvanlar zayıfladığı için pastırması olanların bundan yararlandıklarını belirtir (a.y.).

diği gibi Reşîdü'd-din'in Câmiü't-Tevârih adlı yapıtının 2. cildinde bulunmakta, Oğuzların, Türklerin tarihine ayrılan bu ciltte konumuzla ilgili sayfalara da rastlanmaktadır: Oğuz Kağan'ın yaptırdığı Yenikent'in hâkimi **Irkıl Hoca**, Oğuz'un, her birinin 4 oğlu olan 6 oğlunun, toplam 24 kişinin sonradan birbirleriyle çekişmemeleri için bir çözüm yolu bulur: Onların her birine birer damga (atlara vurulmak üzere) verildikten sonra yapılacak bir toy'da kesilecek 2 at, boylar arasında, uygun biçimde **ülüş** 'pey, hisse' olarak dağıtılacaktır.[54] Kesilen her at 12 parçaya ayrılacak, atlardan biri Bozok'lar, öteki Üçok'lara bölüşülecektir. "Boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan sırt omurgası ve her bir sağ kol, padişahın ve milletin hissesi olacaktır." (Z.V. Togan yayını, 1972:49-52)

Bu kayıtlar, Türklerde öteden beri var olan ve bugün, özellikle Anadolu dışındaki Asya lehçelerinde yaşamakta olan bir beslenme maddesini, at etini işaret etmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi ürünlerine geldiğimizde aynı konuda başka kayıtlarla da karşılaşıyoruz: Dede Korkut öykülerinde, özellikle hanların verdikleri toylarda, çağrılılara sunulan yiyeceklerin başında et gelmekte, koyun ve sığırdan başka at ve deve etleri de kesilerek sunulmaktadır. Örneğin aynı kitaptaki Dirse Han Oğlu öyküsünde Dirse Han'ın eşi, çocuklarının olması için Han'a "ulu toy eylemesini", attan aygır, deveden buğra (erkek deve), koyundan koç kesmesini, "tepe gibi et yığıp" "göl gibi kımız sağdırmasını" söyler (Drs. 14). Aynı öyküde Bayındır Han'ın verdiği toyda oğlu kızı olmayan beyler, kara keçe serili otağlarda ağırlanmakta, önlerine "kara koyun yahnisi" konmaktadır ki, bunun pek beğenilen bir yemek olmadığı anlaşılıyor (Drs. 10). Dirse Han'ın oğlunun cesaretini ve gücünü gösterdiği olaydan (boğayı yenmesinden sonra) Dede Korkut, çocuğun babasına ona

54) Aynı yapıtta Irkıl Hoca'nın yaşça büyük kardeşlere **Bozok,** küçüklere **Üçok** adını, onların boylarına da **Bayat, Kızık, Çepni, Kınık**... adlarını verdiği belirtilir; bu boylar üzerinde bilgi verilir. (Z.V. Togan yayını [1972]:50-52)

armağanlar vermesini öğütler. Verilmesi istenenler arasında "ağayıldan (koyun sürüsünden) tümen koyun bulunmakta, bunun **şişlik** olması istenmektedir (Drs. 18).[55]

Eski dönemlerden kalma birçok kaynakta, etle ekmek, üstün tutulan bir yiyecek olarak anılır. Örneğin XV. yüzyılda,

Et ne denlü arık (zayıf, cılız) olsa
etmek üstünde yaraşur (Ata. 130)

biçiminde geçen atasözü XVI. yüzyılda,

Ki et olursa her ne denlü lâgar
yaraşur ekmek üstinde (Güvâhî, H. 463)

sözleriyle saptanmakta, bugün de yaşadığı belirtilmektedir (bkz. Aks. 951). Bir başka atasözünde ise ekmekle etin 'erkek, kahraman ve Tanrıya ermiş kimse' anlamına gelen **eren**'lerin yiyeceği olduğu anlatılıyor:

XVI. yüzyılda: Erenler öyünüdür etmek ü et
(Güvâhî, H. 1407)

Daha önceki yüzyıla (XV. yüzyıl başlarına) ait olan, **Süleyman Çelebi**'nin Mevlid'inde (Ayasofya nüshası, s.21; bkz. Tar. S. III 1564) şu beyitle karşılaşıyoruz:

Mustafa aşkında ol komuştu baş
Yedirirdi et ü ekmek dürlü aş

Öte yandan, daha XI. yüzyılda, Divan'da geçen ve insanın (bu sözde insan etinin) sağlıklı iken değerli olduğunu anlatan,

Kişi eti tirigle tatır (tatlıdır) (III 257)

sözü zamanla değişerek XV. yüzyılda şu biçimde görülmektedir:

Eşek eti dirile tatludur (Ata. 474)

---

55) Burada geçen **ağayıl** sözcüğü, Gökyay yayınında (s.158) 'ağıl' olarak açıklanıyor; Ar. **ağıl**'ın çoğulu olması olasılığına değiniliyor. Tezcan (2001:77) ise bunun olabileceğini belirttiği gibi sözcüğün bir lehçe öğesi ya da bu oğuznameleri anlatan ozanın türettiği bir **idiolecte** (bireysel dil) ürünü olabileceğini de kaydeder.

Anadilimizin sözvarlığı incelendiğinde, **et** sözcüğünü içeren atasözlerimizden bir bölümünün bir benzetme, bir aktarma ürünü olduğu görülür. XI. yüzyılda, Divan'da geçen ve soyut bir kavramı somutlaştırarak anlatan,

Etli tırñaklı edhirmes (ayrılmaz) (I 177)

sözü bunlardan biridir. Bugüne,

Et tırnaktan ayrılmaz

biçiminde gelen atasözümüz, aile bireyleri özellikle de kardeşler arasındaki ilişkilerin –zaman zaman bozulsa da– kopmayacağını anlatmaktadır. Bugün, ölçünlü dilde,

Etle tırnak arasına girilmez (Aks. 948)

biçiminde yaşayan atasözümüzün XV. yüzyıldaki derlemede,

Et ile tırnak arasına giren yiyüp çıkar (Ata. 240)

olarak geçtiğini görüyoruz ki, aşağı yukarı aynı deneyimin, gerçeğin anlatımıdır, sanıyoruz.

İnsan eti ağırdır

biçiminde yaşayan söz de konuyu somutlaştırarak anlatan bir örnektir. Bununla dile getirilmek istenen, bakmakla yükümlü olunmayan bir kimsenin, bir konuğun, bir kimseye ya da bir aileye yük olmaması gerektiğidir. Aşağıdaki örneklerde ise **et** sözcüğü bir araç olarak kullanılmıştır. Örneğin,

Her kuşun eti yenmez

sözüyle anlatılmak istenen, karşılaşılan bir kimse ya da bir durumdan çıkar sağlamanın, bir kimseyi istediği gibi kullanmanın olanağının bulunmadığıdır.

Ucuz etin yahnisi yavan olur

sözü de daha genel bir anlama yönelmekte, ucuz, kolay elde edilen şeylerden, beklenen yararın sağlanamayacağını anlatmaktadır.

Aşağıda, bir bölümünü verdiğimiz örneklerde ise **et** doğrudan doğruya kendi anlamında kullanılmıştır:

Et giren yere dert girmez
Balık demiş ki, etimi yiyen doymasın, avımı yapan onmasın
Kırk gün taban eti; bir gün av eti
Bir dirhem et, bin ayıp örter

Bu son sözde, **et** ile anlatılmak istenen, zayıf kimselerin daha güzel, çekici olmalarının biraz daha toplayarak sağlanabileceğidir.

Anadolu ağızlarımızın sözvarlığı incelendiğinde, etle ilgili atasözlerinin ölçünlü dile oranla daha zengin olduğu görülür. Bu sözlerde çoğunlukla etin temel anlamı kullanılmıştır. Birkaçına yer verelim:

Etin çiği et, hamurun (ekmeğin) çiği dert yapar
(Antalya, Ankara, Çankırı dolayları Bl. I; değişkesi Niğde, Amasya dolayları, a.y.)
Etin kanlısı, yiğidin canlısı
(Konya dolayları, a.y.)
Et kemiksiz, üzüm çöpsüz olmaz
(Tunceli dolayları, a.y.)
Et yiyenin eti yenmez
(Gaziantep, a.y.)
Et görmemiş, ciğere bayılır
(Muş dolayları, Bl. II)
Et vezir, ekmek padişah
(Zonguldak dolayları, a.y.)
Et ye su iç, bal gibi; bal ye su iç, yal gibi
(Kastamonu, Bl. II)

Anadolu ağızlarında gerçekten özgün ve ilginç bulduğumuz bir atasözüne de burada yer vermek istiyoruz:

Et yersen hayatın farımaz; çalgı dinlersen aşkın farımaz; kitap okursan dinin farımaz
(Hekimhan-Malatya Bl. I)

Burada geçen **farımak**, Anadolu'da yaygın bir eylem olup sözün derlendiği bölgede 'yaşlanmak, yıpranmak, zayıflamak' anlamındadır.

Türkiye Türkçesinin deyim varlığı incelendiğinde, ölçünlü dilde, **et**'in temel anlamında kullanıldığı örneklerle birlikte araç olarak, değişik kavramların anlatımında yer aldığı örneklerle de karşılaşılmaktadır. Örneğin insanların bedensel niteliklerini belirtmekte kullanılan **etli butlu, eti budu yerinde**; aşırı hareketli insanları anlatan **et can tutmamak** gibi örnekler temel anlamından yararlanıldığı deyimler iken birbiriyle çok sıkı ilişkileri bulunan insanların durumu **et tırnak gibi** benzetmesiyle dile getirilmekte; **etliye sütlüye karışmamak** deyiminde ise bambaşka bir kavram söze dönüştürülmekte, çevresindeki gelişmelere hiç ilgi göstermemeyi anlatan bir söz oluşturulmaktadır.

Anadolu ağızlarımızın zengin ve özgün deyim varlığı içinde de aynı nitelikteki örnekler bulunmaktadır. Örneğin **etken yiyip kemikken atmak** (Gaziantep ve Ankara dolayları, Bl. I); **etini aşırmak** 'aşırı düşmanlık göstermek' (Niğde dolayları, a.y.), **et deyi kaptın, balcan börkü çıktı**[56] (Gaziantep, a.y.); **etle deri, yemeyle diri** 'sağlığın beslenmeyle sağlanabileceği' (Fethiye-Muğla, Bl. II), **etli sütlü konuşmak** 'gelişigüzel konuşmak' (Fethiye-Muğla, a.y.) gibi deyimlerde **et** bir araç olarak kullanılırken **et olsun da leylek eti olsun** (Çankırı, Bl. I); **et alırlar dönge** (bir ağırlık ölçü-

56) Umulanın tersiyle karşılaşılan durumu anlatan bu sözde **balcan börkü**, 'patlıcanın yeşil, saplı bölümü' anlamına gelmekte, **börk** 'külah, takke' sözcüğünden yararlanılmaktadır.

sü) **ile; pişirirler yonga ile** (Akseki-Antalya, a.y.) gibi örneklerde temel anlamının devreye girdiği görülür.

Ekmekle etin beslenmedeki önemini ve en değer verilen besinler olduğunu gösteren bir deyim, **et üstünde ekmek** biçiminde, Bulancak-Giresun'dan derlenmiştir ki (Bl. II), doğrudan doğruya 'iyi, üstün, değerli' anlamını yansıtmaktadır.

SÜT VE SÜTLE YAPILAN YİYECEKLER

Süt

Türklerin, tarih boyunca, önemli bir besin maddesi olarak sütten yararlandıkları gibi, yoğurt, peynir gibi yiyecekleri ve bazı yemekleri de sütle yaptıkları, kımız adı verilen ünlü içkilerini kısrak sütünden hazırladıkları biliniyor.

Türkçenin en eski kaynakları incelenirken **süt** sözcüğüne ilk kez Uygur metinlerinde rastlanmakta (örn. A.Y. 621, 15; TT VII, 16), bu kaynaklardan bu yana, bütün Türk lehçelerinde, her dönemde, aynı sözcükle karşılaşılmaktadır.[57] (Yalnızca Yakutça **üt**, Başkurt lehçesindeki **höt** biçimleri sesçe farklılık gösteriyor.)

Karahanlı Türkçesinin zengin sözvarlığını, XI. yüzılda, bütün ayrıntılarıyla ortaya koyan Divan'da süt, değişik anlatım biçimleriyle yer almaktadır. Örneğin **süt kayuklandı** 'kaymaklandı' (III 197); **süt soguldu** 'çekildi' (II 138); **sütler koyluşdı** 'koyulaştı' (III 196); **tatındı süt** 'bol süt' (I 449); **bir sagım süt** 'bir sağmada alınan süt' (I 397)... gibi.

Divan'da geçen bir atasözü, insanlara kötülük eden kimselere bile iyilikle karşılık verilmesini öğütler:

Suv içürmesge süt ber (I 218)
(Su içirmeyene süt ver)

57) Türk dili bilginleri **süt**'ün kökeni üzerinde durmuşlar, Moğolca **sün** ile yakınlığını belirtmişlerdir (bkz. Clauson, Ety, D. 798; Doerfer, Türkmong, 771, H. Eren, Eti. S.). **Süt**'ün son sesindeki **–t**'nin Moğolca olduğu belirtilmiştir (örn. H. Eren, a.y.). Ancak bu konuda, özellikle **süt**'ün kökeni üzerinde kesin bir sonuca varılmış değildir.

Aynı yüzyılın önemli yazın ürünü Kutadgu Bilig'den iki beyite yer vermeden önce, bir noktaya değinmek istiyoruz:

Bilindiği gibi, bugünkü Türkiye Türkçesinde **süt,** aynı zamanda, insanın anneden emdiği süte dayanan bir aktarmayla, bir kimsenin soyunu, geldiği aileyi anlatmakta, **helal süt emmiş, sütü bozuk,** (birinin) **sütüne havale etmek** gibi deyimler oluşturulmaktadır. **Ananın ak sütü gibi helal olsun** dileğinde ise anne sütünün yüceltildiği görülür. İşte bu iki eğilim ve anlatım biçimi, Kutadgu Bilig'de de gözümüze çarpıyor:

> Örüñ süt bile kirse edgü kılık
> ölüm tutmagınça evürmez yorık (881)
> (İyi ahlak, ak sütle [ana sütüyle] birlikte girerse [edinilirse], o, ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz)
>
> Seniñdin kaçan kelge isiz yorık
> Örüñ süt bile kirdi edgü kılık (5881)
> (Senden ne vakit bir kötülük gelebilir;
> Sen bu iyi ahlâkı [ananın] ak süt[üy]le edinmişsin)

XIII. yüzyılda, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in Türkçe şiirlerinde **süt** ve 'doğuran hayvanların ilk sütü' anlamındaki **ağuz** (ağız) sözcüklerinin geçtiğini görüyoruz. Tanrıya ulaşma yolunda kendisinin iyi bir kılavuz ve **ağuz** olduğunu söylediği beyti şöyledir:

> Ol yola ben eyü kulavuzvan
> Sen binüm südüm iç kim ağuzvan
> (Mansuroğlu [1958]:I 18)

Bir başka beytinde ise insanların savaşı bırakmalarını, sütle bal gibi birbirlerine "karılmalarını" ister:

Koñ savaşı siz bu gün, şeytān başını dögüñ
Süd bigi u bal bigi ḫoş karıluñ bir bir ile (a.y. III 10)

Dede Korkut öykülerinde **süt** sözcüğünü içeren deyimlerle de karşılaşıyoruz. Örneğin birinin göğsünü sıkarak süt getirmeyi anlatan **sütün tartmak** (çekmek) (Drs. 19); 'memeye süt gelmesi' demek olan **sütü oynamak** (Drs. 137) deyimleri bunlar arasındadır. Dirse Han öyküsünde, Han'ın eşi Hatun, oğlunun avdan dönmemesi üzerine duyduğu büyük acıyla, süt damarının kesilmesini ister:

Kesilsün oğlan emen süt tamarum yaman sızlar
(Drs. 24)

Atasözleri varlığımızda, sütle ilgili örneklere rastlıyoruz. XV. yüzyılda,

Kuşa süt olsa, anasından olurdu (Ata., 468)

biçiminde saptanan atasözü, bir kimsenin gereksinmesinin karşılanmasını ancak, ona en yakın olan kişilerden bekleyebileceğini anlatmaktadır ki, günümüze kadar geldiği anlaşılıyor (Aks., 1528'de **Kuşa süt nasip olsa anasından olurdu** biçiminde yer alıyor). Yine XV. yüzyılda,

Südsüz inek milegen olur (Ata. 441)

sözleriyle yaşadığı belirlenen atasözümüz, sözcük değişimiyle bugün,

Sütsüz koyun meleğen olur (Aks. 1842)

biçiminde kullanılmaktadır. Bununla anlatılmak istenen, yeterli, yetenekli olmayan kimselerin, sürekli meleyen koyun gibi durmadan, durumdan, çevresinden yakındığı, her şeyde kusur bulduğudur. Bugünkü,

Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfleyerek yer

sözümüz ise Güvâhî'nin manzum öğüt ve atasözü kitabında (XVI. yüzyıl),

Sovuk suyı kimi üfürüp içer (H. 271)

biçimindedir.

Sütle giren huy, canla çıkar (Aks. 1840)

sözü ise yukarıda, XI. yüzyıldaki Kutadgu Bilig'de belirtilen bir gerçeği dile getirmekte, doğumda var olan huyun ölünceye kadar değişmediğini anlatmaktadır.

İnsanoğlu çiğ süt emmiş(tir)

sözüyle bambaşka bir gerçek yansıtılmakta, insandan, iyi davranışlarla birlikte kötü davranışların, vefasızlıkların da beklenebileceği söylenmektedir.

Anadolu ağızlarımızda yine, ölçünlü dildekilerden farklı atasözleriyle karşılaşıyoruz. Bu sözlerde de genellikle, süt veren inek ve koyunlardan yararlanılarak, insanlara ait nitelik ve davranışlar bir somutlaştırmayla aktarılmaktadır. Örneğin;

Süseğen (boynuz vuran) ineğe Tanrı
boynuz vermez (Silifke, Bl. II)

ile

Sütlü inek süsken (aynı anlamda) olur
(Isparta Bl. I)

değişkesi, bunlardan biridir.

Süt veren ineğin memesi kesilmez (Gürün, Bl. I)

ile

Sütlü koyunu sürüden ayırmazlar (Van, a.y.)

sözleri de kendisinden yararlanılan insanları kastetmektedir. Aynı kavrama dayanarak, kendisinden fayda sağlanırken hoş tutulan, bir yararı dokunmadığı zaman kötülenen kimselerin durumu, yine sağmal inek imgesine başvuran anlatımla, şöylece dile getiriliyor:

Sütlü iken sağdın sütümü,
Sütsüz iken koca domuz koydun adımı
(Silifke, Bl. II)[58]

58) Bl. II'nin Deyimler Bölümünde yer alan bu sözün ilk tümcesinde geçen **sağdın** sözcüğü, kitapta **sağdım** biçiminde verilmiştir ki, bir dizgi yanlışı olduğu düşüncesiyle biz, yukarıdaki biçimi yeğledik.

Peynir

Sütle yapılan yiyeceklerden söz ederken, adı çoğu kez, ekmekle birlikte anılan peynire de değinmek gerekiyor.

Farsçadan alınan **peynir** (<Far. penīr) sözcüğü Türkçeye girmeden önce Türkler bu yiyeceğe **uyutma** adını veriyorlardı. XI. yüzyılda, Divan'da **peynir** sözcüğü görülmemekte, 'yaş peynir, taze peynir' anlamında, **udhıtma** biçimiyle (d>y değişiminden önceki biçim) karşılaşılmaktadır: **Ol udhıtma udhıttı** 'o, peynir yaptı'. Burada, yoğurt yapmak üzere sütü mayalayarak dinlendirme işlemine, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde, bugün de **uyutmak** dendiğini, bir peynir çeşitine Mustafakemalpaşa-Bursa'da **uyuşuk** adı verildiğini (bkz. Derl. S. IX) belirtmek gerekiyor. (Ayrıca, **yoğurt** konusuna bkz.)

Yine Divan'da, Türklerin peynir çeşitlerini adlandırdıklarına ilişkin başka kayıtlar da vardır.[59] Yağı alınmış yoğurttan yapılan peynir **kurut** adıyla anılmakta (I 358), Kutadgu Bilig'de de peynirden söz edilmektedir (4442).

Anadolu ağızlarımızda peynire ilişkin özel terimler de bulunuyor: Afyon, Burdur, Sivas, Kırşehir illerinde, yağlı ve süzülmüş yoğurttan yapılan ve kışa saklanan bir peynir türüne, katık olmasından hareket edilerek **akçakatık** adı verilmekte (Derl. S. I), sulu peynire Mudurnu'da **cılpık** denmektedir (a.y. III). Erzurum'da peynir suyu **şücük (süyük)** adıyla anılmaktadır.[60]

Bugün, ölçünlü dilde yaşayan,

Lafla peynir gemisi yürümez
Peynir ekmek hazır yemek

59) Türklerde peynir konusunda ayrıca bkz. Ögel, s.g.y. IV:29 ve ötesi.

60) Anadolu dışındaki lehçelerde bugün, peynire **irimşik** (Kazak), **pişlik** (Özbek) gibi adlar da veriliyor (Bkz. T. Lehç., S.). H. Eren (Eti. S.) **peynir** sözcüğünün dar bir alanda kaldığını belirtir.

gibi atasözlerimizin yanı sıra **kediye peynir tulumu, peynir ekmek gibi gitmek** 'çok satılmak' gibi deyimler de vardır. Anadolu ağızlarında ise,

Peynirin iyisi, tulumun kıllısından olur
(Maçka-Trabzon, Bl. II)

Peynir yiyen suyu bulur
(Niğde, Bl. II)

atasözleriyle karşılaşıyoruz.

Yoğurt

Türklerin dünyaca tanınan yiyeceği olan yoğurt gibi, adı da pek çok dile girmiştir. Hemen bütün Avrupa dillerinde kullanılmakta, kuzeydeki İsveç'te bile (**yoghurt** yazımıyla) dile yerleşmiş bulunmaktadır (bkz. Sv.-Tu.Lexikon).

Türkçenin çeşitli lehçelerinde **yoğurt**'un yanı sıra **gatık** (Azer.), **katık** (Özbek), **ayran** (Kazak ve Kırgız) sözcükleri de aynı kavramı karşılamaktadır. Türkçenin en uzaklarda, Sibirya'da kalan lehçesi Yakutçada bile –y>s değişimiyle– **suorat** biçimiyle bugüne kadar gelmiştir.[61]

Yoğurt sözcüğünün kökeni üzerinde duran Türkologlar, onun genellikle **yuğur-** eyleminden geldiğini kabul ederler (örn. Clauson, Ety. D. 905; H.Eren, Eti S. 455-456). Ancak bizce, yoğurdun yapılışı göz önünde bulundurulursa, anlambilim açısından yoğurmak eylemiyle bağdaştırılması güçtür.

Türkçenin en eski dil ürünleri incelendiğinde **yoğurt**'un **yurgurt, yogrot** biçimlerinde, Uygur metinlerinde yer aldığı görülmektedir (bkz. Heilkunde I 45; TT VII 26).

61) B. Ögel'in, kültür tarihimizle ilgili, geniş oylumlu kitabında, "Yoğurt ve Yoğurtla İlgili Meseleler" (IV [1991]:19-35) bölümünde bu yiyeceğin türleri ve onunla yapılan yemekler üzerinde geniş bilgi verilmiştir.

Yoğurtla ilgili en çok dil gerecini, yine XI. yüzyılda, Divan'da buluyoruz. Bu kaynakta, hem yoğurtun niteliklerine, hem de türlerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Hemen belirtelim ki, sütü mayalayarak dinlenmeye bırakma işlemi **uyutmak** eylemiyle anlatılıyordu. Örn. **ol yogurt udhıttı**, 'o; yoğurt uyuttu, yaptı' (I 208) anlamındaydı. Sulu yoğurt, **suvuk yogurt** (III 164) tamlamasıyla anlatılıyor, yoğurtun koyulaşması ise **koyulmak** eylemiyle dile getiriliyordu (III 190). Su katarak sulandırmaya **sütgermek** deniyor (II 189), bugün **çökelek** ya da **keş** adı verilen ve yağsız yoğurttan yapılan peynir, **kurut** adıyla geçiyordu (II 15).

Burada, Divan'da da geçen ve yoğurt yapımıyla ilgili olan **uyutmak** ve 'maya' anlamındaki **tamızlık** (bugünkü **damızlık**) terimleri üzerinde, ayrıca durmak gerekiyor:

Sütün pişirilip ılındırıldıktan sonra maya katılarak bekletilmesi işlemi **uyutmak** olarak adlandırılıyordu. XV. yüzyılda derlenen,

Tamuzlıksuz yoğurt uyumaz (Ata. 81)

atasözünde de geçen, Dede Korkut Kitabı'nda da (Drs. 105) rastlanan bu eylem, bugünkü Anadolu ağızlarımıza kadar, çeşitli türevleriyle gelmiştir. Batı, İç ve Kuzey Anadolu'da, yoğurt yapmak üzere sütü mayalamak **uyutmak** olarak anlatılırken sütle yapılan bir yemeğe **uyutma** denmekte, Kastamonu'da yoğurta, **uyun** adı da verilmekte, **uynuk**, 'süt kesiği, ayran, kaymak' anlamlarına gelmekte, 'mayalamak' için ayrıca, **uyundurmak** kullanılmaktadır (hepsi için bkz. Derl. S. XI).

Bugün, ölçünlü dilde özellikle atlar, büyük ve küçükbaş hayvanların üretilmesi konusuyla ilgili olarak adı anılan **damızlık**, Türkçenin en eski dil öğelerinden biridir, 'damlatmak' anlamındaki **tamızmak** eyleminin türevidir. Bu eylem, Uygur metinlerinde (örn. Heilkunde, II 12), Karahanlı döneminde (örn. Divan, II 86) ve daha sonraki kaynaklarda

yer alıyor. Genellikle süt, pekmez gibi besinlerin yapımında yararlanılan ve damlatma yoluyla kullanıldığı için bu adı alan **damızlık**, Farsçadan alınan **maya**'nın (<māye) genelleşmesiyle ölçünlü dilde anlamca başkalaşmıştır. Buna karşılık Anadolu ağızlarında çok yaygın bulunmaktadır (bkz. Derl. S. IV); 'mayalamak' yerine de **damızlık çalmak** terimine (Gaziantep, a.y.) rastlanıyor. Ağızların türetme gücünün bir başka örneği olarak yoğurt mayasına **çalacak, çalgaç, çalgı** adlarının da verildiğini, bu sözcüklerin Afyon, Denizli, Eskişehir... yörelerinde kullanıldığını görüyoruz. (Derl. S. III) Yine özel bir terim olarak **çirmiklenmek** eylemi de bulunuyor ki, yoğurtun mayalandıktan sonra pul pul olmasını anlatıyor (Tokat, a.y.).

Hiç kuşku yoktur ki, kentte yaşayanlarla kırsal alanda, tarım ve hayvancılıkla uğraşanlar arasında, çeşitli bitkisel ve hayvansal ürünler ve bunlarla yapılan yiyeceklerin türlerini tanıma, adlandırma bakımından her ülkede ayrımlar vardır. Bu ayrımlar, sözvarlıklarına da yansır.

Anadolu'da, sütle ilgili sözvarlığında olduğu gibi, yoğurtun niteliklerine, türlerine ilişkin, ölçünlü dilde bulunmayan oldukça geniş sözcük-terim varlığıyla karşılaşıyoruz. Burada birkaç örnek verelim:

Kaymağı alınmış, yağsız sütten yapılan yoğurt, Sivas, Kayseri dolaylarında, Konya'da **iğdiş yoğurt** adıyla anılmakta (Derl. S. VII), hayvanlarla ilgili bir kavramın aktarılmasıyla oluşturulan bir terimin yanında, aynı nitelikteki yoğurt Safranbolu'da **dinga yoğurdu** biçimindeki terimle adlandırılmaktadır. (a.y. IV) Ölçünlü dilde **ekşimik** denen süt ürününe Edirne'de **gıllıgıdık** adı verilmekte, yağlı sütten yapılan yoğurt Afyon'da **akkatık** adını almakta, bu sözcük, Ankara dolaylarında kaymağı anlatmaktadır (a.y. VI ve I). Tuzlanmış torba yoğurduna değişik yörelerde **perküten, peşgiden** den-

mektedir (a.y. IX). Anadolu'da yoğurtun **may** (Konya), **manak** (Yatağan) gibi adları olduğu da görülüyor (a.y.).

İçinde yoğurt sözcüğünün geçtiği atasözlerimiz incelenirse, bu sözlerde bu kavramın, asıl anlatılmak istenen gerçeği dile getirmekte bir araç olduğu görülür. Tıpkı, "Sütten ağzı yanan..." örneğinde olduğu gibi şu örneklerde de aynı eğilim vardır:

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır (Aks. 1159)
Kimse, yoğurdum kara demez[62]
Zemheride yoğurt isteyen, cebinde bir inek taşır. (Aks., 2093)
Ekmekten kaşık olur ama, her yoğurdun hakkına değil (a.y. 449)

Anadolu ağızlarımızdaki atasözlerinde de bu nitelik göze çarpıyor:

Süzme yoğurdun ezmesi, dünürlükte yalan düzmesi (sevaptır) (Ünye, Bl. II)
Yoğurdu tuz, insanı söz öldürür (Emirdağ, Bl. I)
Yoğurt dökülür, yeri kalır; ayran dökülür, neyi kalır? (Van, Bitlis, a.y.)

Ayran

Yoğurttan söz edilirken, yoğurtun sulandırılmasıyla yapılan ve Türkiye Türkçesinde **ayran** adı verilen içeceğe de değinmek gerekiyor. Belirtmeliyiz ki, Türkiye dışındaki lehçelerde bu adın 'yoğurt' anlamında da kullanıldığı görülmek-

62) Ö.A. Aksoy'un "Kimse yoğurdum ekşi demez" biçiminde saptadığı (Aks. 1430) bu sözün yaygın biçiminin, bizim gösterdiğimiz olduğunu sanıyoruz.

tedir (Kazak, Kırgız, Tatar lehçeleri). Ancak, sözcüğü, bizde olduğu gibi **ayran** (Azeri, Kazak, Türkmen, Uygur) ve **eyren** (Özbek, Tatar lehçeleri) biçiminde kullananlar da vardır.

Ayran sözcüğünün oldukça yeni kaynaklarda görüldüğünü söylemeliyiz. İlk kez Divan'da (I 120) kısaca yer alan sözcüğün kökeni konusuna Clauson tarafından değinilmekte, yazar, sözcüğün **adır-** (ayır-) eyleminden türetilmiş olma olasılığından da söz etmektedir (Ety. D. 276). **O.Ş. Gökyay, Radloff**'un "Aus Sibirien" adlı kitabından aktararak, Altaylılarda, sağılır sağılmaz kaynatılarak tulumlara doldurulan ve ekşimeye bırakılan inek sütünün **ayran** adını aldığını belirtmekte, içilme yollarını ve ayranla yapılan yemekleri anlatmaktadır (1973:CDXII-XIII). Burada verilen bilgiler, İbnü Mühennâ Sözlüğü'nde (166; Taymas, S. 14) verilenlere de uymakta, aynı kaynakta, Kıpçakçada ekşi süte **ayran** dendiği de eklenmektedir.

Burada hemen, Anadolu'da, ayrana ilişkin sözcükler de anımsanmakta, bu konudaki özel terimler de akla gelmektedir ki, birkaçına değinmeden geçemeyeceğiz:

Değişik bölgelerde çok yaygın olarak 'ayran' anlamında kullanılan **çalkama** (Derl. S. III), 'çok sulu ayran' anlamındaki **gövertme** ve **gövertmeç** (a.y. VI), yine 'sulu ayran' demek olan **mırmırık** (a.y. IX), ekşi olmayan ayranı anlatan **ımırkı** (a.y. VII), 'kesilmiş ayran' anlamındaki **tutma** (a.y. X) bunlar arasındadır. Öte yandan **ayran aşı** 'yarma katılarak yapılan ayran çorbası' (a.y. I), **ayran böreği** 'cıvık hamurla yapılan bir börek' (a.y.) gibi yemek adlarıyla **ayran ağızlı** 'boşboğaz', **ayran geven** 'sersem, geveze', **ayran gönüllü** 'maymun iştahlı', **ayransız** 'fakir, çirkin' (hepsi Derl. S. I) gibi deyimler, Türklerde ayranın günlük yaşamdaki yerini ve deyimleştirmedeki rolünü de ortaya koymaktadır.

Ölçünlü dildeki birkaç atasözünün[63] yanısıra Anadolu ağızlarındaki özgün sözler içinden şu örnekleri de vermeden geçemeyeceğiz:

Bildiğin ayranı bilmediğin yoğurda değişme
(Elazığ ve Malatya dolayları, Bl. I)

Ayrandan aşağı katık olmaz
(Adana dolayları, Gaziantep, a.y.)

Komşu, komşudan huy kapar; ayranına su katar
(Ordu, Malatya, Çanakkale, Tunceli dolayları, a.y.)

Artvin dolaylarından derlenen şu deyim de dikkati çekiyor:

Ayranı ekşimez olmak 'geniş yürekli, vurdumduymaz olmak' (Bl. II).

Bu kısa açıklamalardan sonra Türklerin içkileri konusuna değinebiliriz

63) Bunların arasında şu örnekler de vardır:
Ayranım ekşi diyen olmaz
Ayranı yok içmeye, atla gider s....ya.
Deyim olarak **ayranı kabarmak** ve **ayran içmeye geldik; ara açmaya gelmedik** örnekleri belirtilmelidir.

İÇKİLER

Kımız

Tarih boyunca, Asya'nın her köşesinde Türk boylarınca yapılıp içilen geleneksel Türk içkisi kımız gibi, adı da dilin bütün lehçelerine yerleşmiştir (bugün, bütün lehçelerde **kımız**, Türkmencede **gımız**). Ayrıca Farsça, Moğolca ve Rusçaya da geçmiştir.

Kısraklardan sağılan sütün mayalanıp tulumlarda bekletilmesiyle oluşturulan bu içki, Asya topraklarında bugün de yaygın olarak kullanılmaktadır.[64] Örneğin, kentlerde yaşayan Kazaklar da konuklarına bu içkiyi sunmakta, konuk ayrılacağı zaman, bir ayrılma töreni olarak kımız içirmektedirler.[65] **A. İnan,** bir incelemesinde, Kırgızların ünlü Manas destanında geçen **aş** töreni üzerinde bilgi vermekte, Köktürklerde, ölen için yapılan **yoğ**'a benzeyen bu törenlere çağrılıların da kımız ve azık getirdiklerini belirtmektedir (1987:121). **İnan,** bir başka yayınında da aynı destanda, ölünce kımızla yıkanmasını vasiyet eden bir handan söz edildiğini kaydediyor (1954:181).

Kımızın Türklerde bu ölçüde yaygın olmasına karşın, elimizdeki kaynaklara bakıldığında onun ilk kez XI. yüzyılda Divan'da yer aldığını görüyoruz (I 365). Aynı yapıtta (II

64) Kımızın hazırlanma özellikleri, türleri üzerinde O.Ş. Gökyay, çeşitli kaynaklardan, bu arada, İnan ve Uluğtuğ'un yayınlarından yararlanarak bilgi vermektedir (1973: CDXIII-XIV). Geniş bilgi için bkz. Ögel 1991:59.

65) Aynı geleneğe biz de Almaata'da, bir kurultay dolayısıyla bulunurken (Haziran 1990) tanık olduk.

12) **Er kımız pışdı** "adam, olması için kımız tulumunu salladı" kaydı geçmekte, kımızın kekremsi tadına dayanılarak ekşi elmaya **kımız almıla** denmektedir (a.y. I 365).

Öte yandan, **kımız kurlandı** sözü (I 197), bekletildiği kapta meyve olduğu için kımızın ekşidiğini anlatmaktadır. Aynı yüzyılda, Kutadgu Bilig'de (4442) kımız yalnızca, hayvancılıkla uğraşanlar sayesinde kımız, süt, yağ gibi şeylerin sağlanabildiği anlatılırken anılmaktadır.[66]

Eski Anadolu Türkçesi ürünleri incelendiğinde yine aynı içkinin geçtiğini, özellikle şölenlerde kımızın bol bol tüketildiğini görüyoruz. Dede Korkut öykülerinden birinde, çocuğu olmayan Han'ın eşi Hatun, eşinden "ulu toy" eylemesini, hayırlı işler yapmasını ister; okunacak dualarla da muratlarına kavuşacaklarını söyler. Verilecek şölen için "**tepe gibi et yığıp göl gibi kımız** sağdırmasını" da istemektedir (Drs. 14, 15).

XIV. yüzyılın dil açısından zengin ve özgün yapıtı, **Hoca Mesud Bin Ahmed**'in Süheyl ü Nevbahar'ının bir Farsça öyküden çevrildiği bilinmektedir. Ancak, bu Farsça metin elde bulunmamakta, kimi Türkçe öğelerin yapıta, doğrudan doğruya **Hoca Mesud** tarafından konduğu olasılığı yüksek görülmektedir. Örneğin, aşağıya aktardığımız parçada Türklere özgü **kımız**'ın ve **boza**'nın geçtiğine tanık olunuyor:

> Oturdular içkiye kuruldu bezm
> Durup gitmeğe etmedi kimse azm
> Döküldü süci vü kımız ü boza
> Ki her biri bir akl evini boza.
>
> (Dehri Dilçin nüshası, s. 132; bkz. Tar. S. IV: 2488)

66) **Kımız** sözcüğü için ayrıca bkz. Clauson Ety. D. 629. Kit. İdr. (24) ve İbn. Müh. (161) yapıtlarında da **kımız** geçer.

Burada, dikkati çeken bir özelliğe değinmeden geçemeyeceğiz:

At sürülerinin yetiştirildiği geniş Asya bozkırlarında çok yaygın olan kımızın yerini, Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra, yavaş yavaş şarabın aldığı –aşağıda değinileceği gibi– Türklerce tanınıp kullanılan şarabın ve **süci** sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde daha yaygın olduğu görülüyor. Aynı dönem dil ürünleri arasında bulunan hekimlik kitaplarında (örn. Müfredât-ı İbn-i Baytar çevirisi) kımız, daha çok, kimi hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılan ilaçlar arasında geçer. Sultan Veled'de, Tasavvuf ilkeleri doğrultusunda Tanrı sevgisini işleyen Yunus'un şiirlerinde **şarap** ve **süci** geçmekte, Yunus Emre Tanrı sevgisini **aşk şarabı** (örn. Yunus Emre Divanı, Timurtaş yay. 1972:47) tamlamasıyla da dile getirmekte; **süci içip esrimek**'ten söz etmektedir (örn. a.y. 526).

Bugün, ölçünlü dilde olduğu gibi, Anadolu ağızlarında da **kımız** sözcüğünü içeren dil gereçleri yok gibidir. Ağızlarda rastladığımız **kımız** sözcüğü ise şu değişik anlamlara geliyor: 1. Temmuz ayında, çobanların taşı ısıtıp batırarak pıhtılaştırdıkları süt (Kayseri dolayları); 2. Pişirilmiş sütle "ağız" karışımı (Dinar); 3. İyi tutmamış yoğurt (Eğirdir) (Derl. S. VIII).

Şarap

Arapça kökenli olup 'içilecek' anlamına gelen **şarap** (<Ar. şerāb) sözcüğünün Türkçeye, sonradan girdiği anlaşılıyor. Aynı anlamdaki **bor** sözcüğü de yine yabancı kaynaklıdır ki, buna, aşağıda değineceğiz.

Elimizdeki en eski kaynaklar incelendiğinde, Türklerin öteden beri kımızı olduğu gibi, şarabı da tanıyıp kullandıkları, bunun için de aynı zamanda 'tatlı' anlamına gelen

süçig sözcüğünden yararlandıkları anlaşılmaktadır.[67] **Süçi-** eyleminin türevi olan **süçig** ilk kez Orhun yazıtlarında, Çinlileri niteleyen satırlarda, 'tatlı söz' demek olan **süçig sab** tamlamasında (KTG 5) göze çarpmakta, Uygur dönemi metinlerinde de (örn. Heilkunde II 24, 47) geçmektedir.

Karahanlı dönemine geldiğimizde **süçig** hem 'tatlı', hem de 'şarap' anlamındadır.[68] Divan'da, şarap kullanımıyla ilgili kayıtlara da rastlanıyor (**Süçig anı esürtti** 'şarap onu sarhoş etti' [I 427] ve **süçig aşıg sïndürdi** 'şarap yemeği sindirdi' [III 397] gibi).[69] Aynı dönemde, Kutadgu Bilig'de **süçig** yine her iki anlamda kullanılmakta, şarabın zararlarına dikkati çeken beyitler de bulunmaktadır:

Kalı içtiñ erse esürgü süçig
Köñül sırrı açtı çıkardı içig (5658)
(Eğer, sarhoş edici şarabı içersen gönül
sırrını açar; içindekileri çıkarırsın)

Karınka süçig kirse çıkrur sözüg
Bu çıkmış söz ök yandru örter özüg (2656)
(Şarap mideye girerse sözü dışarıya çıkarır;
bu söz de tekrar kendini yakar)

Anadolu'da yeni bir yazın dilinin, Eski Anadolu Türkçesinin başlangıç döneminde, XIII. yüzyılda **Sultan Veled**'in Türkçe şiirlerinde sözcük **süçü** biçiminde, çok sık geçer. Tasavvuf ilkeleri doğrultusunda, Tanrı'ya bağlılığın, Tanrı sevgisinin şarap gibi, insanı kendinden geçirdiğini, insana mutluluk verdiğini söyleyen şair bir beytinde Tanrı'ya şöyle sesleniyor:

67) Bu sözcük için bkz. Clauson, Ety. D. 796.

68) Divan'ın Besim Atalay çevirisinde sözcük, **süçik** biçiminde verilmekte, 'tatlı, tatlı nesne' anlamı iki yerde (I 154 ve I 338) geçerken 'şarap' anlamına çok daha sık (örn. I 282, I 373, III 408...) rastlanmaktadır.

69) Aynı kaynakta, bir aşk şiirinden alıntı da vardır (III 131-132); sevgili, "sürahi ve kadeh hazırlandı" sözüyle davet edilir.

Süçü içevem süçü, delü olavem delü
Nem var verevem yele, sini dutavam bir gün
(Mansuroğlu, 1958:32)

Daha birçok beytinde şaraptan söz eden **Sultan Veled**, cennette içilen cennet şarabı (tahūr) için de şöyle diyor:

Ol süçüden kim tahūr oldı adı
Teñri Kur'ānda adın eyle dedi (a.y. s.29)

Yunus Emre, yine Tasavvuf düşüncesi doğrultusundaki güçlü şiirlerinde, Divan'ında, birçok yerde şaraptan söz etmekte, Tanrı'nın kendisini çağırdığını şöylece dile getirmektedir:

Ol dost bana gelsün dimiş
Sundum kadeh alsun dimiş
Aldum kadeh içdüm şarāb
Ayruk gönlüm ölmez benüm
(Yunus Emre Divanı, Timurtaş yayını, 1972:113)

Şarabın bir simge olarak kullanılmadığı metinlerde, onun verdiği sarhoşluk anlatılır. Örneğin XIV. yüzyıl mesnevilerinden Işknāme'de şu beyitlere rastlanıyor:

Komaz aklı bozar süci buhārı
Gerek olsun İrākī ya Buhārī
(Yüksel yayını, 2731)

Yaturdı kendinden bīḫod ü bīhuş
Gören dirdi süciden oldı serḫōş (a.y. 5130)

Daha önce de değindiğimiz gibi, elimizin altındaki kaynaklar, Türklerin İslam dinini benimsemelerinden önce olduğu gibi, sonra da şarabı kullandığını ortaya koymaktadır. Ünlü Oğuz Kağan Destanı'nın İslamlıktan öncesine ait ver-

siyonunda Oğuz'un doğumundan söz edilirken, onun, annesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmediği, çiğ et, çorba ve şarap istediği anlatılmaktadır (Bang-Rahmeti yayını, 1932:1-2; satır 9-10).

Birçok yerinde, kahramanlarının Tanrı'ya ve Haz. Muhammet'e dua ettiklerinden, İslam dininin ilkelerine uyduklarından, namaz kıldıklarından söz edilen Dede Korkut Kitabı'nda, şarabın kullanıldığına ilişkin birçok kayıt da bulunmakta, Oğuz beylerinin altın kadehle "al şarap" içtikleri anlatılmaktadır. "Düğün" kavramı incelenirken değindiğimiz gibi, Oğuz Hanlarının düzenledikleri toy'larda ipek halılar serilmekte, şarap kapları, altın kadeh ve sürahiler dizilmekte, olağanüstü süslü ve güzel Hıristiyan kızları, katılanlara şarap sunmaktadır (Drs. 36).

Bu şölenlerden ikisinde (Salur Kazan öyküsü, Drs. 36 ve Kazılık Koca öyküsü, Drs. 202), kahramanlar, şarabın sertliğinden etkilenirler; "**Salur Kazan'ın alnına şarabın itisi çıktı**" ve "...**şarabın itisi başına çıktı**" sözleriyle anlatılan bu durumda ava çıkmak, sefere gitmek gibi, birden beliren istekleriyle harekete geçerler.[70]

Aynı kaynakta bir de ilginç sözle karşılaşıyoruz. Begil Oğlu öyküsünde (Drs. 240), Han'ına küsen Begil'in sözlerine Hatun padişahlara isyan edenlerin işlerinin rast gelmeyeceğini belirttikten sonra şöyle der:

"Aru köñülde pas olsa şarab açar" (a.y.)

S. Tezcan'ın (2001:325) bu sözde **pas** ile 'dert, keder, sıkıntı' anlamlarının anlatılmak istendiğini kabul etmesi, bizce yerindedir. Nitekim Hatun, onun ava gitmesini önerir; böylece sıkıntıdan kurtulabileceğini söyler. Biz ayrıca bu sözün, kadınların dilinde de bulunması nedeni ve söy-

70) Bir başka öyküde ise 300 yiğidin toplanıp sefere çıkmadan önce içki içtikleri, "beş gün yeme içme oldu" biçiminde anlatılır (Drs. 255).

lendiği ortam dolayısıyla bir kalıp söz ya da atasözü olabileceği kanısındayız.

"Şarap" kavramı Türkçede, uzun zaman, bir başka sözcükle daha anlatılmıştır: **Bor**. Yabancı kökenli olan bu sözcüğün Orta Farsça **bōr**'dan alındığı belirtilmektedir (Clauson, Ety. D. 354; Doerfer, II 780).

İlk olarak Uygur metinlerinde (örn. TT VII 37, 12) karşımıza çıkan **bor**'un **borçı** ve **borluk** gibi türevleri de vardı.

XI. yüzyılda, Divan'da bor'un yanı sıra **bor çöpi** 'şarap tortusu' (III 119) gibi öğelerle de karşılaşıyoruz. Kutadgu Bilig'de ise şarap içmenin zararlarını ortaya koyan, öğüt veren beyitler bulunmaktadır. (2655 ve 2658) Bunlardan birine şöylece yer verelim:

Bor içme bor içse barır er kutı
Bor içse bolur tilve munduz atı (2655)
(Şarap içme, içen insanın mutluluğu gider;
içenin adı deliye, budalaya çıkar)

Türkçede **şarap** ve **bor** sözcüklerini içeren atasözü ve deyimler azdır. Bunlardan biri, Divan'da geçen şu sözdür:

Bor bolmadhıp sirke bolma (III 121)
(Bor olmadan sirke olma)

Kâşgarlı, bu sözün, büyüklük taslayan çocuklar için söylendiğini belirtiyor. Bizce, bu sözle, herhangi bir işte, belli aşamaları geçirmeden olgunlaşılamayacağı, sabırlı olmak gerektiği yargısı da dile getirilmiş olabilir. Bu söze yakın bir atasözümüz de bugünkü ölçünlü dilde yaşıyor:

Şaraptan bozma sirke keskin olur (Aks. 1848)

Öte yandan, şarabın bir araç olarak kullanıldığı, ancak peşin parayla iş görmek gerektiğini anlatan,

Borca (veresiye) şarap içen iki kere sarhoş olur
(Aks. 548 ve 1961)

sözümüz de burada anılmalıdır.

Konuyu bitirmeden önce, şunu belirtmemiz gerekiyor: Türk şiiriyle, özellikle Divan şiirimizle ilgilenenler, bu kavramın, **şarap** sözcüğünün yanı sıra Far. **bāde** ve **mey**, Ar. **hamr** ve **sahbā** ile de dile getirildiğini, kimi metinlerde doğrudan doğruya 'içki' anlamında kullanıldığını göreceklerdir. Binlerce şiirde geçen bu yabancı öğeler üzerinde, ayrıca durmayacağız.

BARINMA VE ULAŞIM

"Ev"

Elimizdeki kaynaklar, Türkçenin en eski sözcüklerinden birinin **eb** (ev), en eski ikilemelerden birinin de **eb bark** (ev bark) olduğunu ortaya koyuyor.

Köktürk yazıtlarında **eb** hem yalnız, hem de **bark** ile birlikte geçmekte, **eb**'in çok anlamlı olduğu, 'çadır, ev, yurt, karargâh' anlamlarında kullanıldığı görülüyor.[71]

Yerleşim tarihi açısından incelenirse, Türk topluluklarının, boyların oturdukları evlerin, bir boyun hayvancılıkla uğraşan, mevsimine göre yaylak ve kışlaklarda yaşayan bir topluluk olmasına ya da yerleşik yaşama geçmiş bulunmasına göre farklılık gösterdiği anlaşılıyor.

Belli yapım yöntemleri ve gereçleriyle hazırlanan çadır biçimindeki evler, bugün hâlâ geniş Asya bozkırlarında, Kazaklarda, Kırgızlarda, daha birçok Türk boyunda ve Moğollarda kullanılmaktadır.[72] Ancak özellikle, yerleşik yaşamın genelleştiği Uygur döneminde, bugünkü anlamda evlerin yapıldığı, bunların çeşitli bölümlerinin bulunduğu anlaşılıyor. Uygur duvar resimleri, bugünküne benzer merdiven ve

71) Sözcüğün 'ev, yurt' anlamı için bkz. BKK 14, 'karargâh' için KTK 8 ve Tony, I, 6; **ev bark** kullanımı için de bkz. BKD 32, 34.

72) B. Ögel'in geniş oylumlu kültür tarihi incelemesinin 3. cildi (1991) Türklerde ev kültürüne ayrılmış olup Köktürklerden Osmanlılara kadar Türklerde ev, evin bölümleri, yapım gereçleri ve eşyası üzerinde ayrıntılı bilgi vermektedir. Biz, konuya yalnızca dil açısından değiniyoruz.

parmaklıkları bulunan, çitlerle çevrili bahçeler içinde yapılmış evleri göstermektedir.[73]

Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde eb'in yine çokanlamlı olarak kullanıldığı görülüyor (örn. A. Y. III:5:141/16'da 'zengin, varlıklı ev' anlamında **bay barımlıg ev** geçmekte, X. Zang Biyografisi'nde, III 739'da **öziñä oturgu äv** 'kendisi için oturacak ev' anlatımıyla karşılaşılmakta, başka anlamlarına da rastlanmaktadır).

Bark sözcüğüne gelince,[74] onun da tek kullanıldığında dahi çokanlamlı olduğu göze çarpıyor. Anlamlarından biri, 'ünlü kişiler, devlet adamları için yapılan anıt-mezar ya da türbe'dir. Orhun yazıtlarında, Kül Tigin ölünce, onun için böyle bir anıt-mezar yapıldığı, bu yapı için çeşitli süsleme sanatçılarının, taş ustasının getirildiği anlatılır (KTK 13). Bir başka satırda ise, aynı biçimde, içi ve ve dışı resim ve heykellerle süslenmiş bir yapıdan söz edilmektedir (KTG 12).

"Ev" imgesi, Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur yazısıyla yazılan ve Türklerin İslam dinini benimsemelerinden önceye ait olan versiyonunda da görülmektedir: Oğuz Kağan, gök tüylü ve gök yeleli kurdun kılavuzluğunda düşmana karşı sefere çıktığında büyük bir ev görür. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendir. Ev kapalıdır ve anahtarı yoktur (Bang-Rahmeti yay. s.228; 248-251. satırlar). Böyle bir imgedeki evin elbette, çadırla ilgisi yoktur.

Türkçenin XI. yüzyıldaki geniş sözvarlığını ortaya koyan Divan, verdiği örneklerle, aynı zamanda, Karahanlı döneminde oturulan evler konusunda da bizi aydınlatmaktadır. Bu kaynakta, örneğin çadır biçimindeki ev için

73) Gerek keçeyle sarılarak kurulan çadır-evlerin, gerekse kerpiç ya da pişmiş kerpiçle yapılan evlerin çeşitli özellikleriyle yapım gereçleri üzerinde ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, s.g.y.

74) Clauson (Ety. D. 359), bu sözcüğün addan ad olarak türediği, **ba:r** sözcüğüne dayandığı yolundaki düşüncesini "belki" kaydıyla veriyor.

kullanılması düşünülmeyecek **sıvamak** eylemi geçmekte, **ev suvaldı** 'ev sıvandı' (II 126) tümcesiyle evi nakışlarla bezemeyi anlatan **ev bezeldi** (II 131 ve 313) tümcesine rastlanmaktadır.[75] Bu konuda ilginç bir kayıt da "misafir odası" kavramının bulunması, buna, gelen gidenler kastedilerek **kelişlig barışlıg ev** denmesidir ki, Kâşgarlı bunu "konuk odası" olarak açıklıyor (I 370). Aynı zamanda, konuklar için ayrılan eve, şölen evine de **konukluk ev** dendiği belirtiliyor (I 504).

Divan'da, dört köşeli eve **törtgül ev** dendiğine değiniliyor (III 417). İlginç bir kayıt da **Ol maña ev bozuşdı** tümcesinde (II 99) göze çarpıyor. "O bana, çadır bozmakta yardım etti" olarak açıklanan bu tümce de o dönemde çadırda oturan kesimi de işaret ediyor, kanısındayız.

Aynı dönemin ürünü Kutadgu Bilig'de **ev** sözcüğünün geçtiği birçok beyit arasından birinin ilk dizesi, bugün de yaşayan **Ev alma, komşu al** atasözüne dayanmaktadır:

> Ev almak tilese ayıt koşnısın (4548)
> (Ev almak istersen komşusunu sor!)

Çok daha önceleri oluşmuş öyküleri içeren, ancak XIV-XV. yüzyılda kaleme alındığı anlaşılan Dede Korkut Kitabı incelendiğinde, o dönemde çadır-evlerin günlük yaşamdaki yeri ve önemi belli olmakta, aşağıda değineceğimiz "**altun başlu ban** ev"lerden söz edilmekte, **çadır** sözcüğünün de dile yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.[76] Aynı öykülerde, birkaç yerde (Drs. 190 ve 236) **evini çözmek** 'çadırını toplamak' deyimi de geçiyor ki, çadır biçimindeki evlerle ilgili olduğu kuşkusuzdur. Öte yandan, evlenecek genç erkekle-

75) B. Ögel'e göre X. yüzyılda Uygur evleri çoğunlukla badanalıydı (III 97).

76) **Çadır**'ın Türkçe **çat**– kökünden türediği ya da Farsçadan alındığı üzerinde çeşitli araştırıcılar tarafından durulmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. Eren, Eti. S. s. 76.

rin ok attıkları, okun düştüğü yere gerdek diktirdiklerine, "evlenme" kavramı dolayısıyla, daha önce (Drs. 89) değinmiştik. Bu durum da 'gelinle güveyinin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda' anlamında, Farsçadan alınan **gerdek** sözcüğünün (<Far. **gird** 'çadır' + küçültme eki), o dilde olduğu gibi, yine bir çadırı anlattığını gösteriyor. (Kuşkusuz, yerleşik yaşamda, bu iş için, çeşitli odaları bulunan evlerin bir odası kullanılmıştır.)

Yine Dede Korkut Kitabı'nda, bir şölen verileceği, bir toy düzenleneceği zaman da (örn. Drs. 14) ala çadır dikildiği kaydı bulunmaktadır. Dikkati çeken bir başka kayıt, aynı öykülerde **altun başlu ban ev** sözüyle geçen ev türüyle ilgilidir. Bir yerde **doksan başlu ban ev** (Drs. 36), bir yerde **ağ ban ev** (Drs. 121) biçiminde anılan bu ev üzerinde, **Tezcan** uzun uzun durmuştur (2001:80-82). **Tezcan**'ın edindiği bilgilere göre **baş**, çadır iskeleti parçalarının üst uçlarındaki çatalların her birine verilen addır. Baş sayısı, çadırın büyük olanlarında artmakta, 120'ye kadar çıkabilmektedir. Buradan edindiğimiz bilgi ve izlenime göre bu evler, ötekilerinden büyük, gösterişli ve süslü evlerdir. Nitekim Kam Püre öyküsünde Beyrek, Melik'in kızıyla evlenirken onu alıp ağ ban evine, otağına götürmekte, Melik'in kızına ve kendisine yaraşır bir yerde gerdeğe girmektedir.

Oturulacak yerlerle ilgili sözcüklere değinirken, daha önceki kaynaklarda da (örn. Divan, III 208) geçen ve bugüne kadar gelen **otağ** (otak) üzerinde de durmak gerekiyor. Dede Korkut Kitabı'nda **otak**, önemli kişilere ayrılan büyük çadırlar için kullanılıyordu. Kitapta, iki yerde (Drs. 14; 271), mutlu bir haber, bir müjde alan beylerin bunu kutlamak için düzenledikleri şöleni **ala çadır** ya da **ala bargâh otak** dikerek başlattıkları, böylece, bu olayı çevreye duyurmuş oldukları belirtilmektedir ki, bu ala çadır ya da otağların öteki otağlardan farklı olduklarını gösteriyor. Bura-

da, yeri gelmişken belirtelim ki, bugün Türkiye Türkçesinde **oda** biçiminde kullandığımız sözcük, **otağ**'ın değişmiş biçimi olup Farsçaya da geçmiştir; bugün de **otāg** bu dilde 'oda' anlamında kullanılır (kökeni konusunda bkz. Clauson, Ety. D. s.46). Osmanlı tarihiyle ilgili kaynaklarda padişah ya da önemli komutanlar için seferde otağlar kuruluyordu. Padişaha ait olana **otağ-i hümayun** deniyordu.

Türkçede, barınılacak yerlerle ilgili sözcükler incelenirken bir örneğe daha değinmek gerekiyor: 'Çadır' anlamındaki **kerekü**. Uygur metinlerinde de geçen **kerekü**, XI. yüzyılda, Divan'da da **keregü** biçimiyle görülmektedir. **Kâşgarlı**, bu adı Türkmenlerin 'çadır' anlamında, göçebelerin ise 'kışlık ev' anlamında kullandıklarını belirtmektedir (I 447; ayrıca I 404; III 205).

Türkiye Türkçesi sözvarlığında "ev" kavramıyla ilgili birçok atasözü ve deyim bulunmaktadır. Önce, eski atasözü derlemelerinde geçen iki örneğe değinelim:

Herhangi bir nesnenin, en önemli gereksinimi olan yere verilmesinin doğru olacağını anlatan şu söz, bunlardan biridir:

XV. yüzyıl: Eve kerek iken mescide haram (Ata. 134)
XVII. yüzyıl: Eve gerek iken mescide verilmez (Buluç, 74, 79ª-8)

Bugün artık unutulmuş olan öteki atasözü ise şu sözlerle oluşturulmuştu:

XV. yüzyıl: Evde bir kez ölince yabanda bin kez öl (Ata. 167)
XVII. yüzyıl: Evde bir kerre ölmekdin, yolda biñ kerre ölmek yeğdür (Buluç, 72; 97ª-13)

XV. yüzyılda derlenmiş bir söz de şöyledir:

Avret düzdüği evi Tanrı yıkmaz; avret bozduğı
evi Tanrı yapmaz (Ata. 221)

Öte yandan, bugün bilinen ve sık kullanılan "Evdeki hesap çarşıya uymaz" atasözümüzün XVII. yüzyılda saptanan biçimi şöyledir:

Evdeki hesab bâzârda râst gelmez (Buluç, 73; 96[b]-15)

Günümüzde kullanılan şu sözler de doğrudan doğruya, "ev" kavramıyla ilgilidir:

Allah ev yapanla evlenene yardım eder (Aks., 953)
Ev alma, komşu al (Aks., 954)
Ev sahibinin bir evi, kiracının
bin evi var (Aks., 962)[77]
Dağ dağ üstün olur; ev ev üstüne olmaz (Aks. 689)[78]

Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz. Ancak, bugünkü Anadolu ağızlarımızda aynı kavramla ilgili özgün ve ilginç atasözleriyle de karşılaşıyoruz ki, birkaçını göstermek istiyoruz:

Ev gör ki evine, er gör ki erine cunasın
(imrenesin) (Malatya dolayları, Bl. I)
Evde horoz, sokakta tavuk olma
(Afyon dolayları, a.y.)
Evde kendi başını bağlayamayan düğünde
el başı bağlar (Niğde, a.y.)
Ev sözsüz, gar (mezar) azapsız olmaz (Van, a.y.)
Evi yapan da anne, yıkan da anne
(Elazığ dolayları, a.y.)

77) Aynı söz, Emirdağ-Afyon'da, **kiracı** yerine **girintici** sözcüğüyle derlenmiştir (Bl. II).

78) Niğde ağzında... **el el üstünde** biçimindedir (Bl. II).

Evi ne iyi oğul için tut, ne de kötü oğul için
(Hakkâri, a.y.)

Bu sözlerden biri de bir evin bitmez tükenmez gereksinmelerinin olduğunu anlatan şu çok kısa atasözüdür:

Ev, devdir (Silifke, Bl. II)

"At" Kavramı

Uzun tarihi boyunca, yaşamı savaşlarla, göçlerle geçen Türklerin maddi kültüründe "**at**" kavramının çok özel ve çok önemli bir yeri vardır. Tarih ve dil kaynakları, yapılan savaşlarda, günlük yaşamda atın yerini ve sahip olunan at sürülerinin önemli bir servet sayıldığını belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır.

Savaşlarda kahramanların bindikleri atlardan bunların türlerine, at donlarına kadar çeşitli ayrıntılar, değişik dönemlerin dil ürünlerinde yer almakta, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinden Anadolu ağızlarına, Asya'daki çeşitli lehçelere kadar, Türkçenin konuşulduğu bütün topraklarda bu kavramla ilgili sözcük, deyim, atasözü gibi öğelerin zenginliği dikkati çekmektedir.

Elimizdeki en eski dil ürünlerinde, örneğin konuları ve sözvarlığı sınırlı olan Köktürk ve Yenisey yazıtlarında[79] atla ilgili önemli kayıtların bulunduğunu görüyoruz. VIII. yüzyıla ait Orhun yazıtları incelendiğinde Kül Tigin'in bindiği atlar, nitelikleri ve donlarıyla sık sık anılmaktadır: **Boz at** (KTD 33), **kedimlig torug at** 'giyimli doru at' (a.y.), **başgu boz at** 'alnı akıtmalı boz at' (KTD 37), **azman ak at** (KTK 5,6), **kır at** (KTK 40), **ögsüz at** 'öksüz at' (KTK 9). Tonyu-

79) Yenisey yazıtlarından Kemçik-Çırgakı'da (4. satır), adına yazıt dikilen kişinin ağzından, ava giderken bindiği 600 atından söz edilmekte, at sürüleri ve avlarda vurduğu geyikleri anılmaktadır (7. satır).

kuk yazıtında (II D4) ise (**kuyruğu**) **tügümlük** 'düğümlü' düşman atlarından söz edilmektedir.

Kimi ölçütlere dayanarak bu metinlerden daha eski oldukları kanısına vardığımız Yenisey yazıtlarında da aynı kavramla karşılaşıyoruz. Bilge Kağan yazıtında (G 12, K 11) geçen **özlük** at 'kişiye özel, gözde at' tamlaması, I. Altın Köl yazıtında da (Tekin, 1997, F2) karşımıza çıkıyor. Öteki mezar yazıtlarında da ölenlerin ağzından, yaşamları sırasında sahip oldukları çok sayıdaki hayvan sürülerinden, **yılkı**'lardan söz edilmektedir (örn. Elegest, satır 11).[80]

Köktürk yazısıyla yazılmış olan ve Moğolistan'daki Uygur Devleti döneminden kalan Suci yazıtında, yaşamı kendi ağzından anlatılan yazıt sahibi, zengin olduğunu, 10 ağılı ve sayısız yılkısı bulunduğunu belirtmektedir (5. satır).

Uygurlardan kalan pek çok belgede de **at** geçer (bkz. Röhr. 4-252-53).

Atalarımızın ata verdikleri önem, kuş için kanat neyse, insan için atın da o olduğunu anlatan ve XI. yüzyılda, Divan'da (I 34-35) geçen şu atasözünde açıkça belirmektedir:

Kuş kanatın (kanadıyla), er atın (insan atıyla)

Türkçenin aynı yüzyıldaki geniş sözvarlığını ayrıntılarıyla ortaya koyan bu değerli yapıtta, atla ilgili çeşitli sözcüklerden atların donlarına (renklerine) ilişkin terimlere, özelliklerini gösteren özel terimlere yer verilmiştir.[81] Bunlardan bir bölümünü şöylece gösterebiliriz:

Kaşga at, peçeli at 'yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at' (I 426); **çilgü at** 'al renkli at' (I 430); **kır at** (I 326); **teküzlig at** 'alnı akıtmalı at' (I 507);[82] **tüm kara at; tüm to-**

80) **Yılkı** sözcüğüne aşağıda değinilecektir.

81) Türklerde at konusu için ayrıca bkz. Gökyay (1973:CDXXVI-CDXXXVII)

82) Aynı adla ilgili bir de atasözüne aynı yerde değinilmektedir: At teküzligi ay bolmas 'atın akıtması ay olmaz'.

rug (doru) at (I 338); **ugar at** 'alnında akı olan at' (I 53); **on at** 'kırmızıyla sarı arası at' (I 45); **yağız at** (III 12); **tığ at** 'kırmızıyla doru arası at' (III 127)...[83]

Atların renkleri dışındaki özellikleriyle ilgili terimler arasında şunlara da rastlanmaktadır: **Sil at** 'yemi az yiyen at' (III 134); **büktel at** 'yassı arkalı, üzerinde rahat oturulan at' (I 481); **yandık at** 'soysuz at' (III 44); **salga at** 'gem almaz at' (I 425); **kerşegü at** 'kürek kemiğinin altında yağırı olan at' (I 491); **mınduz yorıga at** 'yalnızca yorga yürüyüşünü bilen at' (I 456).

Yalnızca yukarıdaki terimler bile aynı yüzyılda Türklerin yaşamında atların yerini belirler niteliktedir, sanıyoruz.

Divan'da, insanlarla ilgili birtakım gerçeklerin aynı kavrama dayanılarak dile getirildiğine tanık oluyoruz. Çocuk yetiştirenlerin –tayları büyüyen atlar gibi– sonradan rahat edeceklerini anlatan şu atasözü bunlardan biridir:

> Tay atatsa (büyüyüp at olsa) at tınur (dinlenir),
> oğul eredhse (erkekleşse) ata tınur
> (baba dinlenir) (I 206)

Her işte bir yardımın, desteğin başarı sağlayacağını anlatan bir başka atasözünde, arpasız atın yolları aşamayacağı, desteği olmayan askerin düşmanı kıramayacağı söylenir:

> Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıgamas
> (I 123)

Her tehlikenin olası bulunduğunu dile getiren atasözü ise şöyle oluşmuştur:

> İt ısırmas, at tepmes time (deme) (I 178)[84]

83) Türk lehçelerinde renk adlarını inceleyen Laude-Cirtautas (1961, II. Böl.), yalnızca at renkleriyle ilgili olan sıfatları da ele almıştır.

84) XVI. yüzyılda da saptanmıştır (Güvâhî, H. 929).

Yılkı sözcüğü, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde 'hayvan sürüsü' anlamına geliyor ve dört ayaklı hayvanların genel adı olarak kullanılıyordu (TT III 26, Divan III 94; I21). Dilimizde bugün de yaşayan,

İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında

biçimindeki atasözümüz de XI. yüzyılda,

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın

sözleriyle Divan'da (I 91) yer alıyordu. Yine bugünkü,

İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa

sözü de aynı yapıtta (III 104)

Kişi sözleşü, yılkı yıdhlaşı (koklaşarak)

biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinde ve sonrasında **yılkı** ve **ılkı** biçimleriyle sözcük, 'hayvan', 'hayvan sürüsü' ve 'at sürüsü' anlamlarıyla çeşitli kaynaklarda geçiyordu (Tar. S. IV). Bugün, Anadolu ağızlarında, pek çok yörede **yılkı, yılgı, yılhı** biçimlerinde kullanılan sözcük 'at sürüsü' ve 'başıboş at ve büyükbaş hayvan sürüsü'nü anlatmaktadır (Derl. S. XI). Türkiye dışındaki lehçelerden bazılarında **at**'la birlikte **yılkı** da kullanılıyor (örn. Kazaklarda **at** ve **jılkı**, Tatar lehçelerinde **at** ve **yılkı** aynı anlamdadır).

Yaşamlarında atların önemli bir yeri olan Türkler, gözlemledikleri gerçekleri, yaşam boyunca edindikleri deneyimleri dile getirirken, insanla ilgili olguları belirlerken bunları atlara uygulayarak anlatmışlardır. Örneğin, bir insanın bir kez yaptığı hata yüzünden cezalandırılmaması gerektiği anlatılırken, aşağıda, bugüne kadarki kaynaklardaki biçimlerini gösterdiğimiz atasözü oluşturulmuştur:

XV. yüzyıl: Bir sürçen atın ayagın kesmezler
(Ata. 428)

XVI. yüzyıl: Ayagın kesmegil bir sürçen atın
(Güvâhî, H. 1467)

XVII. yüzyıl: Bir kez sürçen atuñ boynı urulmaz
Bugün: Bir sürçen atın başı kesilmez (Aks. 539)

Aşağıdaki sözlerde aynı niteliktedir; insanlara öğüt verirken atlardan yararlanır:

XVI. yüzyıl: Er ölür, atı[85] kalur; at ölür, meydanı kalur (Buluç, 97ª-14)
Bugün: At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır (Aks. 346)
XVII yüzyıl: Yüğrük at kendi yemin arturur (Buluç 97ª-15)
Bugün: Yürük at yemini artırır

Türklerin geçmişteki maddi ve manevi kültürünü çeşitli yönleriyle en iyi yansıtan kaynaklardan biri ve Türk destanlarının en önemlisi saydığımız Dede Korkut Oğuznamesinde at, insan yaşamındaki yeri, değeri ve çeşitli özellikleriyle ortaya çıkmaktadır.[86] Öyle ki, bu öykülerde adı anılan hemen bütün kişilerden, yiğitler ve kahramanlardan, hatta düşmanlarından söz edilirken değişik renk ve nitelikleriyle atları da betimlenmekte, bütün bu kişiler, atlarıyla, kılıçları, oklarıyla birlikte anılmaktadır.

Destanın tümü incelendiğinde **ağ boz at, alaca at, al aygır, arabî at, deñiz kulunu boz at, boz aygır, koñur at, boynu uzun bidevî at, şahbaz** 'soylu, üstün nitelikli' **at** gibi at donları ve nitelikleriyle ilgili birçok terimle karşılaşılmaktadır.

85) Buradaki **at,** 'ad, ün, şöhret' anlamındadır.
86) A. İnan, bütün Ortaasya Türklerinin destansı öykülerinde atların, yaklaşan düşmanı sahibine haber vermesi figürünün bulunduğunu belirtir (1987:184). Dede Korkut öykülerinden ikisinde de (Drs. 246 ve 264) bunu görüyoruz. Begil Oğlu öyküsünde al aygır, düşman kokusunu alınca ayağını yere vurmaktadır (Drs. 246).

Türklerdeki at sevgisinin en güzel örneklerinden birini yine Dede Korkut Kitabı'nda buluyoruz: Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek öyküsünde tutsak olan Beyrek, Bayburt Beyi'nin kızının yardımıyla hisardan aşağıya inerek kurtulur. Kâfirlerin yılkısına gelerek bir at edinmek isterken kendi **deñiz kulunu boz aygırını** bulur. At, sahibini görünce tanır. Beyrek, atına şu sözlerle seslenerek onu över:

Açuk açuk meydana beñzer senüñ alınçuğuñ
İki şeb çerağa beñzer senüñ gözçügezüñ
İbrişime beñzer senüñ yiliçüğüñ (yeleciğin)
İki koşa (çift) kardaşa beñzer senüñ kulaçuğuñ
Eri muradına yetürür senüñ arḫaçuğuñ
At dimezem saña kartaş direm kartaşumdan
yig (yeğ)
Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig
(Drs. 99, Er., 136)

Bu sözler üzerine at, başını, bir kulağını kaldırır; Beyrek'e gelir. Beyrek onun göğsünü kucaklar, iki gözünü öper.

At sevgisinin bir başka belirtisi, babanın oğluna **kulunum** 'tayım, at yavrusu oğlum' biçiminde seslendiği aynı kaynakta görülmektedir: Kazan Bey oğlu Uruz öyküsünde Kazan Bey, Uruz'a seslenirken "Berü gelgil kulunum oğul" (Drs. 124) sözlerini söyler.

Türk kültürünün dile yansımasında önemli payı olan "at" kavramı, Türkçenin sözvarlığında bugüne kadar gelen birçok atasözü, deyim ve terim gibi öğelerde yerini almaktadır. Bunların içinde, atın önem verilen niteliklerinden, onu kullanırken nelere dikkat edilmesi gerektiğinden söz edenler bulunduğu gibi, yine, insan yaşamıyla ilgili gerçekleri ondan yararlanarak dile getirenler de bulunmaktadır. Burada, birkaçına yer vermek istiyoruz:

Ata gösterilmesi gereken özeni anlatan bir atasözümüz, kaynaklarda şöyle görünmektedir:

XV. yüzyıl: Atunı dost bigi (gibi) sakla, düşman bigi bin (Ata. 174)

XVII. yüzyıl: Atuñı dostuñ gibi besle, düşmanı gibi bin (Buluç 97ª-14)

Bugün: Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli (Aks. 312)

Büyüklerin, güçlülerin çekişmesinden, onlara bağlı olan küçüklerin, güçsüzlerin zarar göreceği gerçeği anlatılırken yine at kavramından yararlanılıyor:

XVI. yüzyıl: Atlar tepişir, arada eşek ölür (Güvâhî, H. 596)

XVII. yüzyıl: Atlar depişdügi yerde eşek cansuz düşer (Buluç, 97ᵇ-2)

Bugün: Atlar tepişir, arada eşekler ezilir (Aks. 342)

Ödünç alınan bir şeyin nasıl olsa, bir zaman sonra geri verilmesi gerekeceği belirtilirken yine aynı sözcük geçer:

XVI. yüzyıl: Biregü (başkası) atına binen tez iner (Güvâhî, H. 1287)

XVII. yüzyıl: Biregi atına binen tez iner. (Buluç, 13)

Bugün: El atına binen tez iner. (Aks. 852)

XV. yüzyıl: Bin atun varısa inişte in, bir atın varısa yokuşta bin (Ata. 328)

XVI. yüzyıl: Eger atın bir ola, bin yokuşta ve lîkin on olursa in inişte (Güvâhî, H. 820)

Bugün: Bin atın varsa inişte in; bir atın varsa yokuşta bin (Aks. 492)

Daha da artırabileceğimiz bu örneklerin yanında, bugüne gelinceye kadar, çeşitli kaynaklarımızda, aynı sözden yararlanan birçok deyimle karşılaşıyoruz. Örneğin Dede Korkut Kitabı'nda sık geçen **at depmek** 'atı mahmuzlayarak hareket edip yola, sefere çıkmak', **at yelesine düşmek** 'dörtnala at koşturmak', bugün de kullanılan **at binmek, atını çektürmek** 'yola çıkmak üzere atını hazırlatmak', **at çarpmak** 'at koşturmak' bunların arasındadır.

Atın yüzlerce, hatta binlerce yıl, Türklerin yaşamında önemli yer almış olması, bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü diline kadar gelen ve bugün de kullanılan deyimlere de yansımıştır. **Atını sağlam kazığa bağlamak, at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak, attan inip eşeğe binmek, at oynatmak, at izi it izine karışmak** bunlardan ancak birkaçıdır.

Anadolu ağızlarında, doğrudan doğruya ağızlara özgü ve ilginç deyimlerle karşılaşıyoruz. Bunlardan birkaçını şöylece göstermek istiyoruz: Örneğin, asalaklık yapanları anlatan **at gerisinde sinek gibi** (Afyon, Burdur dol., Bl. I), yine insanların niteliklerini anlatan **atının ayağında nal yok; döşemede at koşturur** (Yeşilyurt/Malatya, Bl. I); **atlıları attan indirir; atsızları ata bindirir** (Van, Bl. I); **atımın alnı sakar, adını bana takar** (Giresun dol., Bl. I); aşırı korku duyarak telaşlanmayı anlatan **at alıp beygir satmak** (Niğde dol., Bl. II); **atı arkasından yemlemek** (Ordu dol., Bl. II)... gibi.

Gerek deyimlerimizden, gerekse atasözlerimizden aynı kavrama dayanan birçok örneğin zamanla unutulârak yitirildiği görülmektedir. Örneğin XV. yüzyılda kullanılan,

Eşek atın ne yoldaşı, yoksul bayın (zenginin)
ne kardeşi (Ata. 605)
Atun kulağın kesün, yine atdur, toguzun
(domuzun) kuyruğunu kesün yine toguzdur
(Ata. 606)

gibi birçoğu bugünkü sözvarlığımızda yoktur. Buna karşılık, Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde, hâlâ günlük yaşamlarında atın önemli bir yerinin olduğu atlarla yakın ilişkileri bulunan Kırgız, Kızık, Tatar... lehçelerinde deyim ve atasözlerinin zenginliği dikkati çekmektedir.

Eski Türklerde olduğu gibi, at etinin de besin maddeleri arasında bulunduğu, kısrak sütünden yapılan kımızın hafif bir içki olarak kullanıldığı bu Asya ülkelerinde ata verilen önem dile de yansımaktadır. Burada, bununla ilgili birkaç örnekle yetineceğiz:

Atla ilgili 100'den fazla atasözünün ve birçok deyimin yaşadığı Kazakçada yaşam gerçekleri dile getirilirken aynı kavramın etkili olduğu görülüyor. "Ay dolmadan atını, yıl dolmadan karını övme" diyen Kazak atasözü şöyledir:

Ay minbey atıñdı, cıl tolmay katınıñdı maktama
(Çağatay, 1961c:32/283)

Bir başkası ise Türkiye Türkçesine şöylece aktarılıyor:

"Yolun ortasına geldiğinde atın ölsün;
yaşın ortasına geldiğinde kadının ölsün"
Col ortaga kelgende atıñ ölsin;
casın ortaga kelgende katınıñ ölsin (a.y. 34/300)

Daha da artırabileceğimiz bu örneklere, Kazak ve Karakalpak lehçelerine çok yakın olan Nogay lehçesinden bir atasözü eklemek istiyoruz ki, bizim

Kaşla göz, gerisi söz

biçimindeki atasözümüze yakın bulunmaktadır:

At alsañ bas-minen tüs al; katın alsañ
köz-minen kas al

(Çağatay, Nogay atasözlerinden, 1961[b]:160-164)

(At alırsan baş ile renk al, kadın alırsan
gözle kaş al)

Sonuç olarak şunları belirtmek istiyoruz:

Bugün, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de teknolojideki gelişmelerin etkilediği yaşam biçimimiz, atın eski yüzyıllardaki önem ve değerinde de başkalaşmaya yol açmıştır. Hele, kent yaşamında, at yarışları dışında atın yerinin kalmadığı söylenebilir. Kırsal kesimde yer yer, durum biraz daha farklıysa da özellikle ulaşım ve taşımada atın yeri, eskisiyle karşılaştırılamaz. Ancak, atın çeşitli öğelerle dildeki yankısının hâlâ sürdüğü söylenebilir. Başka dillerin sözvarlıklarıyla karşılaştırıldığında bu durum daha da belirginleşir.

3. Bölüm

TOPLUMDA GELENEK-GÖRENEKLER, İLİŞKİ SÖZLERİ

"KONUK" VE "KONUKLUK" KAVRAMLARI

Türk kültürünün gelenek-göreneklerle ilgili en köklü ve önemli öğelerinden birini "**konuk**" kavramı oluşturur. Bu kavramın bin yıl öncesinden bize kadar, belli gelenekleriyle geldiği, sözvarlığımızda deyim, atasözü ve çeşitli anlatım biçimleriyle çok geniş bir yer tuttuğu görülür.

Konuk sözcüğü, Türkiye Türkçesinin bugünkü sözvarlığına ufak anlam değişimiyle gelen **kon-** kökünün türevidir. Bu eylem, elimizdeki en eski Türkçe kaynaklar olan Köktürk yazıtlarında 'yerleşmek, yurt tutmak' anlamında geçer (örn. BKK 4,5; KTG 5). Uygur kaynaklarında hem aynı eylemle, hem de onun **konuk** 'misafir', **konşı** 'komşu' türevleriyle karşılaşırız (örn. TTI 13, 156). Bu dönemde ayrıca **kongu** 'oturma yeri', **konukluk** (a.a.) ve **kondur-** 'yerleştirmek', **kongu** 'yerleşme yeri' sözcükleri geçmektedir (Alt Gr.).

Elimizdeki en eski kaynaklarda da Türklerin eve gelen konuğu en iyi biçimde ağırlamak, ona yedirip içirmek konusundaki köklü gelenekleriyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Karahanlı döneminde, Divan'da geçen şu dörtlük, insanın iyi giysileri kendisinin giymesini, lezzetli yemekleri de başkasına yedirmesini öğütledikten sonra konuğa saygı gösterip onu ağırlamasının, insanın ününün ülkeye yayılmasını sağlayacağını belirtir:

Körklüg tonug özüñe
Tatlı aşıg adhınka
Tutgıl konuk agırlıg
Yadhsın çavıñ budhunka (I 45)

Yine 'konuk' anlamına gelen, aşağıda değineceğimiz **uma** sözcüğünü içeren şu söz de yine Divan'da görülmekte, gelen konuğun attan indirilip yorgunluğunun giderilmesini, atına da arpa, saman verilerek onun da rahatlığının sağlanmasını öğütlemektedir:

Kelse uma tüşürgil tınsın anıñ aruklık
Arpa saman yagutgıl bulsın atı yarukluk (II 316)

Türkçenin XI. yüzyıldaki sözvarlığını bütün genişliğiyle ortaya koyan Kâşgarlı'nın bu yapıtında geçen, bu kez **uma** sözcüğüyle oluşturulmuş şu atasözü, Türklerin, konuk gelmesinin eve mutluluk getirdiğine inandıklarını göstermektedir:

Uma kelse kut kelir (I 92)

Yine aynı yapıtta, zamanın kötülüğünden yakınan bir beyitle karşılaşıyoruz: Konuk geldiğinde bunu mutluluk sayanların gittiği, bir kötü hayal (bir karaltı) görse, konuk geliyor diye evini yıkanların kaldığını dile getirmekte (I 85, I 384), bir başka sayfada, konukları kaçıranlara **konuk kaçırgan** dendiği (I 517) belirtilmektedir. **Kâşgarlı, konukla**-eyleminin 'konuk etmek' anlamında olduğunu, Oğuzlardan başkasının dilinde bunun 'ev sahibinin rızası olmadan bir evde gecelemek' anlamına geldiğini de söylüyor (III 339).

Gerçekten ilginç saydığımız bir örnek, bugünkü,

Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar

atasözümüzün yine aynı kaynakta karşımıza çıkması, ufak sözcük değişimleriyle XI. yüzyıldan bugüne kadar gelmiş olmasıdır:

Endik uma (şaşkın konuk) evlikni
(ev sahibini) agırlar (I 106)

Divan'da, yoksul bir konuk geldiğinde, onun önüne, hazır olan yemeğin gecikmeden konmasını öğütleyen bir beyit de yer almaktadır (I 99).

Eski Anadolu Türkçesine geldiğimizde, Türkiye'de Dil Devrimi'nden sonra yeniden canlandırılan **konuk**'un, **kon**-eyleminin çeşitli türevleriyle birlikte, çok yaygın olarak kullanıldığı görülür. Öte yandan, yine aynı kökten **konak** ise yine 'misafir' anlamında, aynı dönemde, birçok yapıtta yer almakta (Tar. S IV), hemen bütün Türk lehçelerinde bugün de yaşamaktadır (Azeri **gonag**, Kazak **konak**, Özbek **konàk**, Uygur **konak** gibi). Aynı sözcüğe, aynı anlamda, bugün Anadolu ağızlarında da rastlıyoruz (bkz. Derl. S. VIII).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde kaleme alınan (XV. yüzyıl) ve Türklerin gerçek bir kültür hazinesi olan Dede Korkut Kitabı'nda "konuk" kavramıyla ilgili birçok öğe bulunmaktadır. Bilge Dede Korkut, kitabının başlarında iyi ev kadınlarının niteliklerinden söz ederken şöyle bir örnek vermektedir:

Yazıdan yabandan ive (eve) bir konuk gelse,
er adam ivde olmasa, ol anı yidürür, içirür,
ağırlar, azizler, gönderür (Drs. 8)

Aynı kaynakta Dede Korkut, konuğu gelmeyen evleri **kara** sıfatıyla niteleyerek şöyle demektedir:

Konuğı gelmeyen kara ivler yıkılsa yig
(yeğ, daha iyi) (Drs. 4)

XV. yüzyıl kaynaklarından, **Ahmet Dâî**'nin Arapçadan çevirdiği Miftâhü'l Cenne adlı yapıtta ise (s.322),

Konak konmayan eve ferişte (melek) girmez
(Tar. S. IV)

sözü geçmektedir.

Bugün, Türkiye Türkçesinde **Misafir kısmetiyle gelir** biçiminde kullandığımız atasözünün aynı kitapta **Kaçan konuk gelse, rızkı bile gelir** sözcükleriyle yer aldığını görüyoruz (a.y.) Yine bugünkü **Tanrı misafiri** deyimi, XVI. yüzyıla ait **Güvâhî**'nin Pendnâme'sinde (H 1883) geçiyor:

Kabûl eyle konuk Tanrı konuğu

Eve gelen konuğun ancak, evde olan yiyeceklerle ağırlanabileceğini anlatan bugünkü,

Misafir umduğunu değil, bulduğunu yer

atasözümüzün XIV-XV. yüzyıllardaki biçiminin,

Konuk umduğun yemez

olduğu da görülüyor (Tar. S. IV).

Konuk sözcüğünün Türkiye Türkçesinde yakın zamanlara kadar, **kon**- kökünün çeşitli türevleriyle ve **konak** 'konuk olunan yer' ile birlikte sık kullanıldığını, XVIII-XIX. yüzyıllarda bunun yerini, Arapçada 'sefer eden', 'yolcu' ve 'konuk' anlamlarına gelen **misafir**'in (Ar. musâfir) aldığını görüyoruz. Böylece **konuk** sözcüğünü içeren bütün sözlerde **misafir** görülmektedir. Buna karşılık, Türkiye dışındaki lehçelerin deyim, atasözü ve kalıplaşmış sözlerinde büyük çoğunlukla, yukarıda değindiğimiz **konak** sözcüğü, ufak ses değişimleriyle yer almaktadır.

Bugün, gerek ölçünlü (standart) dilde, gerekse Anadolu ağızlarımızda aynı kavramla ilgili pek çok deyim, atasözü ve kalıplaşmış tamlamayla karşılaşıyoruz. Öte yandan, Asya'nın çeşitli topraklarında yerleşmiş, bazıları Türkiye Türkçesinden epeyi uzaklaşmış Türk lehçelerinde de bu tür sözlerin çok olduğuna tanık oluyoruz. Ölçünlü dildeki

Tanrı misafiri, davetsiz misafir gibi deyimlerin yanında şu atasözlerine de rastlıyoruz:

Misafir on kısmetle gelir; birini yer,
dokuzunu bırakır (Aks. 160)
Misafirin umduğu, ev sahibine iki övün olur
(a.y. 1596)
Misafirlik üç gündür (a.y. 1598)

Anadolu ağızlarımızda aynı kavramla ilgili pek çok atasözü arasında şunlar da vardır:

Misafir ile ölüm gaipten gelir
(Silifke, Bl. II)
Misafir ev sahibinin bağlı kuzusu
(Gaziantep, Bl. I)
Misafirin karnı dokuz olur
(Bursa, Bl. I)
Misafir ev sahibinin danasıdır
(Dazkırı, Bl. I)
Misafiri horoz olanın ambarında buğdayı kalmaz
(Hekimhan, Bl. I)

Bu sözler arasında belki de en ilginç olanı, ev sahibine rahatsızlık verecek kadar uzun süre kalan konuklarla ilgili, hem nükteli ve benzetmeli, hem de 7+7 heceli dizeler gibi görünen ve **kış-baykuş** uyaklarını içeren şu atasözüdür:

Misafirin iyisi
Gelir gider kış gibi
Misafirin kötüsü
Oturur baykuş gibi (Gümüşhacıköy, Bl. II)

Çeşitli Türk lehçelerinde bulunan, aynı kavramla ilgili sözler arasından birkaçını da burada göstermek istiyoruz:

Türkiye Türkçesine hayli uzak olan Kazak lehçesinde, eve kutlu bir konuk geldiğinde koyunun ikiz doğurduğunu anlatan şu atasözü bulunmaktadır:

Kuttı konak konsa koy egiz tabar
(Çağatay, 1961[c], s. 18)

Kazan Türkçesinde, misafirin ev sahibine karşı insaflı olması gerektiğini söyleyen şu atasözüyle karşılaşıyoruz:

Kunak bulsañ tıynak bul (ol) (Taymas, 240)

Bir konuğun gelmesinin, önceki konuğu memnun etmeyeceği, ev sahibinin de üst üste gelen misafirden hoşlanmayacağını anlatan, bugünkü Türkiye Türkçesindeki,

Misafir misafiri, ev sahibi hiçbirini istemez

atasözümüzü Kazan lehçesinde, şu karşılığıyla buluyoruz:

Kunak kunaknı süymes, üy iyesi (ev sahibi)
birsin de süymes (Taymas, 241)

Aynı söz, Dobruca'daki Kırım Türklerinde de şu biçimde yaşamaktadır:

Müsapir müsapirni süymez, konakbay
alayın süymez (Ülküsal, s. 73)

Bütün bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

"Konuk" kavramının en eski kaynaklardan bugüne kadar gelmesi, konukluğun çeşitli yönleriyle ilgili söz öğelerinin ağızlarda ve lehçelerde çok yaygın oluşu, Türklerde bu kavramın önemini ve toplum yaşamındaki yerini iyice ortaya koymaktadır, kanısındayız. Türkler gibi, X. yüzyıldan bu yana bağlandıkları İslam dininin gereklerini yerine getiren bir toplumun konukları ağırlamaya verdikleri değerin, gelen kimsenin "kâfir" olması durumunda da değişmeyeceği-

ni belirten ve XVI. yüzyıla ait, **Güvâhî**'nin Pendnâme'sinde geçen şu atasözünü buraya aktarmadan geçemeyeceğiz:

Konuğa 'izzet eyle kâfir olsa (H. 1890)

Yalnızca bu söz bile, Türklerde konuğa verilen önem ve değeri, konukseverliğin ne denli yaygın ve yerleşik bir nitelik olduğunu göstermektedir, kanısındayız.

Bugün, özellikle büyük kentlerimizdeki yaşam koşullarının etkisiyle "yatılı misafir" kavramında, eskiye oranla değişim söz konusu olsa da Anadolu içlerinde, küçük yerleşim yerlerinde, kırsal kesimde konuğa verilen önem ve değer, "yatılı misafir" alışkanlığı pek değişmemiştir. Ülkemize gelen yabancılar, kendilerini hiç tanımayan, ilk kez karşılaştıkları kimselerden gördükleri konukseverliği şaşırarak anlatmakta, hele Anadolu'yu gezenler, halkımızın bu niteliğini öve öve bitirememektedirler.

"KOMŞU" VE "KOMŞULUK" KAVRAMLARI

Bütün dünya dillerinde "komşu" kavramı, değişik sözlerde, şu ya da bu ölçüde yer alır. Ancak, anadilimizde, en eski belgelerden bugüne, aynı kavramla ilgili geniş bir sözvarlığının bulunduğu görülmekte, sözcük, deyim, atasözü ve çeşitli kalıplaşmış sözler, Türklerde, toplum yaşamında, insan ilişkilerinde komşuluğun yerini ve önemini ortaya koymaktadır.

Komşu sözcüğü, **konuk** ve **konak** sözcükleri gibi, 'yerleşmek', 'yurt tutmak' anlamındaki **kon-** kökünün türevidir. Daha Uygur metinlerinde **konşı, konaşı** biçiminde geçen (örn. TT I 13; Alt Gr) sözcüğün Oğuzlar arasında **konşı** olarak kullanıldığını belirten **Kâşgarlı** (I 435) ve Karahanlı döneminin öteki önemli yapıtı Kutadgu Bilig'de geçen sözlerde **koşnı** biçimiyle de karşılaşılmaktadır.[87] Bugün Türkiye Türkçesinde,

Ev alma, komşu al

biçiminde kullanılan atasözümüzün daha XI. yüzyılda, Kutadgu Bilig'de var olduğunu görüyoruz. Bu yapıttaki,

Ev almak tilese ayıt koşnısın (4548)
(Ev almak dilersen komşusunu sor)

dizesi bunu göstermektedir.

Öte yandan, Türklerde komşuluğa verilen önemin bir başka belirtisi, yine XI. yüzyılda, Divan'da (I 220) geçen,

Böri koşnısın yemes

87) Bu değişimde bir **göçüşme** (metathesis) olayı söz konusu olmalıdır.

atasözüdür ki (**böri**'nin eşanlamlısı **kurt**'la değişerek) bugün hâlâ,

Kurt komşusunu yemez

sözleriyle yaşamaktadır.[88]

Aynı dönemde, bugünkü **konu komşu**'nun karşılığı **koşnı aşnı** ikilemesi de dikkati çekmektedir (Kutadgu Bilig, 4581, 6585).

Aynı yapıtta, eğer yakın konu komşu yemeğe çağırırsa onlara gidilmesi, gönüllerinin kırılmaması öğütlenir:

Yakın koşnı aşnı aş itse saña
⋮
Olarka yime bar, küdezgil köñül
(Onlara da git, gönüllerini koru [kırma])
(4581, 4582)

Kutadgu Bilig sonunda, zamanın kötülüğünden söz edilirken "sevince ve kaygıya eş olan" konu komşunun artık kalmadığından yakınılır:

Kanı koşnı aşnı sevinç kadguka iş (eş) (6585)

Öte yandan, aynı kitapta, ilginç bir söz de vardır ki, uzak bulunulması gereken şeyler sayılırken beylerin yakın komşusu olmaktan da söz edildiği görülür:

Şu üç neñke bolma yakın koşnısı
Küyer ot, akar suv bu begler küsi (4097)
(Şu üç şeye komşu olma: yanar ateş, akar su
ve bu beylerin şöhreti)

Bir başka beyitte de beylere ve taşan nehirlere komşu olunmaması öğütlenir:

Begig koşnı kılma ya yadgun ögüz (4546)

88) XVII. yüzyıla ait bir derlemede "Kurt koñşısın incitmez" biçiminde geçer (Buluç, 18).

Komşuluğun önemi, bugün de yaşayan (bkz. Aksoy, 1448, Yurtbaşı, 1994:158),

Komşu hakkı Tanrı hakkı(dır)

atasözümüzde belirgin olarak görülmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda, kötü bir ev kadınının niteliklerinden söz edilirken onun öğleye kadar gezip dedikodu yaptıktan sonra komşularını çağırdığı anlatılır. Onlara, eviyle neden ilgilenmediklerini soran kadın,

Komşu hakkı Tanrı hakkı (Drs.9)

der. XVI. yüzyılın öğüt kitabı Pendnâme'de aynı atasözüyle karşılaşıyoruz (H 919). XVII. yüzyılda da geçiyor (Buluç, 18).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Işknâme'de, kahramanların 7 gün yolculuktan sonra bir konak bularak yerleştikleri, konuk sayıldıkları için bütün komşuların gelerek onları ağırladıkları anlatılır:

Ne deñlü konşı varsa çevre yana
Gelüp bunlara 'izzet eylediler (Yüksel yayını, 1398)

XVI. yüzyılın bir başka öğüt kitabı olan Câmiü'n Nasâyih'te, komşuların birbirlerini incitmemeleri gerektiği öğütlenir:

Koñşı koñşı incitmek hatadır (Tar. S. IV)

Türkçede komşuluğun değerini ve kurulan sıkı komşuluk ilişkilerini kanıtlayan sözlerden biri, onların her durumda birbirlerine mutlaka gereksinimlerinin olacağını anlatan, bugün de yaşayan,

Komşu komşunun külüne muhtaç

atasözüdür. Yardımlaşma ve iyi dostluk ilişkileri de

Komşuda pişer, bize de düşer

atasözümüzde anlatım bulur ki, aynı zamanda, yakınında bulunduğunuz bir nimetten sizin de yararlanabileceğinizi

dile getirir. Aynı sözü, öteki lehçelerde de buluyoruz (örneğin Kırım lehçesinde "Koñşuda pişer bizge de tüşer" biçimindedir; bkz. Ülküsal, 66).

Günümüz ölçünlü Türkçesinde olduğu gibi Anadolu ağızlarında ve değişik lehçelerde aynı kavramla ilgili atasözü ve deyimlerden bir bölümüne aşağıda yer vermek istiyoruz:

Her biri uzun yaşam deneyimi birikimi içeren ve insanlara öğüt veren Türk atasözlerinden biri, özellikle üzerinde durmaya değer niteliktedir; aynı zamanda 4+4+3=11 heceli, yinelemelerden ve uyaklardan yararlanan, bir şiirin iki dizesi gibidir:

Yaman komşu, yaman avrat, yaman at
Birinden göç, birin boşa, birin sat

Bugün, başkasında bulunan, insanın kendisinde olmayan şeylerin insanın gözüne daha değerli, daha çekici göründüğünü anlatan eski bir atasözümüz vardır; XV. yüzyılda, **V. İzbudak**'ın yayımladığı Atalar Sözü'nde yer alan (636),

Konşı tavığı konşıya kaz görünür

sözü bugün,

Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür
(Karısı kız görünür) (Aksoy, 1453)

biçiminde yaşamakta, Taşova/Amasya yöresinde şu değişkesiyle karşılaşılmaktadır:

Komşunun sıpası tay gibidir; anasına, kızı ay gibidir
(Bl. I)

Dilde eskiden, yüzyıllarca öncesinde kullanılan ve ölçünlü dilde unutulan, buna karşın ülkenin çeşitli ağızlarında yaşayan atasözlerinden biri, yukarıdaki sözün hemen hemen tam tersini dile getiren ve XVI. yüzyılda saptanan şu örnektir:

Olur konşı ekser (çoğunlukla) çapaklu
(Güvâhî, H.1112)

Eğirdir/Isparta'dan derlenen şu söz, bunu açıklar niteliktedir:

Komşu kızının gözü çapaklı olur (Bl. I)

Aynı sözün değişik biçimleri de şöyledir:

Komşu kızının topuğu tonralı (kirli, çatlaklı) olur
(Mudurnu/Bolu, Bl. I)
Komşu kızının bacağı gevilcenli (kızarık,
çilli) olur (Hekimhan/Malatya, Bl. I)

Türklerde komşuluk ilişkileri dile öylesine yansımıştır ki, günümüz ölçünlü dilinde, Anadolu ağızlarında ve öteki lehçelerde pek çok atasözü ve deyimin bu kavramla ilgili olduğu görülmektedir. Ölçünlü Türkçedeki atasözlerinden bir bölümünü daha göstermek istiyoruz:

Hayırlı komşu akrabadan iyidir
Komşu ekmeği komşuya borçtur
Komşu kızı almak, kalaylı kaptan su içmek gibidir
Kötü komşu, insanı mal sahibi eder
Komşunu iki inekli iste ki, kendin bir inekli olasın

Öte yandan, Türkiye Türkçesinde **komşu hatırı**, **komşu kapısı** 'pek yakın yer', **komşu kapısına çevirmek** 'sık sık gidilip gelinen bir yere döndürmek', **kapı komşusu** gibi deyimler de komşu olan kimseler arasındaki ilişkileri belirler niteliktedir, kanısındayız.

Anadolu ağızlarımızda, aynı kavramla ilgili pek çok atasözü ve deyimin bulunması da bu olguyu belirtmektedir. Aşağıda verdiğimiz örnekler, bu açıdan ilginçtir, sanıyoruz:

Komşuyu komşudan sorarlar
(Konya dolayları, Bl. I)
Komşu ekmeği komşuya borçtur
(Bayburt, Sarıkamış, Bl. II)
Komşudaki koyu aşın yedi eve faydası var
(Silifke, Bl. II)
Komşun kör ise sen kıpa bak
(Kadirli, Bl. I)
Komşu komşudan huy kapar; ayranına su katar
(Ordu, Kilis, Çanakkale... Bl. I)
Komşudaki kolayda
(Gaziantep, Bl. I)
Komşu komşuya bakar, canını ateşe atar
(Ordu, Kars, Artvin, Van, Gaziantep dol., Bl. I)
Komşuna uyuz gelmiş; sen katran hazırla
(Ermenek, Bl. I)
Komşudan gelen övün olmaz; o da vaktinde bulunmaz
(Bursa, Çankırı dol., Bl.I)
Komşu sever varlıkla, koca sever sağlıkla
(Isparta, dol., Bl. I)
Komşunun iyisi elek, sac aldırır
(Afyon dol., Bl. I)
Komşu küser, rızkını keser
(Yeşilyurt/Malatya, Bl. I)
Komşu komşusuz olsa dağ başına ev yapar
(Akseki, Bl. I)

Burada ancak bir bölümünü verdiğimiz bu atasözlerinin yanında, aynı kavramla ilgili birçok deyim de Anadolu ağızlarında kullanılıyor ki, birkaçını buraya alıyoruz:

Komşuya yürek ağrısı gelmiş; sana da bana da
(Dazkırı, Bl. I)

Komşuma bak, halimi anla
(Van, Bl. I)
Komşunun bacağı şişmiş; tasası sana mı düşmüş?
(Suşehri/Sivas, Bl. I)
Komşusundan huy kapan, ayranına su katan
(Akşehir, Bl. I)

Türkiye dışındaki lehçelerde de **gonşu, koñşu, koşni, goñşı**... biçimlerinde yaşayan sözcüğümüzü içeren pek çok deyim ve atasözü bulunmaktadır. Burada yer veremediğimiz bu gibi sözler içinden, Türkiye Türkçesinden çok uzaklaşan Kazakçadan bir örnek vermekle yetineceğiz. Bu lehçede "komşu" kavramı hem **koñşı**, hem **kolañ**, hem de **körşi** sözcükleriyle karşılanmakta, bunlardan üçüncüsünün kullanıldığı atasözü bir öğüt vermektedir:

Körşiles bayıñ bolsa, binip ceter tayıñ bolsın
(Komşun zengin olsa da binip yetecek
tayın olsun) (Çağatay, 1961:76)

Burada, Türk toplumunda insan ilişkilerinin dile yansıyan yanlarını, dolayısıyla Türk kültürünün bir başka yönünü aydınlatmakta yararlı olan bir konuya da yer vermek gerekiyor: **İlişki sözleri**. Ancak, tarihimizin çeşitli dönemlerine ait kaynaklarda, genellikle, **konuşulan dil**'e (İng. spoken language) ait örnekler, konuşma dili metinleri bulunmadığı için biz bu konuyu özellikle bugünkü Türkiye Türkçesine dayandırarak, aşağıda açıklamaya çalışacağız.

İLİŞKİ SÖZLERİ

Günlük yaşamda, insanlar arasındaki ilişkilerde söylenmesi âdet olmuş sözlere dilbilimde **ilişki sözleri** ya da **kalıp sözler** denmektedir. Her dilin sözvarlığında bulunan **hoş geldiniz, özür dilerim, geçmiş olsun** ya da benzeri sözler, kullanıldıkları yer, zaman ve durum bakımından, dilden dile ayrımlar göstermektedir.

Birçok kez, yayınlarımızda[89] değindiğimiz bir gerçek, Türkçedeki ilişki sözlerinin çeşitliliği ve pek çok dile oranla zenginliğidir. Gerçekten Türkçe, değişik ve çok özel durumlarda kullanılan bu türden, özgün sözlere sahiptir. Öyle ki, anadilimizdeki bir sözün yabancı dillerde karşılığı birçok kez bulunmamakta, belli durumlarda bir ilişki öğesinin kullanılması, yalnızca Türklere özgü bir nitelik ortaya koymaktadır. Bu durum, Türk toplumunda, insanlar arasındaki ilişkilerin –kimi ülkelerde, özellikle kuzey Avrupa ülkelerinde olduğundan– daha sıkı oluşuyla açıklanabilir, sanıyoruz.

Yalnızca belli durumlarda kullanılan birçok ilişki sözünün yabancı toplumlarda bulunmadığı örneklerden birkaçını burada gösterebiliriz. Örneğin, iş üstündeki bir kimse görüldüğünde, ona yaklaşılırken söylenen **kolay gelsin**, susayana su veren kimseye söylenen **su verenlerin çok olsun**

89) Türkçenin sözvarlığını inceleyen kitaplarımızda, özellikle Türkçenin Gücü (2006[a]):163-169; Türkçenin Sözvarlığı (2006[c]):190-194 bu konuya yer verilmiştir.

ya da **su gibi aziz ol** sözü, genel olarak yalnızca iki durumda, doğumu yakın olan kadınlara ve cezaevine yeni girenlere söylenen **Allah kurtarsın** sözü, bunlar arasındadır.

Dünyanın her yerinde, çocuğu doğan eşlere belli kutlama sözleri söylenirken Türkçede, yalnız bu durumda kullanılan kalıp sözlerle karşılaşılır: **Analı babalı büyüsün, Allah bağışlasın, güle güle büyütün,** hatta **Allah dört gözden ayırmasın** gibi. Burada hemen belirtelim ki, bu **güle güle** kalıbı pek çok dilde, değişik biçimlerde, değişik sözcüklerle kullanılırken anadilimizde çok farklı durumlarda söylenen sözleri oluşturmaktadır: Yeni giysisini giydiği görülen kimseye **güle güle giyin** denmesi, banyodan çıkanlara **güle güle kirlenin**, yeni bir şey satın alana **güle güle kullanın**, yeni ev alan ya da yeni bir eve taşınanlara **güle güle oturun** sözlerinin söylenmesi bu örnekler arasındadır. Daha da ilginç olanı, bu sözden yararlanan bir âdetin de bulunmasıdır ki, dile yerleşmiş olduğu görülür: **Güle güle oturun'a gitmek** (deyimi).

Her dilde, ölüm olayı üzerine, ölenin yakınlarına söylenen birtakım sözler vardır. Bunlar genellikle, acıyı paylaştığını belirtme, taziyet dileme, çok üzüldüğünü bildirme anlamına gelen sözcükler ve tümceler biçimindedir. Türkçede, bu konuda da belirgin bir zenginlik göze çarpmaktadır. Bu kavramla ilgili kalıp sözler dua öğelerini de içermekte, ölenin yakınlarına söylenenler ve ölen için söylenenler birbirinden ayrılmaktadır. Yakınlar için kullanılanların **başın(ız) sağ olsun, Allah ecir sabır versin, Allah sizlere ömür versin, Allah acısını unutturmasın, Allah kuvvet versin** gibi örnekleri bulunmakta, ölen için ise –toprağa verilmeden önce– **Allah taksiratını affetsin,** sonra da **Allah rahmet eylesin, nur içinde yatsın, mekânı cennet olsun,** özellikle son yıllarda duyulan **ışıklar içinde yatsın** ilişki sözleri söylenmektedir. Başka dinden olanlar için kul-

lanılan **toprağı bol olsun** sözü son zamanlarda Müslümanlar için de kullanılır olmuştur. Aynı kimseler için söylenen **dinince dinlensin** sözü ise aşağı yukarı, unutulmuştur.

Burada, kalıp sözlerle ilgili bir özelliğe, dolayısıyla da Türk kültürünün bir yönüne değinmek istiyoruz:

Türkçedeki kalıp sözlerden bazıları, aynı zamanda ince bir terbiyelilik belirtisi içermekte, bu nitelikleriyle Türk toplumunda, bireyler arasındaki ilişkilerde gösterilmesi âdet olan saygılı davranışı da sergilemektedir. Örneğin, bir kimseyle konuşulurken, orada bulunmayan bir başkası övülmek istendiğinde kullanılan ve dinleyenin bundan alınmaması için söylenen **sizden iyi olmasın** sözü bunlardan biridir. Kendisinin ya da bir başkasının hastalığından söz edenin **üzerinize sağlık** (ya da **afiyet**) deyişi yine aynı niteliktedir. Hele hele, bugün artık pek duyulmayan bir söz vardır ki, iğrenilecek bir şeyi anan kimse tarafından, **yüzünüze güller** biçiminde kullanılmaktaydı (örn. "Çocuk, yüzünüze güller, durmadan kusuyordu" gibi). Türk toplumunda, konuşma sırasında kaba bir söz söylenmesi gerektiğinde, bundan, dinleyenlerin rahatsız olmaması, söyleyenin de kaba konuştuğu izlenimini vermemek istemesi nedeniyle **sözüm meclisten dışarı** ya da **sözüm yabana** dendiği, bugün artık daha az kullanılan **hâşâ huzurdan** sözünden yararlanıldığı da bir gerçektir.

Bir kimsenin konuşmasını keserek bir şey söylemek istendiğinde **sözünüzü balla kestim** ya da **sözünüzü unutmayın** denmesi de ince bir terbiyelilik belirtisi sayılmalıdır.

Bir kimseye bir şey armağan edilirken –kimi zaman armağanın fazla değerli olmamasından üzüntü duyularak, kimi zaman da söylenmesi gelenek olduğu için– **size layık değil ama** ya da **kusura bakmayın** sözlerinin kullanılması

yine aynı eğilimin ürünüdür. Bu bağlamda, çoğu kez **çoban armağanı çamsakızı** atasözünün söylendiği de duyulur.

Türkçede ilişki sözlerinin çeşitliliği konusunda, yukarıda verdiğimiz örneklerin dışında, daha birçok söz de gösterilebilir ki, bunlardan birkaçına şöylece değinmek istiyoruz:

Her dilde, yeni evlenen çiftlere, nikâh ya da düğünden sonra, mutluluk dileğini bildirmek üzere sözler söylenir. Bu kutlama sözlerinin (**Allah mesut etsin**, **mutluluklar dilerim** gibi) yanı sıra, Türkçede **bir yastıkta kocayın** (ya da **kocasınlar**) denmesi, aynı zamanda bir **ad aktarması** (Fr. métonymie) sanatı içeren özgün bir söz olarak dikkati çekiyor. Bir hastaya yardım eden, masaj yapan kimseye hastanın söylediği **ellerin(iz) dert görmesin**, berber koltuğundan kalkan ya da banyodan çıkanlara söylenen **sıhhatler olsun** yine bu türden örneklerdendir.

Konuyu bitirmeden önce, ilişki sözlerinin aynı dilin çeşitli ağızlarında farklılık gösteren biçimlerine de değinmeliyiz:

Türkçede, ölçünlü dilde, yemek yemekte olan kimselerin yanına gidildiğinde **afiyet olsun** denirken değişik ağızlarda **bereketli olsun** sözünün kullanıldığı görülür. Yemeğe çağrılan, yemek yedirilen kimselerin, yemeğin bitiminde, ölçünlü dilde **ziyade olsun** sözüyle teşekkür ettikleri görülürken birçok Anadolu ağzında **kesenize bereket** dendiğine tanık olunur. **Allah artırsın** da denmektedir. Bu gibi örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

4. Bölüm

"TANRI" KAVRAMI, "ÖLÜM" VE İLGİLİ KAVRAMLAR

"TANRI" KAVRAMI

Türklerin Uygur Devleti döneminde Budizm, Maniheizm gibi dinleri benimsediklerini, Karahanlılar döneminde, X. yüzyılda İslamlığı kabul ettiklerini biliyoruz. Önceki dinleri ise, kimi araştırıcıların "gök dini" olarak adlandırdıkları, kimilerinin de doğrudan doğruya Şamanizm olarak niteledikleri bir inançlar bütünüydü. (Türk kaynaklarında geçmeyen **Şaman** sözcüğü, bir Altay dili olan Tunguzcadan alınmadır.)

Belli bir kitabı olmadığı halde çeşitli kavram, ilke ve gelenekleri bulunan bu inançlar bütününün izlerinin, kimi incelemelere göre, bugün hâlâ Türk soyundan topluluklarda, özellikle kuzeydoğu Asya'daki Yakut'larda, kimi Altay toplumlarında yaşadığı belirlenmektedir.

İslamlığın benimsenmesinin üzerinden 1000 yıl geçtiği halde, bu eski dinin kimi kalıntılarının bugün de ülkemizde görüldüğü ileri sürülmektedir.[90]

Hemen belirtmeliyiz ki, Türklerin milattan önceki dönemlerde sahip oldukları inançlar konusunda bilgimiz olmadığı halde, elimizdeki en eski belgeler olan Köktürk ve Yenisey yazıtlarından yararlanarak İslamlık öncesindeki inançlarına ait önemli ipuçları elde edebilmekteyiz. Şimdi, bunlar üzerinde duralım:

---

90) Şamanizm ve Türklerdeki belirtileri konusunda geniş bilgi için, aynı alanda birçok araştırması bulunan Abdülkadir İnan'ın (1954) çalışması, ayrıca O.Ş. Gökyay (1973) ve M. Canpolat (1975) gibi yayınlara bkz.

İslamlığın benimsenmesinden sonra bugün de yaşayan **Tanrı** sözcüğü, Köktürk metinlerinde geçen **teñri** sözcüğünün yeni biçimidir. Bu yeni dinle birlikte Ar. **Allah** kavramı, ayrıca, birçoğu Ar.dan çevrilen, aşağıda değineceğimiz terimler de Türkçede kullanılmıştır.

Orhun yazıtlarında **teñri**'nin hem 'gök, gökyüzü' anlamında, hem de gökte bulunduğuna inanılan, evreni yaratan ve insanların yaşamlarını belirleyen büyük gücü anlatan bir terim olduğu anlaşılıyor. Kimi yerlerde doğrudan doğruya 'gök' anlamındadır. Örneğin, şu örneklerde böyledir:

Üze teñri basmasar
(Üstte gök çökmese, KTD 22)
Teñri teg teñride bolmış
(Tanrı gibi gökten olmuş, KTG 1)
Üze kök teñri, asra yagız yer
(Üstte mavi gök, altta yağız yer, KTD 1)

Köktürklerin, insanları yaratan, yönlendiren bir güç saydıkları **teñri**, şu tümcelerde bunu yansıtan niteliktedir:

Teñri bilig bertük üçün
(Tanrı akıl verdiği için, Tony. I:6)
Teñri öl temiş erinç
(Tanrı öl demiş olmalı, Tony. I:3)
Öd teñri aysar kişi oglı koop ölgeli törimiş
(Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu
hep ölümlü yaratılmış, KTK 10)[91]

Köktürk metinleri incelendiğinde, Tanrı'nın yanı sıra **yer** ve **su** kavramlarının birarada oluşturduğu **Yer Sub** kutsal kavramına da inanıldığını gösteren tümcelerle karşıla-

91) Bu örnekler, T. Tekin'in yayınındaki (1988) yazımlarıyla gösterilmiştir. Yalnız, bu son tümcedeki **Öd teñri** ve çevirisi olan 'Zaman Tanrısı' açıklaması bizce, daha aydınlatılması gerekir niteliktedir.

şıyoruz. Tonyukuk yazıtında Vezir Tonyukuk, 100.000 askerlik bir ordunun üstlerine geldiği haberi üzerine, büyük güçlükleri yenerek, Altay dağlarını aşıp İrtiş ırmağını geçerek gelişlerini anımsatmakta, Yer Su'nun bu işteki yardımını belirtmektedir:

> Teñri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç
> (II. yazıt, batı, 3. satır)
> (Tanrı Umay, kutsal Yer Su yardımcı oldu mutlaka)

Bir başka yazıtta ise Hakan'a ihanet edildiğinden, bunu Tanrı'nın ve kutsal Yer Su'nun uygun görmediğinden söz edilmektedir:

> Üze teñri, ıduk Yer Sub, eçim kagan kutı toplamadı erinç (BKD 35)
> (Yukarıda Tanrı, kutsal Yer Su, amcam Hakan'ın ruhu uygun görmedi kuşkusuz)

Bir yazıtta ise, Çinlilerin Türkleri öldürme niyetleri anlatılmakta, Türk halkının kurtuluşunun gerçekleşmesi sırasında "Türk Tanrısı" ve "kutsal Türk Yer Su"nun mucizesi dile getirilmektedir. Bu iki gücün yardımları anılırken,

> Üze Türk teñrisi, Türk ıduk Yiri Subı ança itmiş
> (KTD 10-11)
> (Yukarıda Türk Tanrısı [ve] Türk kutsal Yer Su'yu şöyle yapmışlar)

deniyor.

Öte yandan Yer Sub'un aynı kaynaklarda (örn. BKD 17) 'ülke' anlamında kullanıldığına da tanık oluyoruz. Aynı anlam, başka dinsel kültürlerin benimsendiği, daha sonraki Uygur metinlerinde de sürüyor (örn. a.y. 3-5; a.y. III=S:16-17).

Köktürklerin inandıkları kutsal kavramlardan biri de **Umay** idi. Orhun yazıtlarını yayımlayan bilginlerin "Tanrı

adı, Tanrıça adı" (T. Tekin), "bir ilahe adı" (M. Ergin) olarak belirledikleri bu adı tarihçi **j.P. Roux** "yeni doğmuş çocukların Tanrısı" olarak açıklamaktadır. (1991:111)[92] Yazıtlarda iki yerde geçiyor; ayrıca, Altınköl I adı verilen Yenisey yazıtında (bkz. Tekin 1997:211; F2) kesin olarak açıklanamayan bir kullanımı bulunuyor. Tonyukuk yazıtında,

> Teñri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç
> (II. taş, B 3. satır)
> (Tanrı Umay [ve] kutsal Yer Su yardım
> etti kuşkusuz)

biçiminde görülen bu ad, KülTigin yazıtında şöyle geçiyor:

> Umay teg ögüm katun kutıña (KTD 31)
> (Umay gibi annem Hatun'un kutu sayesinde)

Annelerini böylece yüceltmeleri dikkati çekiyor.

X. yüzyıldan başlayarak İslamlığın yerleştiği yüzyıllar boyunca Türklerin, **Allah** ve **Tanrı** sözcüklerinin yanı sıra, aynı kavramı anlatan çeşitli öğeleri kullandıkları görülüyor.

Arapçada 'sahip, efendi' anlamlarına da gelen ve 'Tanrı' anlamında da kullanılan **Mevlā**, Uygur döneminden bu yana metinlerde gördüğümüz **iḍi** 'sahip, efendi' sözcüğüyle karşılanmıştır. Karahanlılar döneminin kaynaklarından Divan'da örn. **iḍimiz yarlıgı** 'Tanrımızın buyruğu' (I87), Kutadgu Bilig'de, **yaratmış iḍike sıgınsa özi** 'yaratan Tan-

92) Divan'da (I 123) Umay, "doğumdan sonra kadınların karnından çıkan son" olarak açıklanmakta, bununla ilgili bir atasözü de aktarılmaktadır. **Umayka tapınsa ogul bolur** biçimindeki bu sav bizce, metinde açıklandığı gibi "hizmet etse" anlamında değil, "Umay'a ibadet etse, dua etse" anlamında olmalıdır. Çocuğu olmayan kimsenin bu yolla çocuk sahibi olabileceği anlatılmakta, dolayısıyla, Umay'ın o dönemde de kutsal bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. H.N. Orkun (1936:76), aynı konuya değinirken Umay'dan, çocukları himaye eden ilahe adı olarak söz etmekte, Orta Asya Türklerinde hâlâ bu inancın yaşadığını belirtmekte, sözcüğü Sanskrit'teki **Uma**'ya bağlamaktadır.

rıya sığınsa' (6247) kullanımları bunun örneklerindendir. **İḍi**'nin eşitli biçimlerde, değişik lehçelerde ve XVI. yüzyıl sonlarına kadar, Eski Anadolu Türkçesinde **iye, eye** biçimlerinde yaşadığına tanık oluyoruz.

'Tanrı' anlamında kullanılan Türkçe sözcüklerden biri de **Ugan**'dır. 'Muktedir olmak, yapabilmek' demek olan **u–** eylem kökünün türevi olan sözcük, Uygurlar döneminde de 'ilahî' anlamında yaşıyor, İslamlığın benimsenmesinden sonra, Karahanlı Türkçesinde Ar. **kādir**'i karşılayan yaygın bir öğe olarak karşımıza çıkıyordu. Örneğin Kutadgu Bilig'deki **Ugan ol köni çın törü birgeçi** 'Tanrıdır doğru, gerçek yasa veren [koyan]' (3192) bunlardan biridir. Daha sonraki yüzyılların kaynaklarından Atebe'de daha da sık görülmekte (örn. 63 463...), özellikle şu sözde Tanrının büyük gücü belirgin biçimde vurgulanmaktadır:

> Saña renc, aña genc birigli Ugan
> (Sana ıstırap, ona hazine veren Tanrıdır) (463)

Daha sonraları bu sözcüğün unutulduğunu görüyoruz.

Arapçada Tanrı için kullanılan ad ve sıfatlardan birçoğunun da Türkçenin geniş sözvarlığı ve türetme olanaklarından yararlanılarak Türkçeleştirildiğine tanık oluyoruz.

Ar. **ḫālik** 'yaratan' sıfatı için, bugün de kullanılan **Yaradan**, XI. yüzyılda **Yaratgan** (örn. Divan, II 52, Kut. Bil. 4743), ayrıca **Yaratmış** (Kut. Bil. 6247) biçimlerinde geçiyordu. Ar.da Tanrıya verilen **gafūr, gaffār** 'bağışlayan, merhamet eden' sıfatları ise 'geçiren, bağışlayan' anlamındaki **Keçürgen** ile dile aktarılıyordu: **İlāhī Keçürgen idim, sen keçür** 'ilâhî, bağışlayan Tanrım, sen affet' (Daha sonraki yüzyıllarda da, örn. Atebe, 121).

Türklerin Tanrıyı anlatmak üzere **Bayat** sözcüğünden de yararlandıklarını görüyoruz. Bugüne gelinceye kadar anlam değişikliğine uğrayan bu sözcük, bugün hâlâ kimi leh-

çelerde 'eski, önceki' anlamında yaşamakta, Tanrının her varlıktan önce var olduğunu belirten, Arapçada da 'eski, öncesi bilinmeyen' demek olan **kadīm**'in karşılığını oluşturmuş olmalıdır.[93] Kut. Bil.'de çok sık geçmekte, örneğin şu dizelerde de görülmektedir.

Köñül til köni tut bayatka tapın
(Gönlünü, dilini doğru tut, Tanrıya tapın) (I278)

Aynı anlamda, daha sonraları da, örn. XVI. yüzyılda (bkz. Tar. S. I).

Bütün bu kullanımlara ek olarak, XIII. yüzyıldan başlayarak pek çok kaynakta, Yunus Emre'de, Dede Korkut'ta geçen **Çalap** sözcüğüne de değinmek gerekiyor. Kökeni kesin bir biçimde açıklanmış olmayan, ancak yabancı kökenli olduğu sanılan bu sözcüğün Eski Anadolu Türkçesi önemde çok yaygın kullanıldığı, XV. yüzyıldan sonra kullanımında azalma görüldüğü, giderek unutulduğu anlaşılıyor.

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan destansı öykülerin oluşumunun, elimizdeki nüshalarının yazıya geçirildiği XV. yüzyıldan çok önceleri gerçekleştiği, tarih olaylarının ve dil özelliklerinin bu durumu ortaya koyduğu öne sürülüyor (Ergin, 1958:54-56). **Ergin**, öykülerin ait olduğu Oğuzların Müslüman olduklarını belirtmekte, "Fakat din çok kuvvetli bir unsur olarak görünmez. Müslümanlıkları daha çok dıştadır... Savaşta beyler daima, önceden abdest alıp iki rikât namaz kılarlar. Düşmana saldırırken adı görklü Muhammed'e salavat getirirler... Fakat öte yandan bol bol şarap ve kımız içtikleri görülür" biçimindeki görüşünü dile getirmektedir (a.y. s.27).

Bizce, bu öyküler, yer yer eski Türk geleneklerini de yansıtmakla birlikte, İslam dinini, onun kutsal saydığı kavramları, onun ilkelerini bütünüyle benimsemiş bir toplu-

93) A. Tietze, Bayat'ın Ar.da 'üzerinden gece geçmiş olan, eskiden kalan' demek olan **bāit**'den dönüştüğünü ileri sürer (1958:235-358).

mun ürünü niteliğindedir: Bu metinlerde, Tanrının adlarından **Kādir, Rahīm, Rahmān, Ganī, Settar** geçmekte, Arapçadan çevrilen **Yaradan** kullanılmakta, din ulularının adları anılmaktadır. **Namaz kılmak, şehadet getirmek, tekbīr getirmek** deyimlerinin yanı sıra, Kur'ana el basarak yemin etmeyi anlatan **Mushafa el urup and içmek** (Drs. 295) töreninden söz edilmektedir. Basat ile Depegöz'ün karşılaştığı öyküde Basat, "Lâ ilâhe illa'llah Muhammedün resûlu'llah" dedikten sonra (Drs. 229) bir mucize gerçekleşir ve Depegöz'ü alt edip öldürmesinde Tanrının kendisini kurtardığını söyler.

Dede Korkut öykülerinde, Arapçadan çevrilerek oluşturulmuş şu tamlamalarla da karşılaşılır:

Tanrı ivi (evi) <Ar. Beytu'llah, Kâbe (Drs. 6)
Tanrı buyruğu <Ar. Emru'llah ve Hak emri (Drs. 179)
Tanrı dostu <Ar. Habību'llah, Haz. Muhammet (Drs. 5)

Aynı tutum, Kur'an çevirilerinde de görülmektedir. Örneğin, Ahmet Topaloğlu'nun yayımladığı (1978), XV. yüzyıl başlarına ait çeviride, İslam diniyle ilgili şu gibi kavramlarla karşılaşıyoruz:

İnanıcı	< Ar. mu'mīn	19 a-6
Yaradıcı	< Ar. ḫālik	261 b-11
Tanrıya iki diyen	< Ar. müşrīk	59 b-7

Bir dilin sözvarlığının incelenmesi, kitabımızın Giriş'inde de belirtiğimiz gibi, o dili konuşan ulusun yaşama biçimini olduğu kadar, inançlarını da ortaya koymaktadır.

Bugünkü sözvarlığımız incelendiğinde, ilişki sözlerinden (aşağıda değinilecektir) hayır dualara, ilenmelere, atasözlerinden deyimlere kadar, öğelerin önemli bir bölümün-

de, 10 yüzyıldan beri Türklerin benimsediği İslam dininin büyük etkisi kendini belli etmektedir.

"Türkçede Dil-İçi Dünya-Görüşü" adlı geniş incelemesinde (1983:151-173) bu durumu ele alan **Özcan Başkan**, bu konuda şunları söylemektedir:

"Türk-Osmanlı toplumuna ilişkin bu dünya görüşünde dinsel bir bakış açısının egemen olduğu, 'Tanrı' ile ilgili sözcüklerin çokluğunda ve niteliğinde belli olmaktadır." (s. 160) Başkan, bu çalışmasında "Allah", "ahret", "kader", "günah", "cehennem", "gâvur", "papaz" kavramları çerçevesi içinde çeşitli dilek, deyim, atasözü, ilenme ve duaları bir arada vermekte, ayrıca, anne, baba, kadın, varlıklı olma gibi kavramlara ilişkin öğelere de örnekler göstermektedir.

Bundan önceki bölümde değindiğimiz ilişki sözlerinde de "Tanrı" kavramının yeri belli oluyordu. Atasözlerine gelince, bunların bir bölümünün, sözcüklerindeki değişmelerle yüzyıllar boyu kullanılageldiği görülmekte, aynı kavramın, tıpkı kimi deyimlerde olduğu gibi bu sözlerde de sık geçtiği göze çarpmaktadır.

Türk yazınında, Divan ve halk şiiri alanlarında ürün veren birçok şairin, atasözlerini biraraya getiren şiirler, halka bunlarla öğüt veren "nasihatnāme"ler yazdıkları görülmektedir (bunlardan alıntılar için bkz. D. Dilçin, 1945). Örneğin kitabımızda alıntılar yaptığımız Güvâhî'nin Pendname'si, bunların en genişlerinden biridir. Şiir metinleri olan bu kaynaklarda, ölçü ve uyak kullanma kaygısıyla, atasözlerinde sözcük ve anlatım açısından farklılıklara da rastlanmaktadır. Ancak bu farklılıklara karşın, bu sözlerin, o kaynakların yazıldığı çağlarda da yaşadığını saptayabiliyoruz.

Tanrıyla ilgili atasözleri içinde de bu türden örnekler bulunuyor. Birkaçını gösterelim:

XVI. yüzyıl: Olur çün toğruya yardımcı Allah
(Güvâhî, H. 176)

Bugün: Allah, doğrunun yardımcısıdır
(Aks. 201)
XVI. yüzyıl: Ki Tanrıya yaraşur yalunuzluk
(Güvâhî, H. 388)
Bugün: Yalnızlık Allaha mahsustur
(Aks. 1987)

Aynı kaynakta, biraz değişmiş bir örnek de görüyoruz:

XVI. yüzyıl: İlâhî itme muhtâcı koyub aç
Ganîsin sağ gözü sol göze muhtaç
(Güvâhî, H. 2098)

Aynı söz, Aks. 210'da,

Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin

biçiminde verilmiştir. Buna karşılık Türkçe Sözlük'te (2005),

Allah sağ gözü (veya eli) sol göze (veya ele) muhtaç etmesin

biçimi yer alıyor ki, bizim de bildiğimiz sözde, sağ ve sol gözün kullanımı daha yaygındır.

Öte yandan, XIX. yüzyılın ünlü şairi Erzurumlu Emrah'ın dizelerinde,

Bu söz meşhur sözdür, söylenir dilde
Kişi bulur Mevlâsın arayınca (Dilçin, 142)

sözcükleriyle yer alan atasözümüz de bugün,

Arayan Mevlâsını da bulur, belâsını da (Aks. 258)

sözcükleriyle yaşamaktadır.

Yaptığımız incelemeye göre, bugünkü Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde "Allah" kavramı 20 dolayında atasözünde görülmektedir.[94] Bunların içinde, Tanrının büyük gücünü

94) Metin Yurtbaşı'nın Türk atasözlerini sınıflandırarak verdiği çalışmasında (1994), bu sayının çok üstünde söz bulunmaktadır ki, bunların büyükçe bir bölümü bölge ağızlarındakilere, bir bölümü de eski sözlüklerde geçenlere dayanmaktadır.

ve her yaratığa yardımcı olduğunu dile getiren **Garip kuşun yuvasını Allah yapar**,[95] **Allah, dağına göre kar verir** gibileri bulunduğu gibi, yaşamda uyulması gerekenleri belirleyen **Allah, kardeşi kardeş yaratmış, kesesini ayrı yaratmış**; **Allah, sabırlı kulunu sever** gibi sözler de bulunmaktadır.

Anadolu ağızlarımız, bugün ölçünlü dilimizde bulunmayan, birçoğu birer kapalı bölge oluşturmuş belli yörelerde halkın yarattığı zengin bir atasözü varlığına sahiptir. Bunların arasında da yine Tanrının yüceliğini, insanlar ve yaratıklar için koruyuculuğunu belirten özgün örneklerle karşılaşılmaktadır:

Allah, deldiği boğazı aç komaz
(Kandıra, Gaziantep, Bl. I ve II,
ayrıca Çukurova bkz. Sertkaya, 336)

Allah, uçamayan kuşa alçacık dal verir
(Silifke, Bl. II)

Allah yollarsa nallar da yollar
(Trabzon, Bl. II)

Hak'tan gelen haktır; inanmayan ahmaktır
(Topraktepe-Malatya, Bl. I)

Kör sıçanın rızkını Allah verir
(Van, Bl. I)

Yara öldürmez, Yaradan öldürür
(Van, Bl. I)

Allahtan korkmayanın belâsından
Allahtan korkanın bedduasından kork
(Hatay, Bl. I)

95) Bu söz, XIX. yüzyıl başlarında doğan ve Dertli'nin çırağı olan Figânî'nin dizelerinde şöyle görünüyor:
Takdirinde varsa bir garip kuşun
Yuvasını Allah yapar demişler (Dilçin, 173).

Daha birçoğu gösterilebilecek olan bu örneklerin yanı sıra, Anadolu ağızlarında, insanların, karşılaştıkları olumsuzlukları, aykırı durumları belirlerken, çoğu kez "kader"e bağladıkları bu konuları yine "Allah" kavramından yararlanarak anlattıkları görülür. Birkaç örnek gösterebiliriz:

Allah, dişsize badem, kulaksıza küpe vermiş
(Gaziantep, Bl. II)
Allah, kimisine keş (yağsız peynir) verir,
diş vermez, kimisine diş verir, keş vermez
(Silifke, Bl. II)
Allah, herkesin falına bakar, boynuna takar
(Baskil-Elazığ, Bl. I)

Deyim varlığımızda da "Tanrı" kavramının önemli bir yeri olduğu görülmektedir. **Allah bilir, Allah Allah, Allah aşkına, Allah için, Tanrının günü** gibi, günlük konuşmalarda sık geçenlerin yanı sıra, **Allah ne verdiyse, Allah'a bir can borcu olmak** gibi deyimler ve **Allah bağışlasın, Allah dört gözden ayırmasın, Allah acısını unutturmasın** gibi ilişki sözleri dile yerleşmiş bulunmaktadır.

Anadolu ağızlarımızda, ölçünlü dildekilerden başka, değişik deyimlerle karşılaşıyoruz. Örneğin hiçbir hayır işlemeyen, kötülüklerden kaçınmayan kimseleri anlatan,

Allah yoluna vermez mangır;
Şeytan yoluna gider tangır tangır (Çankırı, Bl. I)

bunlardan biridir. Ayrıca,

Allah verdi binecek, hani götürecek? (Van, a.y.)
Allahın divanından sürülmek (Bitlis, a.y.)

gibi deyimler bulunmaktadır.

Bugün Orta Anadolu'dan güneye kuzeye ve doğuya kadar pek çok yörede 'herhalde, galiba, zannedersem' anlamında ve çok sık kullanılan **ellâham** ve onun **ellâm, ellehem,**

elleham gibi birçok değişkesi, 'Allah daha iyi bilir' demek olan Ar. **Allahü a'lem bi's-sevāb**'ın kısalmış ve anlamca biraz değişmiş biçimi **Allahü a'lem**'e dayanmaktadır.

Verdiğimiz bütün bu örnekler, Türklerin "Tanrı" kavramına, İslamlıktan önceki inançlarına olduğu gibi, tek Tanrılı bu yeni dine ne ölçüde bağlandıklarını, bu kavramın yaşamın bütününe nasıl yansıdığını göstermektedir, kanısındayız.

"ÖLÜM" VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Çeşitli gelenekleri, törenleri ve kalıp davranışlarıyla halkbilim alanının incelediği başlıca konulardan biri, ölümdür.[96] Bu konu, değişik yönleriyle bir toplumun kültürünün önemli bir bölümünü de yansıtmakta, o toplumun diline de birçok öğesiyle yerleşmiş bulunmaktadır.

En eski dönemlerden bugüne, Türkçe metinler incelendiğinde, aynı alanı ilgilendiren pek çok sözcük, terim, deyim ve atasözüyle karşılaşılmaktadır. Önce, **ölmek** eyleminden başlayalım; bu kavram alanındaki zenginlik dikkati çekecektir:

Köktürk metinlerinde **ölmek** eylemi birçok yerde geçmekte (örn. KTD 29, KTG 8, Tony IB 3), ettirgen çatısı **ölürmek** 'öldürmek' (BKD 26; Tony IK 4) de bulunmaktadır. İlginç olan, aynı yazıtlarda, aynı kavram için ayrıca **uçmak, uçabarmak** ve **kergek bolmak** öğelerinin de yer almasıdır ki, bunlardan her biri, deyim aktarmasına dayanan (métaphorique) anlatımlarıyla aynı anlambilimsel niteliği göstermektedir:

Ölen bir kimse için **uçtu, uçuverdi** gibi sözlerin kullanılması, ona duyulan sevgiyi ve ölümünden duyulan üzüntüyü dile getiren ve pek çok yerde görülebilecek olan bir anlatım biçimidir. Ancak bu anlatımın, aşağıda değineceğimiz bir dayanağı da bulunmaktadır.

96) Türk halkbilimi ve bu açıdan ölüm kavramının incelenmesi konusunda geniş bilgi için bkz. S.V. Örnek, 1977.

Yazıtlarda **uçmak** eylemi (örn. KTK-D 1, BKD 13-14), sevilen kimseler için (ilkinde KülTigin, ikincisinde kağan olan baba için) kullanılmakta, ayrıca, **uçabarmış** 'uçuvermiş' yine babanın, **uçabardınız** 'uçuverdiniz' ise yeğenlerin ölümünü anarken söylenmektedir (KTD 16 ve GD). Gerek bu sözlerin, gerekse **O. Nedim Tuna**'nın bir araştırmasıyla (1957:131-148) aydınlattığı **kergek bolmak** deyiminin, Köktürklerin dinsel inançlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. (Bu deyimi, Bilge Kağan'ın kardeşi KülTigin'in ölümünden söz ederken kullandığını görüyoruz. KTD 30; ayrıca, önceki başarılı kağanlar anılırken, KTD 4.) **Tuna**'ya göre, ölüm kavramının anlatılışı bu deyimde kanatlarını gererek uçan **kergek** kuşundan yararlanılarak dile getirilmekte, Şaman inanışlarına uygun olarak "canın (ruhun) kerek (denilen kuş) olması" imgesi söz konusu olmaktadır.[97] Bu inanış, ölmek kavramı için **uçmak** eyleminden yararlanılmış olmasını da açıklamaktadır, sanıyoruz. Öte yandan, Anadolu ağızlarımızda, bir yerde (Mustafakemalpaşa-Bursa, Derl. S. VI) **gergek bulmak** 'ölmek' sözünün bulunarak derlenmiş olması da ilgi çekicidir.

Uygur Türkçesinin zengin sözvarlığı içinde, **ölmek** eyleminin **ölütçi** 'katil' (A.Y. 4/9), **ölürgü** 'öldürme' (A.Y. 17/13), **ölümlüg** 'fani' (TT VIII 94) gibi türevleriyle karşılaşılmaktadır. Karahanlı dönemi Türkçesine geldiğimizde **ölgüçi** 'ölücü, fani' (Kut. Bil. 1145), **ölüt** 'birbirini öldürme' (Divan I 52), **ölütlemek** 'çarpışmak' (a.y. I 299), **ölügsemek** 'ölmek istemek' (a.y. I 303) gibi yeni öğelere rastlanmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, aynı kökten türemiş **ölet** 'salgın halinde ölüm', **ölezimek** 'ölecek hale gel-

97) Yazıtlar üzerinde önemli yayınları bulunan T. Tekin, **kergek** sözcüğünü 'gerek, yok, namevcut' olarak açıklamakta (1988:145), metinlerin günümüz diline aktarılması sırasında **kergek bol-** deyimini 'vefat etmek' sözcükleriyle karşılamaktadır.

mek', **ölmesiz** 'ebedî', **ölüm eri** 'fedai', **ölüm esrüklüğü** 'can çekişme hali' gibi sözcük ve tamlamalar kullanılmıştır (Tar. S. V). Birçok metinde geçen **can ısmarlamak** deyimi ise "ölmek" kavramını bir başka yoldan dile getirmektedir (bkz. Işknāme, 5025 ve 8030. beyitler).

Aynı dönemin önemli yapıtlarından Mevlid'de Haz. Peygamber'in hastalanması ve ölümüyle ilgili, İslam inançları doğrultusunda, etkileyici ve güçlü anlatımıyla dikkati çeken bölüm, ölüm konusunda yazılmış özgün metinlerden biridir (bkz. Ateş yayını, 16. ve 17. fasıllar).

Dede Korkut Kitabı'nda, beş yerde yinelenen şu satırlar, dünyanın niteliğini belirlemeye ve ölümü vurgulamaya yönelmektedir:

> Gelimli gidimli dünya
> Âhır soñ uçı ölümlü dünya (Örn. Drs. 65)

Aynı kaynakta, "uyumak" kavramının "küçücek ölüm" olarak nitelendiği görülüyor (Drs. 273).

Türkçenin sözvarlığında, aynı kavrama ilişkin atasözleri pek çoktur. Önce, bugün unutulmuş olan birkaçına değinelim:

XV. yüzyıl: Ölen ile gidenin dostu olmaz (Ata. 398)
XV. yüzyıl: Öldüğü yetmez, koz ağacından tabut ister (a.y. 190)
XVI. yüzyıl: Ölecek cāna gerek yatacak yer (Güvâhî, H. 1460)
XVI. yüzyıl: İki olmaz ölüm, gerçi bir olur (a.y. 1753)
XVII. yüzyıl: Uyku, ölümün karındaşıdır (Buluç, 160)

Öte yandan, bugün, kimi sözcükleri değişmiş bile olsa, bazı sözlerin yaşadığı görülüyor:

XV. yüzyıl: Ölen ardınca kimse ölmedi (Ata. 397)
Bugün: Ölenle ölünmez (Aks. 1671)

XVI. yüzyıl: Kör ölse gerçi bādem gözli olur
(Güvâhî, H. 1388)

Bugün: Kör ölür, badem gözlü olur; kel ölür, sırma saçlı olur (Aks. 1488)

Günümüzde kullanılan atasözleri içinden, gerçekten, özgün olan birkaçına da değinelim:

Hasta ol benim için; öleyim senin için
(Aks., 1092)

Borçlu ölmez, benzi sararır
(a.y., 555)

Kabahat ölende mi, öldürende mi?
(a.y. 1286)

Anamın (babamın) öleceğini bilseydim, kulağı dolu darıya satardım
(a.y., 245)

Atın ölümü arpadan olsun
(a.y., 336)

Kardeş kardeşin ne öldüğünü ister ne onduğunu
(a.y., 1319)

Bu sözlerde dikkati çeken özellik, insanlar arasındaki ilişkilerde gözlemlenen kimi gerçeklerin birtakım aktarmalarla dile getirilmiş olmasıdır. Örneğin,

Hasta ol benim için, öleyim senin için

atasözünde anlatılmak istenen, bir özveride bulunması, bir iyilik yapması beklenen insanın karşısındakinden de o özverinin hiç değilse birazını göstermesini beklediğini, özverinin karşılıklı olduğunu anımsatmaktır.

Anadolu ağızlarında, ölçünlü dilde bulunmayan çeşitli atasözleri içinde, özgün olanlar da bulunmaktadır. Ölümün her insana mutlaka geleceği gerçeği şöylece söze dönüştürülüyor:

Falan ölmüş, filan ölmüş;
Bir gün derler, Sinan ölmüş (Manyas, Bl. I)

(4+4, 4+4 hece sayısıyla oluşan ölçü ve uyaklarla ilginç bir anlatıma ulaşılmıştır.)

Ölenin erini, kalkanın yerini alırlar (Silifke, Bl. II)
Ölen keçi yağlı olur (Fethiye, a.y.)
Yaramdan ölmedim; sorandan öldüm (Bor, a.y.)
Ölüme giden gelmiş; paraya giden gelmemiş
(Gaziantep, Van Bl. I)

atasözleri de aynı niteliktedir.

Deyimlere gelince, aynı kavramı içeren örneklerle karşılaşıyoruz:

Ölçünlü dilde, **Öküz öldü, ortaklık bozuldu; ölmek var, dönmek yok; ölüp ölüp dirilmek; ölüm kalım meselesi** gibi birçok deyim bulunmaktadır.

Anadolu ağızlarının deyimleri içinde, başka kavram alanlarında olduğu gibi, ölüm konusunda da insan davranışlarını betimleyen örneklerin bol olduğu görülür. Bunlardan birkaçına değinmekle yetiniyoruz:

Ölüsü özsüz kor, dirisi gözsüz kor
(Ereğli-Konya, Bl. I)
Ölüye ağlamaz, diriye gülmez
(Çankırı, Bl. II)
Ölüyü görür, ağlar; davulu görür, oynar
(Niğde, a.y.)
Ölenlerin öğütçüsü, kalanların ağıtçısı
(Silifke, Bl. II)

Cenaze Töreni

Elimizdeki en eski Türkçe metinler, Türklerde cenaze törenleri konusunda bilgi vermekte, bunlarla ilgili terimleri içermektedir.

Köktürklerde, özellikle hükümdarların, ünlü kişilerin ölümlerinde büyük gösterilere dönüşen bu törenlere **yog** adı veriliyor, bu törenleri gerçekleştirmeye de **yoglatmak** ya da **yog ertürmek** deniyordu.[98]

Yazıtlarda, bu törenlerin niteliği üzerinde kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin KülTigin yazıtında (D4), ataları Bumın ve İştemi Kağanların başarıları anlatıldıktan sonra onlar için yapılan cenaze törenlerine yasçı ve ağlayıcı (**yogçı** ve **sıgıtçı**) olarak gelen çeşitli ulusların temsilcilerinden (örn. Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar...) söz edilmekte, bunca halkın ağlayıp yas tuttuğu belirtilmektedir.

Bu gibi büyük törenlere katılanların çeşitli armağanlar getirmeleri de gelenekti. Bilge Kağan yazıtında (BKG 10,11,12), babasının cenaze törenine General Lisün Tay komutasında 500 kişinin geldiği, bol miktarda altın, gümüş, (kokulu) sandal ağacı getirdikleri, mumlar dikildiği anlatılmaktadır. Armağanlar arasında cins özel atlar, samurlar ve sincaplar da vardır. İlginç bir durum da birçok kişinin –acılarını dışa vurmak için olsa gerek– saçlarını, kulaklarını kestiklerinden söz edilmesidir.

Kül Tigin'in cenaze töreninden söz edilirken, törenin bitiminde türbesinin, resim-heykellerinin ve kitabesinin tamamlandığı anlatılır (KTK-D).

Fransız tarihçisi **Roux**, bu törenlerin hükümdarlar için yapıldığında büyük gösterilere dönüştüğünü, ölenin uyruğunda ve ona bağlı bulunan toplumların törene temsilci ku-

98) Yog'un geçtiği yerler: KTK-D, KTK 7, BKG 10-12, 31, ayrıca Ongin yazıtı sağ yanı 12, yoglatmak: Tony I Kuzey 7; yog ertürmek: BKG 10.

rullar gönderdiklerini belirtir (1991:112). Yazara göre, ölenin çevresinde dolanılmakta, sakal tıraşı olunmakta, yüz kesilmekte, ölenin savaş başarıları anlatılmakta ve hep birlikte yemek yenmekteydi. Mezara, ölen dirildiğinde kendisine gerekli olacak nesneler de gömülürdü (a.y.).

Çeşitli dinlerin benimsendiği Uygur döneminde de **yog** sözcüğünün 'ölü yemeği, matem, yas' anlamında yaşadığı anlaşılıyor (bkz. Alt. gr.; USp 276).

Türklerin İslam dinini benimsedikleri X. yüzyıldan sonra da **yog** ve **yoglamak** sözcüklerinin ve değişerek de olsa, bu törenlerin yaşamayı sürdürdükleri görülmektedir: Divan'da (III, 143) **yog**, 'matem, yas' anlamında yer almakta, 'ölünün gömülmesinden sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek' açıklaması bulunmaktadır. **Yoglamak** eylemi 'ölü için yemek vermek' (III, 309) olarak açıklanmakta, ölü gömüldükten sonra yenen yemeğe de **yog basan** denmektedir. (I, 398-99)

Aynı dönemdeki, Karahanlı Devleti zamanındaki durum, Kutadgu Bilig'deki dizelerle daha iyi belirmektedir: **Yog aşı**, 'ölü için yapılan yemek' (4577) anlamıyla geçmekte, ayrıca kitabın kahramanlarından Ay-Toldı'nın ölümünden sonra oğlunun, onun için **yog kıldığı**, ölü aşı hazırlattığı, yoksullara gümüş ve armağanlar dağıttığı anlatılmaktadır:

"bu ay toldınıñ kıldı oglı yogı
Çıgayka üledi kümüş hem agı"
(1564)

Sonraki beyitte de oğulun, babasının matemini böyle hayırlı işler yaparak geçirdiğinden söz edilir.

Abdülkadir İnan, **yog aşı** âdetinin, Şamanizmin güçlü bulunduğu dönemlerdeki niteliğine ve amacına değinmekte, bu amacın, ölüyü doyurmak ve sevindirmek olduğunu belirttikten sonra Altay dağlarının ormanlarında yaşayan

Şamanistlerin bugün bile yog ayinlerinde ölüye, "ye, iç, bize ve hayvanlarımıza dokunma!" sözleriyle seslendiklerini ve ölünün bu törenlerde hazır bulunduğuna inanıldığını anlatmaktadır (1987:465).

Yukarıda, XI. yüzyılda da ölümden 3 ya da 7 gün sonra, ölenin ruhu için yemek verme geleneğinin bulunduğundan, **yog**'un 'yas, matem' anlamına geldiğinden söz etmiştik. İlgimizi çeken bir veri, Anadolu ağızlarından yapılan derlemelerde, Niksar ve Çorlu dolaylarında **yuğ** teriminin saptanmış olması ve bunun 'ölü için yapılan geleneksel toplantı, ağıt' biçiminde açıklanmasıdır (bkz. Derl. S. XI). Öte yandan, ölenler için, genel olarak 40 ya da 52. günlerde dinsel törenler yapılmakla birlikte, 1000 yıl öncesinde olduğu gibi, ölünün 3. ve 7. günlerinde ölenin anılması amacıyla bu gibi törenlerin gerçekleştirilmesi de Anadolu'da yaşayan geleneklerdendir (bkz. Örnek, 1987:220).

Bir başka gerçek de İslamda, ölenin yakınlarının yemek vermesi uygun görülmediği halde Anadolu'da, eski geleneklerin devamı olarak, değişik adlarla ölü yemeği geleneğinin sürmesidir. Örnek, bununla ilgili **can aşı, ölü ekmeği, hayat yemeği** gibi 14 terim saptamıştır (a.y. 221). Bu yemeğe yakınların, komşu ve tanıdıkların, hoca, yıkayıcı, mezar kazıcı gibi defin törenine katkıda bulunanların ve yoksulların çağrıldığı da aynı çalışmada belirtilmekte, böylece, daha Kutadgu Bilig'de sözü edilen törenin süregeldiği anlaşılmaktadır.

Dede Korkut Kitabı'ndaki öykülerde de ölü aşı âdetinin bulunduğunu gösteren yerler vardır. Örneğin, Uşun Koca Oğlu öyküsünde, kardeşini kurtarmak için sefere çıkan Segrek, karısına, üç yıl beklemesini, gelmeyecek olursa o zaman, öldüğüne hükmedip aygırını boğazlayarak "aşını vermesini" söyler (Drs. 260). Salur Kazan öyküsünde de (Drs. 274) yine aynı törenden söz edilir.

Ölenin arkasından, duyulan acıyı açığa vurmak üzere kendi vücudunu yaralama geleneğine, bu dönemde de, tıpkı Köktürklerin cenaze törenlerinde olduğu gibi uyulduğunu görüyoruz. Kazan Beg'in Oğlu öyküsünde, oğlunun ölmüş olmasından endişelenen anne, eşinin gerçeği söylemesini ister. Eğer ölmüşse tırnaklarıyla yüzünü, yanaklarını yırtacağını, başındaki örtüyü kana bulayacağını söyler:

"Kara tırnak ağ yüzüme çalayın mı
Güz alması kibi al yanaklarum yırtayın mı
Çenberüme alça kanum dökeyin mi" (Drs., 139)

Bütün bu açıklamalarımız, elimizdeki en eski metinlerde geçen gelenek-göreneklerin, İslam dininin benimsenmesinden sonra az çok değişerek ve bu yeni dinin gelenekleriyle karışarak yaşadığını göstermektedir.[99]

Mevlid[100]

Özellikle XV. yüzyılın başlarından bu yana, ülkemizdeki en önemli dinsel etkinliklerden biri mevlid okunmasıdır. Genellikle, ölüm olayından sonra, ölenin ruhu için, kimi zaman da doğum, sünnet, bir adağın gerçekleşmesi gibi mutluluklardan sonra okunan ve dualarla pekiştirilen bu metin, **Süleyman Çelebi**'nin 1409 yılında manzum olarak kaleme aldığı ve Vesîletü'n-Necât 'kurtuluş yolu, nedeni' adını verdiği yapıtıdır. Burada, hemen belirtilmelidir ki, gerek Müslüman doğu dünyasında, gerekse ülkemizde Hazret-i Muhammet'in doğumu, yaşamı ve niteliklerini an-

99) Şamanizm ve izleri konusunda geniş bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, 1954; 1987²:389-495; M. Canpolat, 1975:19-34.

100) Arapçada 'doğum zamanı', 'doğum yeri' anlamına gelen bu sözcük, daha çok Haz. Muhammet'in doğumunu anlatmak üzere kullanılmıştır; yanlış olan **mevlud** biçimine de rastlanır.

latan, onu yücelten birçok yapıt ortaya konmuştur. Ancak, etkileyici, güçlü dili, oldukça yalın, anlaşılır Türkçesiyle halkımızın yüzyıllardır benimsediği, etkilendiği bu metnin ayrı bir yeri olmuştur. Anlamını anlamadığı Arapça duaların yanında mevlidi, halkımız kolayca benimsemiştir.

5. Bölüm

DEĞERLENDİRME - SONUÇ

DEĞERLENDİRME - SONUÇ

Kitabımızda ortaya koymaya çalıştığımız Türk dili gereçlerinin, Türklerin maddi ve manevi kültürünü oluşturan başlıca kavramların ana çizgileriyle aydınlatılmasında yararlı olduğu kanısındayız. Unutulmaması gereken bir gerçek, başka dillerde olduğu gibi, Türkçede de atasözü ve deyimlerin, toplumda yaşam boyu edinilen deneyimleri, gözlemlenen gerçekleri dile getirerek toplumun çeşitli niteliklerini, değer yargılarını, inançlarını ve insanlar arasındaki ilişkilerde uyulması gereken birtakım gelenek ve alışkanlıkları aydınlattığıdır. Öte yandan, çeşitli kavramlarla ilgili birtakım özel terimler de (örneğin evlenme, düğün, gelin kavramlarına ilişkin sözcükler), yine kültürümüzün kimi yönlerine ışık tutmaktadır.

1. Bölümde incelediğimiz "kadın" kavramına ilişkin örnekler, Türklerde kadına verilen, onun ana olduğunda artan değerle birlikte, haksız değer yargılarını, düşünce ve tutumları da yansıtmaktadır. Ancak, eldeki en eski belgelerimiz olan Orhun yazıtlarında, ayrıca Yenisey yazıtlarında kadınlar, eş ve ana olarak hep övücü sözlerle anılmaktadır. Her şeyden önce, bugünkü **kadın** sözcüğümüzün o dönemde 'saygıyla anılan kadın', 'kraliçe' (Uygur döneminde hatta 'Tanrıça, ilahe') anlamlarına gelen **katun**'dan geldiği unutulmamalıdır. Ayrıca, burada belirtelim ki, aynı metinlerde kadın eşler, Çince kaynaklı **kunçuy** 'prenses' sözcüğüyle anılmakta, bağımsızlığın tehlikeye düştüğü dönemlerde er-

keklerin **kul** 'erkek köle', kadınların **küñ** 'kadın köle, cariye' olmalarını önlemek için savaşıldığı, birkaç yerde belirtilmektedir.

Değişik dinlerin benimsendiği Uygur dönemi metinlerinde, kadını yücelten sözlerle de, aşağılayan anlatımlarla da karşılaşılmaktadır. Türklerin İslam dinini kabul ettikleri dönemin ilk ürünlerinden, Kutadgu Bilig'den aktardığımız, evlenilecek kızların seçimi konusunda öğütleri içeren beyitler, bugün hâlâ geniş halk kesimlerinde, özellikle de kırsal kesimde yaşayan görüş ve değer yargılarıyla örtüşüyor, kanısındayız. Buna karşılık, yine XI. yüzyıldan, Divan'dan aldığımız,

Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma!

(bkz. "evlenme" kavramı)

atasözü, kızların erkekler kadar, hatta onlardan güçlü olduklarını açıklayan ve bu çağlarda Türk kızlarının bir niteliğini ortaya koyan bir kanıttır, sanıyoruz. Öte yandan, Dede Korkut öykülerinden aktardığımız, genç kızın evleneceği erkekle boy ölçüştüğü, at koşturup güreştiği, zaman zaman onu devirdiği yolundaki parça ("evlenme" kavramı açıklanırken, Beyrek ile Banı Çiçek'in güreşmeleri), bu niteliği daha da güçlü bir biçimde ortaya koymaktadır. Aynı öykülerde, düğünlerde, erkeklerle kızların bir arada bulundukları, görüştükleri yolundaki kayıtlar, dikkati çekicidir.

Bugüne kadar gelen atasözlerimiz içinde,

Yuvayı dişi kuş yapar,

Erkek arslan arslan da dişi arslan arslan değil mi?

gibi, kadını yücelten sözlerin yanı sıra,

Kadının saçı uzun, aklı kısa

gibi, haksız nitelemeler de bulunmakta, Anadolu ağızlarımızın çok zengin sözvarlığı içinde yine kadınları aşağılayan ve yücelten örneklerle karşılaşılmaktadır. Anadolu ağızlarındaki,

Avrat attır; gemini boş tutma
Erliyi eri döver; ersizi Tanrı döver

gibi, aktardığımız kimi örnekler, geçmiş yüzyıllardan kalan, erkeklerin egemen olduğu toplumlara özgü birtakım değer yargılarının yine erkekler tarafından dile getirilmiş biçimleridir. Benzeri başka sözler de yine aynı niteliktedir.

Aynı bölümde, "erkek" kavramı incelenirken ortaya çıkan gerçeklerden biri, Türklerin tarih boyunca yurtlarını savunma, yaşamlarını sürdürebilme ve yeni topraklar elde edebilme amacıyla, sürekli olarak savaşmaları nedeniyle, erkeklerin tam bir savaşçı olmaları gerektiğini kabul ettikleri, çocukluktan başlayarak, erkeklerden, bunu bekledikleridir. **Er adı** ve **er erdemi** terimleri de bir erkekte aranan kahramanlık ve başarılı işler gerçekleştirmiş olma niteliklerini belirlemektedir. Orhun yazıtlarında geçen **balbal dikmek** 'öldürülen düşmanın heykelini dikmek', kendi ağzından, ölen kişinin öldürdüğü düşmanların sayısını bildiren mezar taşları, yazıtlar hazırlatmak, kimi zaman, kalan yakınların görevleri arasındaydı. Kül Tigin yazıtında, onun 21 yaşındayken girdiği bir savaşta 7 eri mızrakladığından, bir başka savaşta 9 eri öldürdüğünden söz edilmesi, Yenisey yazıtlarından Oya'da, yazıt sahibinin 30 er öldürdüğünün kaydedilmiş olması aynı bağlamda düşünülmelidir.

Türklerin İslam dinini benimsemelerinden önceye ait olan Oğuz Kağan Destanı'nda da onun İslamlıktan sonraki versiyonunda da Oğuz Kağan'ın kahramanlıkları, savaşları anlatılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda da değindiğimiz, bir erkek çocuğa, kahramanlık göstermeden ad verilmemesi geleneği aynı yerleşmiş düşüncenin belirtilerindendir.

Anadolu ağızlarında, erkeklerin açısından kadınları niteleyen atasözleri bulunduğu gibi, kadın görüşüyle erkekleri değerlendirenlerin de olması, ilgi çekicidir sanıyoruz:

Kocadır, gül eder; kocadır, kül eder
Erdir adamı ağartan, erdir adamı karartan

gibi, aktardığımız örnekler, bunların arasındadır.

Yine 1. Bölümde "evlenme" kavramı incelenirken, tarih boyunca, çeşitli dönemlerde olduğu gibi, bugünkü ölçünlü dilin ve Anadolu ağızlarının sözvarlığında da bu konuyla ilgili çok geniş sözler, deyim, atasözü ve terimler bulunduğu görülecektir.

Aynı konunun çerçevesi içinde değindiğimiz **kalıñ** kavramının XI. yüzyıl metinlerinde karşımıza çıkması, Anadolu'da bugüne kadar gelen **başlık parası, başlık** geleneğinin ne denli eski olduğunu, nasıl yerleşik bulunduğunu gösteriyor, sanıyoruz. Öte yandan, **O.Ş. Gökyay**'ın da değindiği gibi, Dede Korkut Kitabı'nda geçen bütün beylerin tek evli olmaları, hanların ve beylerin, eşlerine, genellikle yüceltici sözlerle seslenmeleri, Türk toplum yaşamının kimi özelliklerinin İslam dininin benimsenmesinden sonra da sürdüğünü göstermektedir. **Adaklı** ve **yavuklu** sözcüklerinin çok eski olduğu, Farsçadan gelen **nişān**'dan türetilmiş **nişanlı**'nın sonradan genelleştiği de görülüyor.

Aynı kaynakta, bugün, Anadolu'da hâlâ örnekleri görülen **beşik kertme**'ye rastlanması, bu geleneğin tarihine ışık tutmak bakımından dikkat çekicidir.

Bugünkü sözvarlığımızda evlenmeye, evleneceklere, eşlere ilişkin atasözleri ve **bir yastığa baş koymak, yuva kurmak, başını bağlamak** gibi deyimler de bu toplumsal kuruma insan yaşamında verilen önemi gösteren belirtilerdendir. Ölçünlü dilde bulunmayan **ergencelik, evirlik, indirme** gibi özel terimler de Anadolu'da evlenme ve düğünle ilgili sözvarlığının genişliğini ve bu kavramların önemini ortaya koymaktadır.

"Düğün" kavramı incelenirken, Türkçenin en eski sözcüklerinden birinin çokanlamlı **toy** olduğunu, 'düğümle-

mek' anlamındaki **tüg-** eyleminin türevi olan **tügün**'ün (bugünkü **düğün**) zamanla bununla örtüştüğünü, ayrıca **toy düğün** ikilemesinin de ikileme olarak kulanıldığını göstermeye çalıştık.

"Gelin" kavramı çeşitli dil ürünlerinde izlenirken gelinlerin nitelikleri, yeni girdikleri çevrelerdeki durumları ve davranışlarıyla ilgili sözlerin ağırlık taşıdığı gözlemlenmektedir.

"Doğum" kavramı konusunda, belirgin bir biçimde öne çıkan bir gerçek, Türklerde erkek çocuğa sahip olmaya verilen önem ve bu bağlamda anadilimizin zengin bir sözvarlığının bulunduğudur. Birçok kaynaktan aktardığımız verilerden biri, özellikle anlamlıdır: Dede Korkut Kitabı'ndaki öykülerden birindeki kahraman, yemin ederken, sözünü tutmadığı takdirde "yer gibi deşilmek, kendi kılıcıyla vurulmak" gibi durumlara razı olduğunu söylemekte, yeminini "oğlunun doğmaması, doğarsa 10 güne varmaması" biçiminde pekiştirmektedir. Erkek evladın önemi, pek çok atasözü ve deyimde de dile getirilmektedir.

"Anne" kavramına ilişkin dil verileri genellikle anneleri övmekte, onlara duyulan minneti belirtmekte, bir insanın yetişme ve eğitiminde annelerin yerini ve önemini vurgulayan örnekler içermektedir. İncelediğimiz örnekler içinden, Konya ağzından derlenmiş,

Anasız çocuk, kanatsız kuş gibidir

sözü, bu açıdan ilginç ve özgündür.

"Baba" kavramıyla ilgili söz öğeleri, bu kavramın da Türkler için önemli olduğunu, babaların genellikle, saygıyla anıldığını, oğullardan, babalarının ününü sürdürmesinin beklendiğini göstermektedir. Bu konuda ayrıca, baba-çocuk ilişkisine ait veriler, örneğin oğlan çocukların, babalarının giysilerinin kendilerine uyduğu yaşa geldiklerinde,

artık babalarını istemeyecekleri yolundaki bir atasözü de dikkati çekiyor.

2. Bölümde, Türklerin yaşam koşulları üzerinde durulurken ele alınan "ekmek" kavramıyla ilgili, çeşitli kaynaklardan aktardığımız dil öğeleri, tarih boyunca ekmeğin Türkler için ne denli önemli olduğunu, bunun dile ne ölçüde yansıdığını göstermektedir. **Ekmek** sözcüğünün nasıl, çokanlamlı niteliği kazandığı, **tuz ekmek** teriminin giderek 'yiyecek, gıda' anlamına geldiği, buğday ve arpa ekmeği arasındaki değer ayrımı ve ekmekle ilgili atasözü ve deyimlerin bolluğu, bu bölümde ortaya konmaya çalışıldı.

Aynı bölümde, değişik metinlerden alıntılarımız, etin de Türkler için önemli bir beslenme maddesi olduğunu, özellikle hayvancılıkla uğraşan, büyük sürüleri bulunan boylarda bunun doğal sayılması gerektiğini belirtiyor, sanıyoruz. Özellikle Divan'da etin türleri ve çeşitli niteliklerdeki etlere verilen adlar dikkati çekmekte, Arapçadan **kebâb** sözcüğü girmeden önce Türklerin buna **söklünçü** dedikleri, eti kurutma (**kaklatma**) yolunu, pastırma (**yaz ok et**) yapmayı bildikleri görülmektedir.

Kesim hayvanı olarak koyun, sığır ve deveyle birlikte at da geçmekte, Oğuz Kağan Destanı'nın **Reşîdüddin** tarafından verilen versiyonunda bununla ilgili bir bölüme de rastlanmaktadır: Oğuz'un ölümünden sonra boyların birbirleriyle çatışmamaları için, her birinin 4'er oğlu olan 6 oğluna (Oğuz'un çocukları ve torunlarına) birer damga verilmesi, kesilecek iki atın bunlar arasında, hakkaniyete uygun bir biçimde bölüştürülmesi önerilmiştir.

Aynı bölümde, etle ilgili atasözleri ve deyimlerimiz de verilmektedir. Anadolu ağızlarımızdan, Zonguldak dolaylarından derlenmiş,

Et vezir, ekmek padişah

atasözü, bu yiyeceklere verilen değeri ortaya koyan ilginç bir örnektir, sanıyoruz.

Hayvancılıkla geçinmenin, büyük sürülere sahip olmanın doğal sonuçlarından biri de beslenme konusunda sütün ve sütle yapılan yiyeceklerin önemli bir yerinin olmasıdır. Dünyanın birçok dilinde özgün adıyla, **yoğurt** sözcüğüyle anılan yiyeceğin Türklerden alınmış olması, **kımız** adı verilen, kısrak sütünden yapılan içkinin çok eskiden beri bütün Türk boylarında bilinmesi ve bugün de Türkiye dışındaki Cumhuriyetlerde yaygın oluşu, bir başka doğal sonuç sayılabilir.

İçki olarak şarabın kullanılışının da Türklerde, eski tarihlere kadar uzandığı, dil ürünlerinde gözlemlenebilmektedir. İslam dininin benimsendiği dönemlerde de şarabın bırakılmadığı, Karahanlı Türkçesi döneminde, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, yer yer temel anlamında, yer yer de bir simge olarak kullanıldığı görülmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nın eski versiyonunda olduğu gibi, Dede Korkut Oğuznamelerinde de şarabın kullanımından söz edilmesi ilgi çekicidir. Özellikle, dilimizin ve kültürümüzün en önemli kaynaklarından biri olan Dede Korkut'ta, hanların, beylerin içkili toy'lar, şenlikler düzenlemeleri, bu şölenlerde olağanüstü süslü ve güzel Hıristiyan kızlarının beylere şarap sunmaları ilginçtir. Burada, Divan şiirimizde **bâde, mey, hamr, sahbâ** gibi adlarla da anılan şarabın yerine, ayrıca değinmiyoruz.

Barınma ve ulaşım konusunda, en önde gelen kavramlar, kuşkusuz, "ev" ve "at"tır.

Ev konusunda ortaya çıkan gerçek, hayvancılıkla uğraşan, yaylak ve kışlaklara göçen boyların barınmalarının çadırlarda olduğu ve **ev**'in (eb) aynı zamanda 'çadır' anlamına geldiğidir. Burada, büyük, süslü ve gösterişli çadırların da kullanılmış olduğu, Asya'daki Türk toplumlarının birço-

ğunda, kırsal kesimde çadır yaşamının sürdüğü de unutulmamalıdır. Ancak, dil ürünlerinin ortaya koyduğu bir başka gerçek, yerleşik yaşama geçen, kentler kuran Türklerde, çeşitli odaları, hatta katları bulunan, resim ve heykellerle süslü evlerin de yapıldığıdır.

Türkçenin sözvarlığı, en eski metinlerden bugüne incelenecek olursa, en geniş sözcük, terim ve atasözü varlığının "at" kavramıyla ilgili olduğu görülür. Atın türleri, değişik bakımlardan nitelikleri, erkeklerin, kahramanların atlarına olan sevgileri ve insanların çeşitli özelliklerinin "at" kavramından yararlanılarak anlatılması dikkati çekmektedir. Öte yandan, at etinin de yenmesi, özellikle, Türkiye dışındaki Türk toplumlarında bugün de bu besinden yararlanılmakta olması bir başka belirtilecek noktadır.

3. Bölümde, toplumdaki gelenek-görenekler incelenirken, Türklerin toplum yaşamıyla ilgili, önemli özelliği olan "konuk" ve "konukluk" kavramlarına öncelik vermek gerekiyordu.

En eski dil ürünlerinden bugünkülere kadar, pek çok metinde, Türklerde konuğa verilen önem ve gösterilen saygının kanıtları izlenmektedir. Eve konuk gelmesinin Türklerde mutluluk sayıldığını, ona, "kâfir" olsa bile çok iyi davranılması gerektiğini dile getiren atasözleri, "Tanrı konuğu" kavramının bulunması ve onların da iyi ağırlanmaları, Türklerin dünyaca bilinen ve bugün de zayıflamamış olan özelliğinin göstergelerindendir.

"Komşu" kavramı ve komşuluk ilişkilerinin de Türklerin toplum yaşamındaki önemi, dil verileri aracıyla da kanıtlanabilmektedir: "Komşu komşunun külüne muhtaç" gibi, çok eskilere uzanan sözler, bu bağlamda, özellikle aydınlatıcı niteliktedir. Anadolu ağızlarımızdaki örnekler de bu yargımızı desteklemektedir.

Yine 3. Bölümde ele aldığımız ilişki sözleri incelenirken, özellikle vurgulanan gerçek, anadilimizde bu türlü öğelerin, pekçok dile oranla zenginliği ve çeşitliliğidir. Bu da Türklerde insan ilişkilerinin bir yönünü, kimi örneklerde ise **sizden iyi olmasın, sözünüzü balla kestim, üzerinize afiyet** sözlerinde olduğu gibi, saygılı, incelikli davranış belirtilerini sergilemektedir.

4. Bölümde, bilinen en eski dil verilerinden bugüne, "Tanrı" ve "Ölüm" kavramları gözden geçirildi.

Türklerin en eski dinlerini, kimi araştırıcıların "gök dini", kimilerinin ise doğrudan doğruya "Şamanizm" olarak yorumladıkları bir inançlar bütünü oluşturmaktadır. Bu bütün içinde **Teñri, Yer Su** (Yer Sub), **Umay** kutsal kavramları bulunmaktaydı. Bölüm içinde değindiğimiz gibi, birçok araştırıcı, aradan 1000 yıldan uzun bir süre geçtiği halde bu dinin kimi izlerinin Türklerde bugüne kadar geldiğini, Anadolu'da da hâlâ görüldüğünü ortaya koymuşlardır.

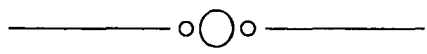
İslam dininin benimsenmesiyle "Allah" kavramı "Tanrı" ile de karşılanmış; ayrıca,

İḍi, ugan, yaratgan gibi Türkçe, **ḫālik, bayat** (bāit), **çalap** gibi yabancı sözcükler de kullanılmıştır. Bunların yanı sıra, **Kādir, Rahim, Rahmān** gibi Tanrıya verilen adlardan da yararlanılmıştır.

Allah sözcüğü, Türkçenin sözvarlığında atasözü, deyim, ilişki sözü, hayırdua ve ilenmelerde çok büyük ölçüde yer almakta, İslam dininin, uzun yüzyıllar, yaşamın bütününü etkileyişinin yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

"Ölüm" kavramı için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Daha önceleri olduğu gibi, İslam dininin benimsenmesinden sonra da bu kavramın insan için önemi ve insan zihnindeki yeri, bütünüyle dilde izlenebilmektedir.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyoruz: Bir ulusun, bir toplumun kültürü, elbette, çok yönlü araştırmalarla, değişik alanların uzmanlarının ortak çalışmalarıyla ortaya konabilir. Ancak, dildeki kimi kavramların incelenmesinin, toplumun niteliklerinden birçoğunun aydınlatılmasında, küçümsenemeyecek ölçüde yararlı olacağı da bir gerçektir. Biz de değerlendirmeye çalıştığımız dil verilerinin, Türk insanının, onun toplum yaşamının, kültürünün kimi yönlerine ışık tuttuğu kanısındayız.

KAYNAK KISALTMALARI

Aks.	Aksoy, Ö. Â. (1971), Atasözleri Sözlüğü, Ankara, TDK.
Aks. Dey.	Aksoy, Ö. Â. (1976), Deyimler Sözlüğü, Ankara, TDK.
Alt. Gr.	Gabain, A. von (1974), Alttürkische Grammatik, 3. Auflage, Wiesbaden.
Ata.	İzbudak, V. (1936), Atalar Sözü, İstanbul, TDK.
Atebe	Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakâyık, yayımlayan: R. Rahmetî Arat (1951), İstanbul.
A. Y.	Çağatay, S. (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara, DTCF.
A. Y. III= 5	Ölmez, M. (1991), Altun Yaruk, III. Kitap (= 5. Bölüm), Ankara.
Bl. I, Bl. II	Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (1969, 1971) I. ve II. kitaplar; yayımlayan: TDK, Ankara.
B. K.	Bilge Kağan Yazıtı (T. Tekin'in Orhon Yazıtları (1988) yayını içinde)
Buluç	Buluç, S. (1978), eski bir el yazmasında bulunan Türk Atasözleri: **Ömer Âsım Aksoy Armağanı,** Ankara, s. 11-26.
Clauson, Ety. D.	Clauson, S.G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.
Çagatay, Kaz.	Çagatay, S. (1961), Kazakça Metinler, Ankara, DTCF.
Derl. S.	Derleme Sözlüğü (1963-1982), 12 cilt, yayımlayan: TDK, Ankara.
Dilçin	Dilçin, D. (1945), Edebiyatımızda Atasözleri, İstanbul, TDK.
Divan	Atalay, B. (1939-1943), Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi, 3 cilt ve Dizin cildi, Ankara, TDK.
Doerfer	Doerfer, G. (1963-1975) Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4 cilt, Wiesbaden.

Drs.	Dede Korkut Kitabı Dresden nüshası (kitapta verilen sayfa numaraları şu yayındaki numaralardır: Ergin, M. (1958), Dede Korkut Kitabı I, Ankara, TDK.
Eren, Eti.	Eren, H. (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. baskı, Ankara.
Güvâhî, H.	Güvâhî, Pend-nâme, hazırlayan: Mehmet Hengirmen (1963), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
Hacıhamdioğlu	Hacıhamdioğlu, T. (1982-85), Alanya Folkloru, 3 cilt, Manavgat-İstanbul.
Heilkunde	Rahmetî G.R. (1930, 1932), Zur Heilkunde der Uiguren (I. ve II. bölümler): Sitzungsberichte der K. Akademice der Wissenschaften I:451-475; II:401-448, Berlin.
Hs. Ts. III	Ölmez, M.-K.Röhrborn (2001), Die alttürkische Xuanzang-Biographie III, Wiesbaden, Harrassowitz.
Işk-nâme	Yüksel, S. (1965), Mehmed, Işk-nâme (İnceleme-Metin), Ankara, DTCF.
İbn. Müh.	İbnü Mühennâ Lûgati (1934), hazırlayan: Aptullah Battal, İstanbul, TDK.
Kit. İdr.	İzbudak, V. (1936), El-İdrâk Haşiyesi, İstanbul, TDK.
KT	Kül Tigin yazıtı (T. Tekin, [1988] Orhun yazıtları içinde.)
Kuanşi	Tekin, Ş. (1960), Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlah), Erzurum, Atatürk Üniv.
Kut. Bil.	Arat, R.R. (1947), Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul, TDK.
Man. III.	Le Cog., A. v. (1922), Türkische Manichaica aus Chotscho, III, Berlin, ABAW.
Mevlid	Ateş, A. (1954), Vesiletü'n-Necât, Mevlid, Ankara, TDK.
Röhr.	Röhrborn, K. (1977-1998), Uigrisches Wörterbuch, 6 cilt, Wiesbaden, F. Steiner.
Tar. S.	Tarama Sözlüğü (1963-1977), XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tarama Sözlüğü, 8 cilt, yayımlayan: TDK, Ankara.
Taymas	Taymas, A.B. (1968), Kazan Türklerinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TDK.
Tez. Evl.	Olcay, S. (1965), E. Semerkandî, Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi, İnceleme-Metin-İndeks, Ankara, DTCF.
T. Lehç. S.	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kılavuz Kitap I, Ankara, Kültür Bakanlığı.

Tony.	Tekin, T. (1994), Tunyukuk Yazıtı, Ankara, Simurg.
TT	Türkische Turfan-Texte:
I :	Bang, W.-A.v. Gabain (1929), SPAW.
III :	Bang, W. - A.v. Gabain (1930), SPAW.
IV :	Bang, W. - A.v. Gabain (1930), SPAW.
VI :	Bang, W. - A.v. Gabain - G. R. Rachmatı (1934), SPAW.
VII :	Rachmatı, G.R. (1936), APAW.
VIII :	Gabain, A.v. (1952), ADAW.
X :	Gabain, A. v. (1958), ADAW.
U	Müller, F.W.K. (1920), Uigurica III, APAW.
U Sp	Radloff, W. (1928), Uigurische Sprachdenkmäler, yay.: S. Malov, Leningrad.
Ülküsal	Ülküsal, M. (1970), Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TDK.

KAYNAKÇA

Acıpayamlı, O. (1961), Türkiye'de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü, Erzurum, Atatürk Üniv.

Akarsu, B. (1955), Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı, İstanbul.

——————— (1979), Felsefe Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDK.

Aksan, D. (1971), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, DTCF.

——————— (1991), Göktürk anıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları: **Türk Dilleri Araştırmaları 1991**, s. 19-29.

——————— (1994), En Eski Türkçenin İzlerinde, İstanbul, Simurg.

——————— (2006[a]), Türkçenin Gücü, Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar, 10. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi.

——————— (2006[b]), Anadilimizin Söz Denizinde, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi.

——————— (2006[c]), Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi.

——————— (2006[ç]), Türkçenin Sözvarlığı, 4. basım, Ankara, Engin Yay.

Aksoy, Ö. A. (1970), Atasözleri ve Deyimler (El kitabı), 2. basılış, Ankara, TDK.

——————— (1971), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü, Ankara, TDK.

——————— (1976), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü, Ankara, TDK.

Bang, W. - G. R. Rahmeti (1936), Oğuz Kağan Destanı, İstanbul.

Başkan, Ö. (1983), Türkçede dil-içi dünya-görüşü **Macit Gökberk Armağanı,** yay.: TDK, s. 151-172.

Buluç, S. (1978), Eski bir elyazmasında bulunan Türk Atasözleri: **Ömer Asım Aksoy Armağanı,** yay.: TDK, Ankara, s. 11-26.

Canpolat, M. (1975), Divanü Lugati't-Türk'te Şamanizm izleri: **Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1974,** s. 19-34.

Çagatay, S. (1961[a]) Die Bezeichnungen für Frau im Türkischen: **Ural-Altaische Jahrbücher XXXIII/1-2**, s. 17-35.

——————— (1961[b]), Nogay Atasözlerinden örnekler: TDAY-Belleten, 1961, s. 161-164.

——————— (1961[c]), Kazakça Metinler, Ankara, DTCF.

——————— (1963), Türk Lehçeleri Örnekleri, 2. baskı, Ankara, DTCF.

Dilçin, D. (1945), Edebiyatımızda Atasözleri, I. Kitap, İstanbul, TDK.

Eren, H. (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. baskı, Ankara.

Ergin, M. (1958), Dede Korkut Kitabı I: Giriş-Metin/Faksimile, Ankara, TDK.

Gökyay, O. Ş. (1973), Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı.

Güvenç, B. (1994), Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları, Ankara, Kültür Bakanlığı.

——————— (1996[a]), Kültür ve Demokrasi, Ankara, Gündoğan Yay.

——————— (1996[b]), İnsan ve Kültür, İstanbul, Remzi Kitabevi.

——————— (2002), Kültürün abc'si, 2. basım, İstanbul, YKY.

İnan, Abdülkadir (1939), Dede Korkut Kitabında bazı motiflere ve kelimelere dair: **Ülkü dergisi XII/76**, 359 ve öt.

——————— (1954), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, TTK.

——————— (1987), Makaleler ve İncelemeler, 2. baskı, Ankara, TTK.

Kormuşin, İ. V. (1997), Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, Moskova.

Mansuroğlu, M. (1958), Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul, İ. Ü. Ed. Fak.

Orkun, H.N. (1936-1940), Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, İstanbul, TDK.

Ögel, B. (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş, 9 cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı.

Ölmez, M. - K. Röhrborn (2001), Die alttürkische Xuanzang - Biographie III, Wiesbaden, Harrassowitz.

Örnek, S. V. (1971), Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara DTCF.

——————— (1977), Türk Halkbilimi, Ankara, İş Bank.

Roux, J. - P. (1991), Türklerin Tarihi, çev.: G. Üstün, İstanbul, Milliyet.

Tekin, T. (1988), Orhon Yazıtları, Ankara, TDK.

——————— (1994), Tunyukuk Yazıtı, Ankara, Simurg.

——————— (1995), Elegest (Körtle Han) yazıtı: **Türk Dilleri Araştırmaları 5**, s. 19-32.

——————— (1997), The First Altınköl Inscription: **Turkic Languages I**, s. 210-226.

——————— (1998), The Second Altınköl Inscription:**Türk Dilleri Araştırmaları 8**, s. 10-14.

——————— (1999), Hemçik - Çırgakı yazıtı: **Türk Dilleri Araştırmaları 9**, s. 5-15.

Tezcan, S. (2001), Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul, YKY.

Tietze, A. (1958), Direkte arabische Entlehnungen Im Anatolischen Türkisch: **Jean Deny Armağanı**, Ankara, TDK. s. 255-333.

Togan, A. Z. V. (1972), Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul.

Tuna, O. N. (1960), Köktürk yazıtlarında "ölüm" kavramı ile ilgili kelimeler ve 'kergek bol-' deyiminin izahı: VIII. **Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler,** Ankara, s. 131-148.

Vasil'yev, D. D. (1983), Korpus tyurkskih runiçeskiĭ pamyatnikov basseyna yeniseya, Leningrad.

Weisgerber, L. (1929), Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur, Göttingen.

——————— (1951), Das Gesetz der Sprache, Heidelberg, Quelle&Meyer.

——————— (1964), Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen, Düsseldorf, Schwann.

Yurtbaşı, M. (1993), A Dictionary of Turkish Proverbs, Ankara, Turkish Daily News.

——————— (1994), Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, 6. baskı, Ankara.

——————— (1996), Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, 2. baskı, Ankara.

SÖZCÜK DİZİNİ

A

abḫu: 47
acı: 79, 82, 87, 106
adaklı: 53, 202
adaklu: 51-53
adır-: 127
afiyet olsun: 172
ağ ban ev: 104
ağ boz at: 147
ağ pürçeklü: 87
ağır ayak: 81
ağır ayaklı: 81
ağır canlı: 81
ağırlık: 57, 58
ağırlıklı: 81
ağuz: 119
ahret: 182
akçakatık: 122
akkatık: 125
al aygır: 147
ala bargâh otak: 140
ala çadır: 140
alaca at: 147
Allah: 54, 66, 71, 79, 142, 170, 172, 176, 178, 182-186, 207
Allah Allah: 185
Allah artırsın: 172
Allah aşkına: 185
Allah bağışlasın: 185
Allah bilir: 185
Allah dört gözden ayırmasın: 185
Allah ecir sabır versin: 170
Allah için: 185
Allah kurtarsın: 170
Allah kuvvet versin: 170
Allah mesut etsin: 172
Allah ne verdiyse: 185
Allah rahmet eylesin: 170
Allah sizlere ömür versin: 170
Allah taksiratını affetsin: 170
Allah'a bir can borcu olmak: 185
Allahü a'lem: 186
Allahü a'lem bi's-sevâb: 186
altun başlu ban ev: 139, 140
ana: 36, 85-87, 90, 199
ana kuzusu: 90
ana yüreği: 90
analı babalı büyüsün: 170
anam hatun: 85
ananın ak sütü gibi helal olmak (olsun): 90, 119
anası ağlamak: 90
anası ölmüş tay gibi yatmak: 90
anasından doğduğuna pişman etmek: 83
anasından emdiği süt burnundan gelmek: 90
anasının ipini satmış: 90
âne: 86, 87
anne: 23, 29, 84-91, 93, 119, 142, 182, 203
arabî at: 147
arı: 36, 106
aş: 35, 37, 129, 163
aşboğaz: 59
aşk şarabı: 131
at: 39, 42, 103, 110, 112, 143-152, 200, 204, 206
at alıp beygir satmak: 150
at binmek: 150
at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak: 150
at çarpmak: 150
at depmek: 150
at gerisinde sinek gibi: 150
at izi it izine karışmak: 150

at oynatmak: 150
at yelesine düşmek: 150
ata: 92-94
ata-ana: 93
atı arkasından yemlemek: 150
atını sağlam kazığa bağlamak: 150
attan inip eşeğe binmek: 150
avrat: 33, 35, 36, 48-50, 54, 82, 165, 201
avrat oğlan: 33
avratlık: 33
avret: 33, 34, 44, 50, 53, 142
ay: 76, 78, 85, 165, 193
aylı: 81
aylı günlü: 81
ayran: 123, 124, 126-128, 167, 168
ayran ağızlı: 127
ayran böreği: 127
ayran geven: 127
ayran gönüllü: 127
ayranı ekşimez olmak: 128
ayransız: 127
azman ak at: 143

B

baba: 23, 36, 38, 43, 54-57, 60, 64, 69, 74, 77, 79, 83-88, 90-97, 107, 145, 148, 182, 188, 190, 192, 193, 203, 204
bacanak: 21
bâde: 136, 205
balbal dikmek: 201
baldız: 21
bark: 137, 138
baş: 43, 140, 152
başgöz etmek: 56
başgu boz at: 143
başı bacadan çıkmak: 57
başı bağlı: 56
başın(ız) sağ olsun: 170
başını bağlamak: 56, 202
başlık: 48, 57, 58, 202
başlık parası: 202
bay barımlıg ev: 138
bayat: 112, 179, 180, 207
bayrakı ekmeği: 59
beau-frère: 21
bereketli olsun: 172
beşik kertme: 51, 53, 202
bir sagım süt: 118
bir yastığa baş koymak: 56, 202
bir yastıkta kocamak (kocayın): 172
bişik: 53
bişik kertme yavuklu: 53
bodun boguzı tok erti: 110
bor: 131, 135
bör: 135
bor çöpi: 135
borçı: 135
borluk: 135
boş et: 111
botu: 111
boynu uzun bidevî at: 147
boz at: 34, 143
boz aygır: 147, 148
boza: 130
böri: 77, 162, 163
brother-in-law: 21
buga: 111
bugaç: 43
büktel at: 145

C, Ç

can aşı: 194
can ısmarlamak: 189
cehennem: 182
cılpık: 122
cihâz: 58
cultûra: 15
çadır: 47, 51, 61, 64, 137-141, 205, 206
çalacak: 125
çalap: 180, 207
çalgaç: 125

çalgı: 116, 125
çalkama: 127
çeyiz: 57-59
çirmiklenmek: 125
çoban armağanı çamsakızı: 172
çökelek: 124

D
damat: 73-75
damızlık: 124, 125
damızlık çalmak: 125
dâne: 86, 87
davetsiz misafir: 159
deñiz kulunu boz at: 147
dinga yoğurdu: 125
dişi ehil: 50
doğmamış çocuğa don biçmek: 83
doksan başlu ban ev: 140
dost: 18, 44, 62, 65, 74, 133, 149
Duma: 59
Durali: 83
Duran: 83
Durmuş: 83
Dursun: 83
Dursune: 83
düğün: 140, 142, 172
düğün bayram: 64, 65
düğün dernek: 64
düğüncelik: 59
düğüncü: 59
düğürmek: 59
dünya evine girmek: 56

E
eb: 48, 137, 138
eb bark: 137
ebledim oglımın: 48
edik: 66
eğsiketek: 37
ehl: 33
ekmeği tuzsuz olmak: 109
ekmeğinden etmek: 108
ekmeğinden olmak: 108
ekmeğine yağ sürmek: 109
ekmeğini çıkarmak: 108
ekmeğini eline almak: 108
ekmeğini kazanmak: 103, 108
ekmeğini taştan çıkarmak: 108
ekmeğini yemek: 104, 108
ekmeğiyle oynamak: 108
ekmek: 102-109, 113, 115, 117, 122, 123, 204
ekmek elden, su gölden: 109
ekmek haydan, su çaydan: 109
ekmek kapısı: 103
ekmek parası: 103
ekmek teknesi: 103
ekmekçi: 107
eksiketek: 37
ekşimik: 125
el öpmelik: 59
el öpümlük: 59
ellâham: 185
ellâm: 185
ellehem: 185
elti: 21
energeia: 19
enişte: 21, 65
epmek: 104
er: 30, 37-45, 48-50, 67, 68, 77, 104, 130, 135, 142, 144, 147
er adı: 39, 40
er almak: 49
er avrat olmak: 50
er ebçi bolmak: 48
er erdem: 39, 40
er erdemi: 40
er kımız pışdı: 130
er-avrat: 50
erdem: 39, 40, 85
ere varmak: 49
eren: 32, 38, 40, 113
ergencelik: 202
ergon: 19

erig: 38, 48
erkek: 23, 30-32, 34-47, 49, 51-53, 55-59, 74-81, 112, 113, 200-203, 206
erkek takagu: 41
erlenmek: 48, 49
erlik: 39, 40, 42, 44, 45, 105
erlik erdemi: 40
erlik günü: 45
erliksiz: 42
et: 31, 78, 110-117, 130, 134, 204, 206
et can tutmamak: 116
et kaklatmak: 111
et söklündü: 111
et şışka takıldı: 111
et tıncıdı: 111
et tırnak gibi: 116
et üstünde ekmek: 117
et yıdhlandı: 111
eti budu yerinde: 116
etini aşırmak: 116
etken yiyip kemikken atmak: 116
etle deri, yemeyle diri: 116
etli butlu: 116
etli sütlü konuşmak: 116
etlik: 66, 111
etlik bulunmaz: 66
etlik koy: 111
etliye sütlüye karışmamak: 116
etmeh: 104
etmek: 104
etmeyh: 104
et söklündü: 111
ev bekçisi : 50
ev bezeldi: 139
ev bucak olmak: 50
ev suvaldı: 139
ev şenliği: 37
evdeş: 50
evermek: 49, 50
evini çözmek: 139
evirlik: 59, 202
evlenmek: 31, 48-50, 71
evlik: 31, 49, 157
evsüketekli: 37
eyren: 127

F
farımak: 116
father: 94
fazilet: 39, 40

G
gaffâr: 179
gafūr: 179
galıñ: 57
gaméo: 47
Ganī: 181
gatık: 123
gâvur: 182
gebe: 81
geçmiş olsun: 169
gel-: 67
gelin: 23, 51, 56-60, 67-73, 75, 199, 203
gelin aşboğazı: 59
gelin gelmek: 56, 67
gelin gitmek: 56
gelin uğuru: 59
gelinci: 60
gelinertesi: 60
gelingöre: 60
gelinlik etmek: 59
gelinlik tutmak: 59
ger: 47
gerdek: 51, 140
gergek bulmak: 188
gıllıgıdık: 125
gımız: 129
gird: 140
gonag: 157
goñşı: 168
gonşu: 168

gök: 21, 78, 138, 175, 176, 207
görümce: 21
gövertme: 127
gövertmeç: 127
güle güle: 170
güle güle büyütün: 170
güle güle giyin: 170
güle güle kirlenin: 170
güle güle kullanın: 170
güle güle oturun: 170
güle güle oturun'a gitmek: 170
günah: 182
güvegü: 73
güvey: 59, 70, 73, 75
güveyi: 23, 58, 60, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 140
güveyi girmek: 56

H
hala: 21
Hâlik: 179, 181, 207
hamile: 78, 81
hamr: 136, 205
harem: 33
ḫatun: 29, 33
hatun: 30, 33, 50, 80, 84, 85
Hayat: 83, 116
hayat yemeği: 194
heiraten: 47
helâl: 33
helal süt emmiş: 119
hile: 44
hîrât: 47
horoz: 41, 142, 159
hoş geldiniz: 169
höt: 118
ḫwāten: 29

I, İ
ılkı: 146
ımırkı: 127
ışıklar içinde yatsın: 170
iç güveyisi: 75
iç güveyisinden hallice: 75
idi: 178
idimiz yarlıgı: 178
iğdiş yoğurt: 125
iki canlı: 81
ikileme: 30, 33, 48, 62, 63, 65, 105, 137, 163, 203
ilişki sözleri: 18, 22, 169, 170, 172, 181, 182, 185, 207
indirme: 59, 202
indirmelik: 59
ingen: 111
irkek: 41, 51, 78
irkek ogul: 78, 81
işi: 32
işler: 32

K
kâbin: 57
kaçmak: 44
kader: 182, 185
kadın: 23, 29-37, 46-51, 53, 54, 58, 59, 74, 77-79, 81, 82, 84, 104, 107, 134, 151, 152, 157, 164, 170, 178, 182, 199-201
kadîm: 180
kâdir: 179
Kâdir: 181, 207
kaklatma(k): 111, 204
kalın: 57, 58, 63, 74
kalıñ: 57
kalın götürmek: 58
kalıñmal: 57
kalıp sözler: 169-171
kalin: 57
kaluk: 57
kañ: 91, 92
kañdaş: 92
kanına ekmek doğramak: 109
kañsız: 91
kapı komşusu: 166

karıçuk: 50
karluk: 43
kaşga at: 144
katık: 122, 123, 128
katun: 29, 30, 33, 39, 84, 178, 199
kayınbirader: 21
kebâb: 204
Keçürgen: 179
kedimlig torug at: 143
kediye peynir tulumu: 123
kedrim et: 111
kelin: 67, 68
keliñün: 67
kelişlig barışlıg ev: 139
keregü: 141
kergek bolmak: 187, 188
kerşegü at: 145
kesenize bereket: 172
keş: 35, 124, 185
kımız: 112, 118, 129-131, 151, 180, 205
kımız almıla: 130
kımız kurlandı: 130
kır at: 143, 144
kış-baykuş: 159
kız-: 22
kız oğlan kız: 81
kızıl: 22, 64, 68, 79
kızımın kalıñsız birtim: 48, 57
kiçi düğün: 63
kizlençü kelinde: 67
kolañ: 168
kolay gelsin: 18, 169
komşu-komşuluk: 17, 21, 24, 45, 55, 57, 59, 65, 128, 139, 142, 155, 162-168, 194, 206
komşu hatırı: 166
komşu kapısı: 166
komşu kapısına çevirmek: 166
kon-: 155, 157, 158, 162
konak: 157, 158, 160, 162, 164
konàk: 157
konaşı: 162
kondur-: 155
kongu: 155
konşı: 155, 162, 164-166
koñşı: 163, 164, 168
koñşu: 165, 168
konu komşu: 163
konuk-konukluk: 17, 21, 24, 129, 139, 155-162, 164, 206
konuk kaçırgan: 156
konukla-: 156
konukluk ev: 139
koñur at: 147
koşnı: 139, 162, 163, 168
koşnı aşnı: 163
koşni: 168
koyulmak: 124
kök: 21, 78, 176
körşi: 168
kul: 92, 200
kulunum: 148
kuñ et: 111
kunçuy: 199
kurt: 77
kurut: 122, 124
kusura bakmayın: 171
küçücek ölüm: 189
küdegü: 68, 73
kün: 76, 78
küñ: 200, 201
kün togsık: 76

M

manak: 126
maritāre: 47
maritus: 47
mavi: 21, 22, 176
may: 126
maya: 124
mehr: 57
mehr-i muaccel: 57
Mevlâ: 178

Mevlid (mevlid): 33, 50, 80, 86, 106, 113, 189, 195, 196
mey: 136, 205
mınduz yorıga at: 145
mırmırık: 127
milh: 105
misafir: 139, 155-161
musâfir: 158
Mushafa el urup and içmek: 181
mutluluklar dilerim: 172

N
namaz kılmak: 181
nikâh itmek: 50
nimet: 106, 164
nişan: 52, 60
nişân: 202
nişanlı: 50-53, 71, 202
nübere: 47
nur içinde yatsın: 170

O, Ö
oda: 141
oğlan: 33, 43, 46, 56, 70, 71, 76-78, 81, 82, 88, 120, 203
oğlan burusu: 81
oğlan yatağı: 81
oğlana kalmak: 81
oğul: 54, 73, 74, 76-78, 81, 87, 88, 92, 94-96, 107, 143, 145, 148, 193, 203
oğulluk: 74
ol maña ev bozuşdı: 139
ol udhıtma udhıttı: 122
ol yogurt udhıttı: 124
on at: 145
otâg: 141
otağ: 51, 74, 79, 112, 140, 141
otağ-i hümayun: 141
otak: 140
ög: 84, 85
ögey ana: 85
ögsüz at: 143
ögüm ötin alayın: 85
öksüz: 84, 143
ölet: 188
ölezimek: 188
ölgüçi: 188
ölmek: 141, 187, 188, 191
ölmek var, dönmek yok: 191
ölmesiz: 189
ölü ekmeği: 194
ölügsemek: 188
ölüm eri: 189
ölüm esrüklüğü: 189
ölüm kalım meselesi: 191
ölüp ölüp dirilmek: 191
ölürgü: 188
ölürmek: 187
ölüt: 188
ölütçi: 188
ölütlemek: 188
ömür: 83, 170
özińä oturgu äv: 138
özlük: 144
özür dilerim: 169

P
padre: 94
papa: 94
papaz: 182
pas: 134
peçeli at: 144
perküten: 125
peşgiden: 125
peynir: 35, 118, 122, 123, 185
peynir ekmek gibi gitmek: 123
pışıg et: 111

R
Rahim: 81, 207
Rahīm: 181
Rahmân: 207

S, Ş
sahbā: 136, 205
Saklap: 43
salga at: 145
Satılmış: 83
Schwager: 21
Settar: 181
seymen: 60
seyyide: 33
sıgıtçı: 192
sıhhatler olsun: 172
sıvamak: 139
sil at: 145
sizden iyi olmasın: 171, 207
size layık değil ama: 171
sögüş: 111
söklünçü: 111, 204
söyletmelik: 58
sözüm meclisten dışarı: 171
sözüm yabana: 171
sözünüzü balla kestim: 171
sözünüzü unutmayın: 171
su: 21, 36, 109, 115, 124, 128, 166-170, 176-178, 207
su gibi aziz ol: 170
su verenlerin çok olsun: 169
suorat: 123
suvuk yogurt: 124
süci: 130, 131, 133
süçi-: 132
süçig: 132
süçig sab: 132
süçig anı esürtti: 132
süçig aşıg siñdürdi: 132
süçü: 132, 133
süllüg et: 111
süt: 90, 118-121, 125, 131
süt kayuklandı: 118
süt soguldu: 118
sütgermek: 124
sütü bozuk: 119
sütü oynamak: 120
sütün tartmak: 120
sütüne havale etmek: 119
süyük: 122
şahbaz: 147
şarap: 78, 131-136, 180, 205
şehadet getirmek: 181
şişlik: 113
şücük: 122

T
tag: 78
tamızmak: 124
Tanrı: 24, 36, 38, 42, 53, 62, 78, 79, 84, 87, 91, 102, 113, 119, 121, 131-134, 142, 158, 159, 164, 175-186, 201, 206, 207
Tanrıça: 29, 178, 199
Tanrı misafiri (konuğu): 158, 159, 206
Tanrı'nın günü: 185
tarıg: 103
tarıgçı: 103
tarıglag: 103
tarla: 15, 97, 103
tatındı süt: 118
tekbīr getirmek: 181
teküzlig at: 144
teniz: 78
teñri: 133, 176-178, 207
teyze: 21, 108
tığ at: 145
tişi: 30, 32, 37, 85
toga: 76
togmak: 76
toñ et: 111
toñuz: 111
toprağı bol olsun: 171
toy: 61-64, 112, 140, 202, 203
toy babası: 64
toy düğün (eylemek): 62-64, 203
toy etmek: 63
toy sahabı: 64

toy u düğün: 62
toylamak: 64
toyuna, düğününe okumak: 62
törtgül ev: 139
tugmak: 76
tugmaksız: 76
tugum: 76
tugumlug: 76
tugyuk: 76
tutma: 127
tuy: 61
tuz: 104, 105, 109, 125, 126, 204
tuz ekmek: 105, 204
tuz ekmek hakkı: 105
tuz kıya: 105
tüg-: 61, 203
tügümlük: 144
tügün: 61, 203
tüm torug (doru) at: 144
Türk: 42

U, Ü

uçabardıñız: 188
uçabarmak: 187
uçabarmış: 188
uçmak: 187, 188
uçuz: 48
udhıtma: 122
ugan: 179, 207
ugan ol köni çın törü birgeçi: 179
ugar at: 145
ulu düğün: 63
ulu hatun: 30, 50
ulug toy: 61
uma: 156, 157
Umay: 38, 39, 84, 177, 178, 207
uragut: 32, 48, 50
uragut yolundı: 32
urı: 32, 41, 81
urı ogul: 81
uynuk: 124
uyumak: 189
uyun: 124
uyundurmak: 124
uyuşuk: 122
uyutma(k): 122, 124
ülüş: 112
üzerinize sağlık (ya da) afiyet: 207

V

vater: 94

Y

yafaş: 68
yag-: 52
yaguk: 52
yağız at: 145
yandık at: 145
yapmak: 104
Yaradan: 179, 181, 184
Yaratgan: 179, 207
Yaratmış: 178, 179
yaş: 21
Yaşar: 83
yavuklu: 52, 53, 202
yavuklu etmek: 52
yavuklu olmak: 52
yazok et: 111, 204
yenge: 21
yer: 176
yer sub: 176-178, 207
Yer Su: 84, 91, 177, 178, 207
yeşil: 21, 22, 68, 116
yılgı: 146
yılhı: 146
yılkı: 144, 146, 148
yiğ et: 111
yog: 192-194
yog aşı: 193
yog basan: 193
yog ertürmek: 192
yog kıldığı: 193
yogçı: 192
yoghurt: 123

Bir toplumun dili, öylesine ilginç, öylesine çokyönlü bir düzendir ki, dildeki kavramların, bunlarla ilgili sözcük, deyim, atasözü ve çeşitli anlatım kalıplarının incelenmesi, o toplumun kültürünü, dolayısıyla kimliğini de ortaya koyabilmektedir.

Bu kitap bir yandan anadilimizle kültürümüz arasındaki sıkı bağlılığa ışık tutarken, bir yandan da Türkçenin tarih boyunca sahip olduğu sözvarlığının genişlik ve zenginliğini sergilemeye yöneliyor.

Bilgi

SERTİFİKA NO 1206-06-005047

9 789752 202528

ISBN 978-975-22-0252-8
2008.06.Y.0105.3581

KDV Dahil 12 YTL